

Міністерство освіти і науки України
Національний науково-дослідний Інститут Українознавства
Кафедра українознавства Інститут Східної Європи
Ministry of Education and Science of Ukraine
National Scientific Research Institute of Ukrainian Studies
Department of Ukrainian Studies of Eastern-European Institute

Українознавець - Connoisseur of Ukraine

Випуск - Issue XIX

Львів - Lviv 2019

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний науково-дослідний Інститут українознавства та всесвітньої історії
Кафедра українознавства Інституту Східної Європи
Ministry of Education and Science, youth and sport of Ukraine
National Research Institute of Ukrainology and world history
Department of Ukrainian Studies of Eastern-European Institute

Друкуються за рішенням редакційної ради журналу “Українознавець”,
протокол № 1 від 10 січня 2019р. та протокол №1 від 10. 01. 2019р. Кафедри Українознавства ІСЄ.
The journal is published according to the decision of the Editorial Board of
Connoisseur of Ukraine, minutes №1, January 10, 2019 and minutes №1, January 10, 2019.

В XIX випуску «Українознавця» опубліковані наукові праці вчених-україністів Кафедри Українознавства Інституту Східної Європи, вчених з Києва, Львова, Рівного, Москви, які досліджують проблеми зародження, становлення, розвитку та ролі в українській історії та суспільстві українського козацтва, його визначних діячів.

Українознавець - Connoisseur of Ukraine Випуск - Issue XIX. – Львів-Lviv, 2019.

Редакційна Рада:

доктор історичних наук	Баран В. (Київ, Україна)
доктор історичних наук	Васюта С. (Київ, Україна)
доктор історичних наук	Даниленко В. (Київ, Україна)
доктор історичних наук	Когутяк М. (Івано-Франківськ, Україна)
доктор історичних наук	Калакура Я. (Київ, Україна)
доктор історичних наук	Кабузан В. (Москва, Росія)
доктор історичних наук	Плисюк В. (Львів, Україна)
доктор історичних наук	Пасічник М. (Львів, Україна)
доктор історичних наук	Савчук Б. (Івано-Франківськ, Україна)
доктор історичних наук	Терський С. (Львів, Україна)
доктор історичних наук	Сворака С. (Івано-Франківськ, Україна)
доктор історичних наук	Терпиловський Р.В. (Київ, Україна)
доктор історичних наук	Федака С. (Ужгород, Україна)
доктор історичних наук	Мацкевий Л. (Львів, Україна)
доктор історичних наук	Масарик Я. (Світава, Чехія)
доктор філологічних наук	Ірша Р. (Братіслава, Словаччина)
доктор історичних наук	Хорошкевич А. Л. (Москва, Росія)
доктор філологічних наук	Єрмоленко С. (Київ, Україна)
доктор філологічних наук	Качкан В. (Івано-Франківськ, Україна)
доктор філологічних наук	Крик Я. (Мюнхен, Німеччина)
доктор філологічних наук	Кононенко П. (Київ, Україна)
доктор філологічних наук	Мегела І. (Київ, Україна)
доктор філологічних наук	Мосенкіс Ю. (Київ, Україна)
доктор філологічних наук	Мушинка М. (Пряшів, Словаччина)
доктор філологічних наук	Зимомря М. (Дрогобич, Україна)
доктор філологічних наук	Партико З. (Запоріжжя, Україна)
доктор філологічних наук	Галич О. (Рівне, Україна)

Редколегія: Директор ІСЄ, завідувач Кафедрою Українознавства, доктор історичних наук, професор УУМ, професор УЛІС, професор ЛНАУ, провідний науковий співробітник ННДІУ МОН України, віце-президент Академії Наук “Трипільська Цивілізація”, академік МАНС, академік АНВШ України, лауреат премії ім. академіка І.П.Крип’якевича лауреат міжнародної премії ім. Короля Данила Галицького - В.С.Ідзьо(**Засновник та головний редактор**), доктор філологічних наук, професор, академік АНВШУ П.П.Кононенко(**Перший заступник головного редактор**), ректор УЛІС, кандидат філологічних наук, професор Г.П.Пасічник, філософських наук, професор ІСЄ Т.П.Кононенко, доктор філософії, професор УЛІС, професор ІСЄ О.В.Огірко, кандидат історичних наук, наковий співробітник ННДІУ О.Б.Ярошинський, кандидат історичних наук, доцент Л.К.Токар, кандидат історичних наук, доцент В.С.Артюх, кандидат історичних наук, доцент І.В.Баран, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач відділу мови ННДІУ В.Ю.Пономаренко, кандидат філологічних наук, доцент Л.І.Конюхова(**літературний редактор**), кандидат філологічних наук, доцент Р.В.Кюнцлі, кандидат філологічних наук, доцент В.О.Хитрук, кандидат історичних наук, доцент УЛІС І.І.Сварник, доцент ІСЄ В.В.Гаюк, доцент ІСЄ Г.Ю.Гриценко, доктор історії України К. Хоронжук, викладач історії України Т.Мосійчук, науковий працівник Кафедри Українознавства, вчений секретар ІСЄ Л.Бурка, доктор технічних наук, професор ЛАД І.В.Огірко(**технічний редактор**).

© Національний науково-дослідний Інститут Українознавства МОН України.
© Кафедра Українознавства Інститут Східної Європи.
© Науковий журнал «Українознавець».

Зміст.

Наукові праці вчених українознавців.

Горенко Лариса. Культурно-освітня діяльність гетьманів та козацької старшини другої половини XVII-XVIII століть в Україні.....	4
Вадим Задунайський. Ініціативність – базисний принцип військового мистецтва українських козаків.....	9
Ідзьо Віктор. Відновлення Української козацької держави в середині XVII століття через призму європейського світобачення.....	14
Огірко Олег. Християнські засади козацтва.....	23
Олійник Юлія. Постать Богдана Хмельницького в пам'ятках Львівського історичного музею.....	28
Омельчук Володимир. Козацько-народне повстання 1734-І 738 роках на правобережній Україні в міжнародних відносинах.....	33
Пасічник Галина. Козацтво: лінгвістична іпостась.....	36
Храбан Олег. Україна після Переяслава в 1654-1660 роках.....	39
Чікалін Руслан. Хмельниччина в Руському і Белзькому воєводствах: огляд української історіографії.....	46
Шикір Микола. Гетьман України Петро Дорошенко.....	57
Шилов Юрій. Історична постать Богдана Хмельницького на тлі етнокультурних основ України й козацтва.....	83

Рецензії.

Ідзьо Віктор. Рецензія на монографію доцента Кафедри Українознавства Інституту Східної Європи Каляндрука Тараса «Козаки. Слов'яни проти орди». - Львів «Піраміда», 2017. - 496 с.».....	93
Галич Олександр. «Україна козацька» В. Северинюка: зародження нового літературного жанру. Рецензія на монографію Северинюка Валентина. «Україна козацька: історична поема. - К.: Видавництво Ліра. - К, 2017. - 386 с.....	94
Наші автори.....	99

Content.

Scientific works of Ukrainian Studies scientists.

Horenko Larysa. Educational-cultural activity of hetmans and Cossack prosperous class of the second half of XVII-XVIII centuries in Ukraine.....	4
Zadunajsky Vadim. Initiative - the basic principle of the military art of the Ukrainian Cossacks.....	9
Idzo Viktor. Ukrainian Cossack State in the middle of the 17 th century.....	14
Ohirko Oleh. Christian principles of the Cossacks.....	23
Oliynyk Julia. The figure of Bogdan Khmelnytsky in the monuments of the Lviv historical museum. Senior Researcher of the «Museum-Arsenal» Department of the Lviv Historical Museum.....	28
Omelchuk Volodymyr. The article deals with the Cossack-civilian riot at the Right-Bank Ukraine in 1734-1738 in terms of international relations.....	33
Pasichnyk Halyna. Kozatstvo: linguistic hypostasis.....	36
Hraban Oleh. Ukraine in the Aftermath of the Treaty of Pereyaslav in 1654-1660.....	39
Chikalın Ruslan. Khmelnychchina in Russ and Belz voivodeships: review of Ukrainian historiography....	46
Shykir Mykola. The article examines the activity of the Ukraine Hetman Petro Doroshenko.....	57
Shilov Yuriy. Historical figure of Bohdan Khmelnytskyi against the background of ethnocultural bases of Ukraine and kozatstvo.....	83

Reviews.

Idzo Viktor. Review on the monograph “Cossacks. The Slavs against the Horde” by the candidate of economic sciences, assistant professor of the Ukrainian Study Department of the Eastern Europe Institute Taras Kalyandruk.....	93
Halych Oleksandr. A. “Ukraine Cossack” of V. Severynyuk: the birth of a new literary genre. Review on the monograph of Valentyn Severynyuk. “Ukraine Cossack: Historical Poem. - Kyiv: Publishing House Lira-K, 2017. - 386 p.”.....	94
Our authors.....	99

Культурно-освітня діяльність гетьманів та козацької старшини
другої половини XVII-XVIII століть в Україні.

Анотація: У статті розглядається культурно-освітня діяльність гетьманів та козацької старшини другої половини XVII-XVIII століть в Україні.

Ключові слова: Культурно-освітня діяльність, козацька старшина, друга половина XVII-XVIII століть в Україні.

В культурно-історичному процесі другої половини XVII-XVIII століть значне місце відводиться гетьмансько-старшинському станові, що являє собою нову суспільну структуру доби Гетьманщини. Гетьмансько-старшинська верства була вагомою частиною державного інституту влади Української держави і складала верхівку козацько-гетьманської адміністрації. Ця суспільна верства історично пов'язана з культурно-мистецькою спадщиною України, і протягом тривалого історичного періоду забезпечувала духовний потенціал українського народу, виконуючи функцію охоронця його культурних традицій.

З гетьмансько-старшинського середовища вийшли визначні державно-політичні та культурно-освітні діячі України другої половини XVII-XVIII століть. Але, як об'єкт дослідження, вони здебільшого вивчалися у військово-політичному аспекті й недостатньо в культурологічному. До них належали найвисокоосвічені представники свого часу. Серед випускників і слухачів Київської академії впродовж різних років були гетьмани Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Павло Тетеря, Яким Сомко, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Іван Скоропадський, Пилип Орлик, Павло Полуботок, а також гетьманське оточення - генеральна, полкова та сотенна старшина. Крім вітчизняних закладів освіти багато з них навчалися в університетах Західної Європи.

Гетьмани та генеральна старшина володіли іноземними мовами. Майже всі європейські мови знали Б. Хмельницький, П. Сагайдачний, І. Мазепа, С. Величко, Я. Маркович, М. Ханенко, П. Апостол та інші. Високоосвіченим було й українське козацтво, багато з яких знали латину, козацька старшина та полковники знали п'ять - шість мов. Вже з кінця XVI - початку XVII століття запорізьке козацтво на чолі з гетьманами, як нова політична сила, взяло під свій захист церковні осередки України й виступило могутніми оборонцями давніх прав і привілеїв української православної церкви, яка виконувала духовні запити свого народу. З початку XVII століття велике значення у формуванні ідеології визвольної боротьби українського народу набувають зв'язки братського руху з козацтвом. Встановлення цих зв'язків, перш за все, пов'язане з діяльністю Івана/Йова/Борецького і гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Іван Борецький з 1604 р. був ректором Львівської братської школи, пізніше - один з ініціаторів заснування Київського братства і ректор Київської братської школи протягом перших років її існування (бл. 1615-1618рр.). Як один з ідейних керівників братства Іван Борецький співпрацював зі старшиною Війська Запорозького, насамперед з гетьманом Петром Сагайдачним. Завдяки активній діяльності Петра Сагайдачного у 1620 році було відновлено українську православну ієрархію: висвячено митрополита та п'ятьох єпископів православної церкви[1,с.642-650].

Київське братство було проголошено ставропігійським, а також засновано ряд інших осередків, зокрема - Мінське братство. Були навіть заготовлені патріарші грамоти про затвердження нових братств, де в тексті залишились вільні місця для назв[2,с.7-11].

Це означає, що церковні та суспільно-політичні діячі планували поширення мережі братств в Україні.

Важливою культурно-політичною акцією початку XVII століття став вступ гетьмана Петра Сагайдачного разом з усім Запорозьким Військом до Київсько-Богоявленського братства у 1615 р., який продемонстрував солідарність козацько-гетьманського лицарства з програмою Київського братства, надав йому політичну й матеріальну підтримку і, одночасно, охороняв братчиків від репресій. Такий акт сприяв популяризації братства серед широких верств населення і поєднав інтереси козаків, міщан і духовенства. Саме за доби гетьмана Петра Сагайдачного Київ набуває значення основного центру суспільно-політичного та культурно-духовного життя України. Отже, братський рух в Україні кінця XVI - початку XVII століть відбувався під патронатом козацько-гетьманського уряду та його активної участі. Серед діячів братського руху - гетьман Петро Сагайдачний, вихованець Острозької братської школи, член Київсько-Богоявленського братства; гетьмани Б. Хмельницький, І. Мазепа, а також І. Виговський та П. Тетеря, які записалися до "Альбому" Львівського братства після закінчення свого гетьманування[3,с.156, с.257].

Співробітництво козацько-гетьманської адміністрації з братствами та діячами культури допомогло гетьманам глибоко вивчити стан шкільної освіти в Україні. Ректор Київської братської школи Касіян

Сакович писав про Сагайдачного:

"Видал он і Лвовское братство, хоть далеко,
Церков їх в місті наделил нелєдаяко,
Суму значную грошей до братства леговал,
Ажеби наки там били, пильне жадаль"[4,с.131].

Питання освіти й культури в Україні піднімалось гетьманами протягом XVII-XVIII століть і регламентовано у державних актах-статтях, які були основним конституційним законом доби Гетьманщини. Серед таких документів: Білоцерківські статті 1651 р. та Березневі статті 1654 р., укладені гетьмана Б. Хмельницьким; Гадяцькі статті 1658 р. гетьмана І. Виговського, Переяславські статті 1659 р. гетьмана Ю. Хмельницького, Глухівські статті 1669 р. гетьмана Д. Многогрішного, Коломацькі статті 1687 р. гетьмана І. Мазепи, а також Статті 1722 р. гетьмана І. Скоропадського та Статті 1728 р. гетьмана Д. Апостола. Гетьманські універсали надавали підтримки закладам освіти в Україні і насамперед, Києво-Могилянській академії, яка здійснювала освіту на рівні вищої європейської школи[5,с.50].

Гетьмани надавали установчі та охоронні універсали музичним цеховим об'єднанням, що знаходились на кону Лівобережної України та Запорізької Січі. Найдавнішим з таких актів є "Уньверсал музикам на Задніпрові(и), організованим у цех, з наказом слухатись цехмістра Грицька Ілляшенка-Макушенка", виданий 1652 року 27 вересня (7 жовтня) гетьманом Богданом Хмельницьким у Чигирині[6,с.275].

В архівних фондах виявлено три універсали гетьмана Івана Мазепи: "Уньверсалъ на музики року 1704, октябрю 20 "про заборону київському полковнику і старшині втручатись у справи музичного цеху міста Києва і повернення його у відання магістрату[7,с.74]; універсал 1705 р. про заснування Стародубовського "музыцкого цеху" із числа "скрипниковъ, цимбалистовъ і дудниковъ"[8,с.135] та універсал "о подчиненіи Переяславских цеховъ (враховуючи "цех музицкій") и всехъ мещанъ магистрату"[9,с.135-136].

Серед урядово-адміністративних актів гетьмана Івана (Іоанна) Скоропадського "Универсал рейментарской о вечерницах, кулачных бояхъ, сборищахъ подъ Ивана Купала", виданий у місті Глухові, січень 1719 року[10,с.541-543].

Виявлено фрагмент гетьманського універсалу Д. Апостола від 26 вересня 1729 року, яким підтверджено належність музичного цеху до Київської ратуші[11,арк.1], а також "Доношніє" 20 лютого 1751 р. київського сотника Павла Гудими до гетьмана Кирила Розумовського "объ отдачь музыкъ й кожемякъ в нижнем городъ Кієвъ" від Магістрату "по прежнему въ ведомство сотенного Кієвского правленія"[12,арк.2-2зв.]. Охоронні документи музичним цеховим об'єднанням надавала й козацька старшина. До таких документів належать листи прилуцьких полковників, дані "музыцкому цеху" міста Прилук: Лазаря Горленка (1686 р.), Івана Стороженка (1687, 10 грудня), Дмитра Горленка (1692 р.) та Івана Нос (1709 р.),[13,с.95] а також універсал ніжинського полковника Івана Семеновича Хрущова "данномъ 1729 года, Августа 27 дня. Нежинским музыкантамъ, званія козачьего", завірений печаткою судової канцелярії м. Ніжина, де зображено "булаву, жезль й литавры"[14,с.456-457].

Гетьмани були фундаторами закладів освіти й культури в Україні. Насамперед, гетьманські канцелярії центральних і місцевих органів управління дбали про підготовку працівників державного апарату - канцеляристів. Особлива роль належала Генеральній військовій канцелярії - вищому органі адміністративного управління при гетьмані, що знаходилась спочатку в Батурині, потім у Глухові - столиці Лівобережної України. Тут був створений спеціальний навчальний заклад - канцелярський курінь[15,с.432; с.155-157], до якого приймали переважно вихованців Києво-Могилянської академії. Канцеляристи вивчали юриспруденцію, камеральну (фінансово-економічну) і військову справу, музику й хорове мистецтво. Хор канцеляристів був одним із кращих у Глухові. В архівних документах згадуються працівники Генеральної військової канцелярії та полкових канцелярій, які були музичне освічені - "обретающієся въ письменныхъ делахъ" військові канцеляристи: Павло Думитрашко, Іван Конеський, Денис Стародубський, Стефан Мокрієвич, Олексій Войцехович[16, арк. 9, 12, 13-13 зв., 19-22, 23-24 зв., 25-26 зв., 49-49 зв.]; канцелярист Чернігівської полкової канцелярії Григорій Свитюк (Светноковський)[17, арк. 26-26 зв., 49-49 зв.] та працівники Прилуцької полкової канцелярії[18, арк. 17].

З початку XVII століття на території Лівобережної України було засновано спеціальні полкові школи в Чигирині, Черкасах, Каневі, Білій Церкві, Умані, Переяславі, Ніжині, Прилуках, Миргороді, Полтаві та ін. містах, а з середини XVII століття полкові школи існували й на Слобідській Україні. Полкові школи підпорядковувалися Генеральній військовій канцелярії, яка координувала їхню діяльність і забезпечувала викладацькими кадрами. Відомо, що за розпорядженням цього відомства у полкові школи було направлено вчителів співу і регентів: Д. Покорського (1752 р.), О.Брежинського (1736 р.), Ф. Яворівського (1736 р.), П. Валькевича (1737 р.) та ін. Навчальному процесу приділялась особлива увага з боку козацької старшини. Так, чернігівський полковник П. Милорадович, виконуючи розпорядження О. Румянцева, наказував, щоб заняття у школах проводилися "зъ усякимъ успехом" (1765 р.)[19, арк. 254].

У полкових школах поряд з грамотою та письмом вивчали музичну грамоту та спів. Про це свідчить "Перечневая ведомость, сколько в(ъ) полку Лубенскомъ писменной грамоти козачихъ детей обучатся и какое

уже прошли учение", яку подав 17 грудня 1762 р. лубенський полковник Іван Кулябка. У числі 1786 учнів: "граматниковъ" - 545, "часословниковъ" - 384, "псалтирниковъ" - 390, "октойшниковъ" - 24, "ярмолойниковъ" - 2, "писат(ь) обучающихся" - 375, "обучившихся" - 61.[20, арк. 83].

Протягом другої половини XVII - XVIII століть на території Лівобережжя існувала адміністративно-територіальна мережа полків, до яких належали військові полкові музиканти. Їх утримання та забезпечення відбувалось централізовано під контролем Генеральної військової канцелярії та полкової старшини. Важливим питанням було виховання кадрів. У 60-х роках XVIII століття гетьман К. Розумовський планував готувати військових музикантів для усіх полків Лівобережної України. Базовим навчальним закладом мала стати "капелія інструментальна" К.Г. Розумовського та військові гетьманські музиканти[21, арк. 2-2зв., 3].

У козацькій республіці, за підтримки гетьманів та козацької старшини, склалися сприятливі соціальні та матеріальні умови для розвитку вокальної культури і підготовки фахівців у галузі музичного мистецтва. Одним з найдавніших спеціалізованих закладів України була Січова співацька школа, яка діяла з останньої чверті XVII століття до 1775 року. Очолювали й проводили навчальну роботу "въ учрежденной школе" уставники Києво-Межигірського монастиря, протекцію яким надавали козацькі гетьмани. Так, відповідно листу від 16 травня 1676 р. отамана Івана Сірка був запрошений для церковно-півчих справ уставник Києво-Межигірського монастиря - Парфеній, роком пізніше – Ієронім[22,с.28]. У школі навчались діти переважно старшин та козаків: у період 1754-1768 рр. їх вчилось близько 80.[23, арк. 48].

Таким чином, Січова школа забезпечувала освіченими кадрами козацькі полки Запоріжжя та Лівобережжя України. На Лівобережжі першим вітчизняним центром професійної вокально-хорової та музично-педагогічної освіти була Глухівська музична школа XVIII століття, яка розташовувалась в резиденції гетьманського уряду. Задовго до її офіційного відкриття у Глухові існувала практика набору та навчання співаків і здійснювалась під контролем гетьманів та генеральної старшини. Тому Указ 24 серпня 1730 року Колегії іноземних справ офіційно закріпив вже діючу систему, яким проголошено: "въ Глухове учредить школу й определит(ь) мастеровъ для отправления в(ъ) домъ ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА, при которой школе також были бандуристи й гуслисты"[24, арк. 8].

Діяльність школи на її навчальний процес відбувався під опікою гетьманського уряду й органів адміністративного управління – Генеральної військової та Генеральної скарбової канцелярій. Ці установи надавали директивні розпорядження, відповідно імператорським указам та директивам Канцелярії Міністерського правління малоросійськими справами. Серед викладачів Глухівської музичної школи були працівники гетьманської адміністрації, як наприклад, сотник Чернігівського полку Олександр Поносницько-Брежинський, якому відповідно універсалу 1736 р. І. Бярятинського та наказу "правителя Малороссіи" О. Румянцева доручено "обучать хлопцевъ пенію, игръ на музыкальныхъ инструментахъ" і "танцевъ", а також проводити набори співаків у Чернігівському, Ніжинському та ін. полках (1738-1741 рр.) [25, арк.1]. У другій половині XVIII століття на Лівобережжі створено ряд нових музично-педагогічних організацій, які виховували кадри для козацьких полків: "школа черкасской музыки" при Воронежській духовній семінарії[26,с.838] школа "вокальной музыки" у слободі Орловщина (засн. 1770-71 рр.), яку очолив талановитий співак М. Козма[27,с.27], музична школа при оркестрі Київського магістрату (бл. 80-х рр. XVIII ст.). За ініціативи князя Г.О. Потьомкіна та відповідно наказу Катерини II від 13 жовтня 1786 р. відбулось відкриття музичної академії у Катеринославі, яка діяла до 1791 року за статутом вищого навчального закладу[28,с.684].

Отже, в Україні створилися всі умови для розвитку національної культури і закладення фундаменту вищої музичної освіти та виконавства. Гетьманський уряд впродовж XVIII століття неодноразово порушував клопотання про заснування університету в Україні. Перший проект університету виник 1960 року за ініціативи гетьмана К.Г. Розумовського. Місцем проєктованого учбового закладу мав стати Батурин - тогочасна столиця Лівобережної України[29,с.67-85]. У 1764 році гетьмансько-старшинська адміністрація знову висуває справу про заснування університету в Україні, подаючи Катерині II "Прошеніє малоросійскаго шляхетства и старшинъ вместе с гетманом о восстановлені(и) разныхъ старинныхъ правъ Малороссі(и)". Цього разу заплановано два університети: у Києві та Батурині за зразком навчальних закладів, "находящихся въ иностранныхъ государствахъ". Справа про відкриття університету в Україні висувається ще кілька разів, але всі вони не були здійснені. Останні пропозиції подано у записці П.О. Румянцева 1765 р. під час обрання комісії "для сочиненія нового уложенія", а також в наказах київського, переяславського, чернігівського, стародубівського, глухівського, ніжинського, батуринського і слобожанського (сумського) шляхетства 1767 року[30,с.79].

Так, спрямування у розвитку освіченості в Україні набуло загальнонаціонального характеру. З початку існування козацько-гетьманської держави виняткове становище зайняла українська православна церква, а ідеологія православ'я, носієм якої виступало духовенство, стала під захистом військової та економічної сили козацтва офіційною ідеологією новоствореної держави. Як писав М. Грушевський, "обороняючи її стан, володіння, козаччина прихилила до себе всі верстви, які відстоювали національні й релігійні інтереси українського народу"[31,с.205].

Одним з таких осередків був Печерський монастир, який, за словами відомого православного священника і мандрівника Павла Алеппського (Халебського) був "знаменитий в усьому світі, він - слава землі козаків"[32,с.42].

Під покровом козацько-гетьманської опіки Києво-Печерська лавра вела широку культурно-просвітницьку діяльність[33,с.211].

Саме з початку XVII століття розпочала свою активну діяльність знаменита Печерська друкарня, а її видання зіграли важливу роль у формуванні національної свідомості українського народу. У "Віршах на жалосний погребь... Петра Канашевича-Сагайдачного" (1622 р.) за взірць мужності ставилось запорізьке козацтво та його боротьба на захист вітчизни[34,с.18-19].

У Києво-Печерській друкарні були опубліковані в 1660 році тексти угод козацької старшини з російським урядом (1654 і 1659 рр.), які визначали юридичний статус України після її входження до складу Російської держави[35,с.14].

У творах XVII - початку XVIII століть, надрукованих у Лаврі, часто зустрічаються портрети гетьманів Б. Хмельницького, П. Сагайдачного, І. Мазепи, І. Самойловича, П. Полуботка, І. Скоропадського та ін. В посьвятах і післямовах до своїх видань Лавра славилася гетьманів за їхню прихильність до обителі. Так, "Канан Пресвятої Богородиці Осмогласный" (1697 р.), надрукований коштом І.Мазепи, як і "Псалтирь" (1697 р.) та "Октоихъ" (1699 р.) називає гетьмана "изряднымъ ктитормъ и благодетелемъ святяга обители Печерскія Київскія"[36,с.36].

Друкарня Києво-Печерської лаври розповсюджувала свої видання в Україні, часто друкувала книги на замовлення гетьманів і старшини. Так, 1752 року Лавра надіслала книги в Глухівську резиденцію гетьмана К.Г. Розумовського для його придворної капели - 2 ірмологіони, 3 часослови, 7 псалтирів та ін.[37,с. арк. 1-7]. У 1760 р. Лавра виконувала замовлення лубенського полковника Івана Кулябки: надрукувала понад 2 тис. букварів і часословців для навчання козацької молоді і "въ общую всего малороссійского отечества ползу"[38,81].

Українські гетьмани й козацька старшина були і найпершими благодійниками церковних установ в Україні, даруючи їм кошти, мастки, цінне церковне начиння і дарунки. Неперевершеним меценатом вважався гетьман Іван Мазепа – великий "благодетель духовенства, церквей та монастирей"[39,с.317].

Центрами політичного, культурно-освітнього й музичного життя другої половини XVII-XVIII століть були резиденції гетьманів, які водночас ставали столицями Лівобережної України. Значна роль у розвитку музичної культури України належить місту Глухову, яке на початку XVIII століття опинилось у центрі важливих історичних і політичних подій, а з 1708 року стає постійною резиденцією українських гетьманів. Місто Глухів у XVIII столітті стає відомим центром української музичної освіти, де найкраще було поставлене традиційне навчання співу у церковних школах при Миколаївській, Анастасіївській, Варваринській церквах і Троїцькому соборі. У столиці гетьманства діяла Глухівська музична школа, як перший вітчизняний навчальний заклад. Штат викладачів школи складався із досвідчених фахівців, педагогів. Учні школи співали в хорі Миколаївської церкви, обов'язково відвідували хорові та симфонічні концерти, спектаклі й вистави, які відбувались в резиденції гетьманів. У XVIII столітті місто Глухів став театральною столицею України. 7 квітня 1730 року відбулась вистава першого українського аматорського театру в будинку І. Міклашевського[40,с.5].

За доби гетьмана К. Розумовського тут з'являється професійна трупа західного зразка, а також хорова капела, оркестр, балет. Ставились твори Есхіла, Шекспіра, Мольєра, п'єси російських та українських авторів, балети "Венера і Адоніс", "Алоїза" та ін. Декорації до спектаклів готував український художник Григорій Стеценко. Збереглась бібліотека Розумовських, яка нараховує понад 2300 творів оперно-симфонічної і камерно-інструментальної музики.

Отже, протягом другої половини XVII-XVIII століть український гетьманський уряд та гетьмансько-старшинське середовище виступили могутніми охоронцями національної культури й освіти в Україні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Орловський П. Участие запорожских казаков в восстановлении иерусалимским патриархом Феофаном православной западнорусской церковной епархии в 1620 году // Труды Киевской духовной академии. - К., 1905. - №6. - С.642-650.
2. Ісаєвич Я. Зв'язки братств із запорозьким козацтвом у XVIII ст. / Київська старовина. - К., 1992. - № 1. - С.7-11.
3. Альбом Ставропігійського братства. // Львівський Державний історичний музей. - 1983. - С. 156.- С.257.
4. Сакович К. Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного, гетьмана войска его королевской милости Запорозького / див.: Ісаєвич Я. Бібліотека Львівського братства // Бібліотекознавство і бібліографія. - З. X., 1966. - С.131.

- 5.Із універсалу гетьмана Данила Апостола, виданого 1729 року Києво-Братському Училищному монастиреві на підтвердження його маєтків для забезпечення потреб Київської академії, яка "...всій вітчизні нашій конче потрібна, де сини України наукам визволеним навчаються і звідтіля підпору церкві православної і вітчизні належну чинять" / див.: Матеріали для отечественной истории. Издал М. Судиенко. - К., 1853. - Т. 1. - С.50.
- 6.Ін-т рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (далі: ІР НБУВ),ф.І, 55537 (Лаз.), спр. 41, т. IV. - арк. 374; Документи Богдана Хмельницького // Упорядники І.Крип'якевич, І. Бутич. - К., 1961. - С.275.
- 7.Центральний державний історичний архів у м.Києві (далі: ЦДІАК України), ф. 220 оп. I спр. 237. - арк. I - Ізв.; Каталог колекції документів Київської археографічної комісії (1369-1899). - К. : Наук. думка, 1971. - С. 74 (№ 237).
- 8.Лазаревскаго Ал. Описаніе старой Малороссіи (матеріали для історії, заселенія, землевладенія и управління. - Київ, 1888. - Т. 1. - С.135.
- 9.Мотыжинскій архив. Акты переяславского полка. XVII-XVIII вв. - К., 1890. - С.135-136.
- 10.Київская старина, 1894. - том XLV, квітень. - С.541-543.
- 11.ЦДІАК України, ф. 51 оп. 3 том 3 спр. 3287. - арк. 1.
12. ЦДІАК України, ф. 269 оп. I спр. 404. - арк. 2-2 зв.
- 13.Лазаревскаго Ал. Описаніе старой Малороссіи. - Київ, 1902. -Т. 3. - С.95.
- 14.Шафонскій Аф. Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе съ краткимъ географическимъ и историческимъ описаніемъ Малья Россіи. - Київъ, 1851. - Ч. II, § 274. - С.456-457.
- 15.Лазаревскаго Ал. Описаніе старой Малороссіи. - Київъ, 1893, - Т. 2. - С.432.
- Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. - Вид. Друге, перероб. і доповнене. – К.: Вища школа, 1981. – С.155-157.
- 16.ЦДІАК України, ф. 269 оп. 1, спр. 3289. - арк. 9, 12, 13-13 зв., 19-22, 23-24 зв., 25-26 зв., 49-49 зв.
- 17.ЦДІАК України ф. 269 оп. I спр. 3289 - арк. 26-26 зв., 49-49 зв.
- 18.ЦДІАК України ф. 269 оп. I спр. 3289 - арк. 17.
- 19.ЦДІАК України ф. 763 оп. I спр. 24, - арк. 254.
- 20.ІР НБУВ. - ф. I, од. зб. 56843. - арк. 83.
- 21.ЦДІАК України. ф. 269. - оп. 1. спр. 4440. - арк. 2-2зв., 3.
- 22.Іванов В. Січова співацька школа //Музика. -К., 1992. -№3. - С.28.
- 23.ЦДІАК України, ф. 229 оп. 1 спр. 183. - арк. 48.
- 24.ЦДІАК України ф. 51 оп. 3 спр. 6718. - арк. 8.
- 25.ЦДІАК України ф. 51 оп. 3 спр. 6718, 6759. - арк. 3-4; ЦДІАК України ф. 51 оп. 3 спр. 78. - арк. 1.
- 26.Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. - Казань, 1914. - Т.1. - С.838.
- 27.Царегородцева Л. З музичного минулого Дніпропетровська // Музика. - 1976. - № 2. - С.27.
- 28.Полное собрание Законов Российской империи. -1830. - т. VIII. - С.684.
- 29.Проект "относительно учреждения" університету в Україні склав член малоросійської колегії Григорій Теплов на прохання гетьмана К. Г. Розумовського. У "Записці" до проекту обґрунтовувалась "склонность малоросійского народа к наукам", що підтверджує навчання багатьох українців у європейських учбових закладах. // Чтенія Московского общества истории и древностей российских. - 1863. - Книга 2. - С.67-85.
- 30.Чтенія Московского общества истории и древностей российских. -1863. - Книга 2. - С.79.
- 31.Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці. - Київ-Львів, 1912. - С. 205.
- 32.Путешествіе Антіохійского патріарха Макарія в Россію в половине XVII века, описанное его сыном архидіаконом Павлом Алеппским. - М., 1896. -Вып. 1. - С.42.
- 33.Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці. - Київ-Львів, 1912. - С.211.
- 34.Голубев С. Т. История Киевской духовной академии. - К., 1886. - Прим. на с. 18-19.
- 35.Запаско Я., Ісаєвич Д. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. - Кн. I/1574-1700/. - Львів, 1981. - С. 14.
- 36.Андрусак М. Гетьман Іван Мазепа, як культурний діяч. - К., 1991. - С.36.
- 37.ЦДІАК України ф. 128 оп. I друк., спр. 33. - арк. 1-7.
- 38.ЦДІАК України ф. 128 оп. I друк., спр. 51. - арк.3; Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. - К., 1992. - С. 81.
- 39.Голубев С. Т. Киевская академия в конце XVII - половине XVIII ст. // Труды Киевской духовной академии. - К., 1901. - № 11. - С. 317.
- 40.Белашов В. Гетьманська столиця // Музика. - К., 1996, - № 1, січень-лютий. - С. 5.

**Культурно-образовательная деятельность гетманов и казаческой старшины
второй половины XVII-XVIII веков в Украине.**

Анотация: В статье изучается культурно-образовательная деятельность гетманов и казаческой старшины второй половины XVII-XVIII столетий в Украине.

Ключевые слова: Культурно-образовательная деятельность, козаческая старшина, вторая половина XVII-XVIII столетий в Украине.

Larysa Horenko

**Educational-cultural activity of hetmans and Cossack prosperous class of the second half
of XVII-XVIII centuries in Ukraine.**

Annotation: Educational-cultural activity of hetmans and Cossack starshyna / prosperous class of the second half of XVII-XVIII centuries in Ukraine is considered in the paper.

Key-words: educational-cultural activity, Cossack starshyna / prosperous class, the second half of XVII-XVIII centuries in Ukraine.

УДК 94(477):355.4 «1621-1862»

Вадим Задунайський

Ініціативність – базисний принцип військового мистецтва українських козаків.

Анотація: В статті проаналізований принцип бойової ініціативи в якості базисної основи військового мистецтва українських козацьких формувань. Виявлено цей принцип в операціях Війська Запорізького першої половини 17 століття. Бойова ініціатива відіграла важливу роль в **в** військових Азовського і Чорноморського козацтва в I половині 19 століття.

Ключові слова: Ініціатива, Військо Запорізьке, Азовське козацтво, Чорноморське козацтво, військове мистецтво, козаки, дієздатність.

Упродовж свого існування козацькі утворення постійно брали участь у різноманітних військових конфліктах, під час яких виявляли належний рівень військового мистецтва. Зрозуміло, що різні козацькі формування мали не лише спільні риси, але й вирізнялись самобутніми ознаками ведення бою, які залежали від власного досвіду, природно-географічних умов, особливостей боєздатності противника тощо. Окремо наголошу й на тому, що на різних етапах розвитку науково-технічного прогресу відбувалось вдосконалення озброєння, яке суттєво впливало на військові дії. Все це позначалося й на змінах пріоритетів козацького військового мистецтва.

Попри зазначене, мали місце й базисні основи цього мистецтва, які виявлялись упродовж всього існування козацьких утворень. На мою думку, значною мірою їх можна звести до умовної формули: ГНУЧКІСТЬ-ІНІЦІАТИВНІСТЬ/ДІЄВІСТЬ-ПРИРОДНІСТЬ. Кожна з її складових відіграла важливе значення й має своє тлумачення. Зараз зупинюсь лише на дієвості/ініціативності, що відіграла важливу роль під час як цілої війни, так і окремого бою. За таких обставин видається логічним безпосередній аналіз цього принципу у військовому мистецтві козацьких військових утворень.

Треба наголосити, що історія українських козацьких формувань зацікавила значну кількість науковців, частина з яких приділила належну увагу й огляду їх військового мистецтва. До цієї групи належить низка видатних дослідників кінця XIX – початку XX століття, серед яких варто відзначити Д. Яворницького і Ф. Щербину[24; 25].

Саме вони створили комплексні праці з історії Запорізького, та Чорноморського, і Кубанського козацтва, в яких представлено й основу військової системи цих утворень.

У міжвоєнні часи увага до козацької тематики зберігалась, але більшої актуальності набули події 1914-1921 рр. Прикладом змістовного огляду військової справи козаків є колективна праця «Історія Українського Війська», яка мала кілька перевидань[13].

В українській історіографії радянської доби військово-козацька проблематика в силу ідеологічних чинників не входила до числа пріоритетних, але й тоді зустрічались цікаві дослідження. До них належать праці В. Голобуцького й, особливо, О. Апанович, яка присвятила увагу воєнному мистецтву Війська Запорізького[2; 5].

У сучасній вітчизняній історичній науці козацька тематика набула значної популярності, але тут домінують огляди загального військово-політичного характеру або аналізуються окремі козацькі утворення [1; 3; 15]. Поряд із цим, хочу відзначити й цікаві розробки О. Сокирко та Б. Черкаса, присвячені аналізу військової справи козацьких формувань XVI – XVIII століть[20].

Мають місце й змістовні дослідження окремих воєн, в яких брали участь українські козацькі формування, прикладом чого є доробок В. Брехуненка, В. Заруби, П. Саса та Т. Чухліба[4; 7; 19; 22].

Автор статті тривалий час вивчає військові аспекти історії українських козацьких формувань, але окремо не аналізував вагомість принципу ініціативності/дієвості в їх воєнному мистецтві[8; 9; 10; 11; 12].

Військовій системі Чорноморського і Кубанського козацтва приділили належну увагу російські вчені А. Малукало, О. Матвеев, Б. Фролов та А. Шахторін[16; 17; 21; 23]. Відзначу й польських науковців З. Вуйціка, М. Нагельського та М. Франза, які розглядали військову справу та окремі вияви воєнного мистецтва запорожців[26; 27; 28].

Попри згадані успіхи як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії, саме окремого аналізу ініціативності/дієвості козацького військового мистецтва все ще бракує, що й обумовило актуальність тематики пропонованої статті та визначило її мету.

Отже, у представленому огляді будуть проаналізовані прояви «ІНІЦІАТИВНОСТІ/ДІЄВОСТІ» українських козацьких формувань під час бойових операцій за відмінних військово-політичних обставин, на різних театрах бойових дій та у зіткненні з різноманітними противниками, що дозволить підтвердити вагомість цього важливого принципу козацького військового мистецтва.

Під час огляду зазначеної проблеми спочатку зупинюсь на військових операціях, що мали місце за часів піднесення Війська Запорозького в I половині XVII століття, а потім наведу відповідні приклади з військової діяльності Азовського і Чорноморського козацьких військ в I половині XIX століття. Зрозуміло, що матиме місце певна вибірковість, бо впродовж всієї історії українських козацьких формувань маємо величезну кількість бойових зіткнень різного рівня.

Розпочну з вияву ініціативи та її дієвості, яка була блискуче засвідчена Військом Запорізьким під проводом гетьмана Петра Сагайдачного в умовах Хотинської війни 1621 р. До речі, вирішальну роль козаків у здобутті перемоги об'єднаними польсько-литовсько-козацькими збройними формуваннями над військами Отаманської імперії визнають не лише провідні українські вчені, але й авторитетні польські науковці, зокрема, М. Нагельський[26, с.283].

За тогочасних обставин козаки виявили надзвичайну здатність до вияву бойової ініціативи, яка була досить дієвою і засвідчила свою вагомість в якості базисної ознаки їх військового мистецтва. Йдеться як про класичну ініціативність, так і результативність відповідних дій. Так, запорожці захопили і утримували ініціативу в проведенні операцій в акваторії Чорного моря завдяки залученню 4 козацьких флотилій[19, с. 217].

Результатом цих дій стали значні втрати живої сили і техніки противника, як у складі військово-морських сил, так і на узбережжі (йдеться про міста-гавані тощо). При цьому, було завдано значної шкоди ворожим комунікаціям й частково знищено продовольство, що доповнилось поширенням панічних настроїв у ворожих військах. До того ж, противник мусив зосередити більше сил для захисту своїх комунікацій, відтягнувши їх від основного місця битви.

Важливим проявом ініціативи стало й просування Війська Запорозького до місця основної битви суходолом через територію Молдавського Господарства – васала Турецької імперії[19, с.279].

Такі дії відразу призвели до часткового ускладнення військово-стратегічного становища важливого члена ворожої коаліції.

Вже під час самої Хотинської битви козаки під проводом Гетьмана Петра Конашевча-Сагайдачного постійно виявляли ініціативу, перевершуючи як своїх союзників, так і противників. Наголошу, що тут Військо Запорозьке опинилось у найвигідніших умовах щодо можливостей використання власних переваг та багатющого воєнного досвіду. Йдеться про ведення бойових дій на основі оборони табору й контратак, і несподіваних вилазок, які відбувались вдень і вночі й часто супроводжувались форсуванням річки для нападів у запілля ворога. Своєрідним виявом дієвості козацького фортифікаційного мистецтва стало й постійне вдосконалення таборових укріплень, що було важливою запорукою успішності військових дій.

Загалом під час згаданої війни козаками було задіяно 25 стратегій, які стосувалися різних вимірів їх військового мистецтва (стратегічного і оперативного рівнів та безпосередньої тактики). Детальний огляд згаданих стратегій представлено у моїй статті «Військове мистецтво запорожців часів Хотинської війни 1621 р. та його аналоги в «Мистецтві Війни» Сунь-Дзи: універсальність і самобутність»[12, с.19-20].

Серед них 16 (№1; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 13; 14; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22) значною мірою свідчили про наявність дієвості/ініціативності Війська Запорозького. Підтвердженням цього є не тільки здобуття перемог у більшості бойових зіткнень, але й загальне співвідношення бойових втрат (3.250 козаків проти 17.400 ворожих бійців)[19, с.477].

Отже, військово мистецтво козаків відрізнялося високим рівнем ініціативності та було достатньо дієвим під час Хотинської війни й багато у чому забезпечило перемогу об'єднаним військам Речі Посполитої над потугою Турецької імперії. Інакше кажучи, козаки засвідчили безперечну вагомість базисного принципу «ІНІЦІАТИВНОСТІ/ДІЄВОСТІ» для свого військового мистецтва, виявленого на початку XVII століття.

Ведучи мову про успішні приклади застосування воєнного мистецтва козацького війська, варто згадати й низку битв часів Національно-Визвольної війни середини XVII століття. Саме тоді, Військо Запорозьке під проводом Гетьмана Богдана Хмельницького короткий час діяло в якості самостійної військово-стратегічної потуги, відіграючи часто визначальну роль у військово-політичному протистоянні на теренах Центрально-Східної Європи. Серед різноманітних прикладів, що підтверджують наведене вище твердження, окремо згадаю битву під Зборовом 5/15-6/16 серпня 1649 року.

Передумовою цієї битви стала складна військово-стратегічна ситуація, в якій опинилось Військо Запорозьке через тривалу облогу Збаражу, що поступово призводила до втрати стратегічної ініціативи. Поряд із цим, облога вимагала значних матеріальних витрат та коштувала життя багатьом козакам. Відзначу й поступову втрату бойового духу та зростання напруги у стосунках з «важким» союзником – Кримським ханством [6, с.191]. Тому в умовах наближення до Збаражу основного війська Речі Посполитої на чолі з королем Яном Казиміром становище Війська Запорозького ставало небезпечним.

За таких обставин потрібні були рішучі дії козацького проводу, що змінили б складну ситуацію на свою користь. Інакше кажучи, першорядної ваги знову набувало взяття бойової ініціативи у свої руки, що вдало продемонстрував Богдан Хмельницький зі своїм оточенням у серпні 1648 р.

Йдеться про непомітне для противника зняття найбоєздатніших військ з облоги Збаражу, які здійснили швидкий марш назустріч основним силам Речі Посполитої [6, с.197]. Козацькі й татарські війська, маючи значну чисельну перевагу та скориставшись відсутністю розвідки у противника, несподівано атакували його на марші. Розтягнені й непідготовлені частини польського війська якраз здійснювали переправу через р. Стрипу, що й стало додатковою запорукою швидкої перемоги впродовж 2 днів [6, с.197-198, 200-201].

Рішення козацького проводу про виступ назустріч ворогу виявило високий рівень бойової ініціативи. До того ж, воно видається найбільш оптимальним і вірним за тих обставин, бо у разі підходу противника до Збаражу, козацькі й татарські війська опинилися б під загрозою бути атакованими з обох боків. Відзначу й те, що підхід військ Яна Казимира не тільки б надихнув обложених у Збаражі польські війська до рішучих дій, але й міг призвести до посилення деморалізації серед татарських і козацьких формувань. Особливо вразливими мали бути не досвідчені «показачені» загони українського селянства, які могли впасти у повний розпач та зневіру.

Підкреслю, що вже під час самої битви козацьким і татарським військам вдалося відразу взяти ініціативу у свої руки й потужними атаками на різних відтинках лінії бойового зіткнення зламати опір противника і позбавити його волі до перемоги. При цьому, атаки союзних військ постійно посилювались завдяки підходу нових контингентів.

Отже, під час Зборівської битви Військо Запорозьке на чолі з Б. Хмельницьким вповні засвідчило значимість застосування принципу «ІНІЦІАТИВНОСТІ/ДІЄВОСТІ» для свого військового мистецтва. Він виявився за тих обставин досить придатним і сприяв здобуттю перемоги козацько-татарськими військами (йдеться про фактичну капітуляцію Війська Польського на чолі з королем Яном Казимиром).

Події Національно-Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького є багатими на прояви ініціативності козацького війська, що часто були достатньо дієвими у збройному протистоянні з ворогами, але й у подальші часи українські козацькі формування виявляли вагомість зазначеного принципу свого військового мистецтва. Для підтвердження цього далі пропоную коротко проаналізувати кілька виявів відповідних пріоритетів Азовським і Чорноморським козацькими військами вже у 19 ст., коли вони діяли у суттєво відмінних від попередньої доби обставинах.

Розпочну з Азовського козацтва, яке якісно відрізнялось від більшості попередніх і тогочасних козацьких формувань своєю військово-морською націленістю. Йдеться про те, що більшість козаків відбувало свою тривалу службу у складі окремих морських команд, які на спеціальних човнах (баркасах) здійснювали охорону кордону Російської імперії вздовж чорноморського узбережжя Кавказу та саме узбережжя під час Кавказької війни [11, с.80-81].

Під час згаданої служби азовським козакам доводилося перехоплювати турецькі військово-контрабандистські човни й вступати у збройні сутички з загонами горців на узбережжі. Такі обставини обумовили розвиток як навичок ведення бою на морі проти невеликих суден противника, так і здатності здійснювати десантування й діяти в якості морської піхоти [11, с.81-82].

Зазначені особливості бойових дій вплинули не лише на військову тактику й відповідну підготовку козаків, але й обумовили закономірну вагомість ініціативи під час проведення таких операцій. До того ж, потреби діяти на човнах-баркасах у прибережних водах та морські десанти виявляли дещо іншу форму ініціативи в бою.

В якості прикладу застосування ініціативи в бою крупним азовським морським загonom варто згадати бойове зіткнення 18-19 червня 1862 р. поблизу форту Навагінського (Сочі) на узбережжі Чорного моря [15, с. 269-270]. Тоді азовці на 13 баркасах здійснили швидке і досить вдале десантування, не очікуване противником. Відразу після виконання десантної операції азовські козаки завдяки збереженню ініціативи

розпочали штурм ворожих позицій, які успішно й захопили. Такі дії відіграли важливу роль у здобутті перемоги над крупним загonom горців-убихів.

Підкреслю, що у цьому бойовому зіткненні козацькі підрозділи діяли згідно з наказом російського командувача, відволікаючи увагу противника від регулярних військ, але з урахуванням власного бойового досвіду. При цьому, важливу роль тоді мало застосування базисного принципу «ІНІЦІАТИВНОСТІ/ДІЄВОСТІ», який виявився як у вдалому пересуванні баркасів та десантуванні підрозділів «морської піхоти» Азовського козацького війська, так і у подальшому здобутті позицій противника на суходолі.

Далі зупинюсь на особливостях застосування бойової ініціативи з урахуванням її дієвості під час охорони Чорноморським козацьким військом «кордонної» лінії на правому березі р. Кубань напередодні та під час Кавказької війни 1817-1864 рр. Треба відзначити, що вже з 1793 р. Чорноморське військо почало нести службу по охороні «кордону» на Кубані[14, с.283-284]. Згодом для позначення всієї сукупності козацьких укріплень на Правому березі ріки Кубань закріпилась назва «Чорноморська лінія». За таких обставин несення козацькими контингентами відповідної охоронно-сторожової служби в умовах постійно військової загрози почало називатись «лінійною» службою[9, с.133].

Нові природно-географічні, кліматичні обставини та новий противник, а також інший порядок контролю з боку імперського керівництва за основними аспектами здійснення військової служби та зміни озброєння обумовили закономірну трансформацію військової системи Чорноморського козацтва й позначились на його воєнному мистецтві. Попри це, застосування принципу «ІНІЦІАТИВНОСТІ/ДІЄВОСТІ» й надалі залишалось актуальним для чорноморських козаків.

Відразу наголошу на тому, що на Кубані чорноморці, на відміну від азовських козаків, змогли виявити вагомість застосування принципу бойової ініціативи в умовах охорони/оборони кордону на суходолі. Зрозумілим є й те, що відповідні пріоритети суттєво відрізнялись і від засад військової діяльності, у тому числі й параметрів застосування принципу бойової ініціативи як Війська Запорозького часів гетьманів Петра Сагайдачного і Богдана Хмельницького, так і Азовського козацького війська.

Йдеться про вияв бойової ініціативи в умовах розтягнутості і роздрібненого та нерухомого вичікування, чим на думку авторитетного чорноморського генерала І.Д. Попка суттєво відрізнявся підхід Чорноморського козацького війська до охорони відповідної лінії у порівнянні з сусіднім Кавказьким лінійним козацьким військом[18, с.123].

На перший погляд тут є певне протиріччя, бо наведені ознаки бойової діяльності чорноморців мали б мінімізувати застосування ініціативи, але в цьому і крилась неповторність і певна «діалектика» їх специфічного військового мистецтва, успадкованого від предків і прилаштованого до нових обставин.

Найбільші можливості виявити бойову ініціативу та забезпечити її дієвість за цих умов мали чорноморські пластуни. В основі їх бойової діяльності лежала певна автономність як окремих козаків, так і невеликих груп пластунів під час глибокої розвідки на теренах Лівобережної Кубані та таємного спостереження чи засідках на найбільш небезпечних ділянках «кордону»[18, с.156-161].

За таких обставин пластуни виявляли надзвичайно високий рівень бойової ініціативи. Все це дало підстави для виникнення нового різновиду козацької піхоти – почалося формування пластунських окремих команд (ними посилювались піхотні батальйони та кавалерійські полки Чорноморського козацького війська)[1, с.388].

Проявом застосування принципу бойової ініціативи іншими формуваннями Чорноморського козацтва під час несення «лінійної» служби можна вважати не тільки постійне вдосконалення взаємодії піхотних і кавалерійських підрозділів, але й зміни принципів охорони кордону[1, с.385-386; 18, с.145].

Так, кінні дозори винайшли метод уникнення засідок противника завдяки збільшенню інтервалів між вершниками, що не давало можливості захопити знезацька весь його склад. Така новація була можливою завдяки тривалому досвіду й зростанню ваги особистої ініціативи кожного козака, який мав діяти більш рішучо й самостійно. Піхотні ж підрозділи за ініціативи командирів частіше змінювали місця постів та вдосконалювали свої опорні пункти й систему сповіщення про появу противника.

Відзначу й те, що іноді мало місце залучення контингентів Чорноморського козацтва до походів вглиб Лівобережної Кубані, згідно вказівок імперського військового керівництва[14, с.397].

В ході таких операцій виявлялись дещо інші пріоритети ведення бою, які відрізнялися від проаналізованої вище специфічної бойової ініціативи чорноморських козаків під час охорони/оборони «кордону», що заслуговує на окремий огляд.

Отже, під час охорони/оборони кордону на Правому березі ріки Кубань Чорноморське козацьке військо виявило своєрідну бойову ініціативу, що була застосована у досить специфічних природно-географічних і військово-політичних обставинах. До того ж, вона виявлялася за умови домінування підходів щодо охорони «Чорноморської лінії», які характеризувалися розтягнутістю і нерухомим очікуванням, а це підтверджує можливість вияву «ІНІЦІАТИВНОСТІ/ДІЄВОСТІ» за будь-яких обставин дієздатним воїном і відповідним військовим формуванням.

Підсумовуючи представлений огляд, хочу наголосити на тому, що ініціативність завжди відіграла важливе значення у військовому мистецтві українських козацьких формувань, ставши своєрідною ознакою їх дієвості. Вона виявлялась як на стратегічному рівні, так і під час крупних операцій та дрібних бойових зіткнень. Такий принцип був актуальним на різних театрах бойових дій і вдало застосовувався козаками на морі і на суходолі. До того ж, бойова ініціатива була притаманною як окремому козаку, так і крупному формуванню. Прикладами чого стали проаналізовані у статті вдалі дії Війська Запорозького під проводом гетьманів Петра Сагайдачного і Богдана Хмельницького в XVII столітті, специфічна військово-морська діяльність Азовського козацького війська на Чорноморському узбережжі Кавказу та самотня «кордонна» служба Чорноморського війська на ріці Кубань в XIX столітті.

У цій статті здійснено частковий аналіз присутності одного з базисних принципів воєнного мистецтва українських козацьких формувань у військових діях XVII і XIX століть, що має стимулювати подібні дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців у ширшому контексті і вимірі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Авраменко А.М. Козацьке військо на Кубані / А.М.Авраменко, Б.С.Фролов, В.К.Чумаченко // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 364-414.
2. Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії в 50-70-ті роки XVII ст. – К.: АН УРСР, 1961. – 300 с.
3. Бачинська О.А. Дунайське козацьке військо 1828-1868 рр. (До 170-річчя заснування). – Одеса: Астропринт, 1998. – 232 с.
4. Брехуненко В. „Дивна то і несказанна мужність...”. Козаки у Хотинській війні 1621 року. – К.: Темпора, 2013. – 119 с.
5. Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. – К.: Изд-во Акад. Наук УССР, 1956. – 415 с.
6. Грушевський М.С. Історія України – Руси. – Т. VIII, ч. 3. – К.: Наук. Думка, 1995. – 288 с.
7. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ: ЛіраЛТД, 2003. – 464 с.
8. Задунайський, В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XXI ст. – Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.
9. Задунайський В. Основи військово-прикладної системи Чорноморського козацького війська за «Положенням 1842 р.» // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 115. Вип. 102. Історичні науки. – Миколаїв, 2009. – С. 131-136.
10. Задунайський, В. Становлення української піхоти в Чорноморському та Азовському козацьких військах (кінець XVIII – 60 рр. XIX ст.) // Схід. – 2010. – № 4. – С. 80-83.
11. Задунайський, В. Азовське козацьке військо – осередок українських військово-морських формувань (1832-1865 рр.) // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 27. Ч. 1. – Луганськ, 2010. – С. 77-83.
12. Задунайський, В. Військове мистецтво запорожців часів Хотинської війни 1621 р. та його аналогії в «Мистецтві Війни» Сунь-Дзи: універсальність і самотність // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк/Вінниця, 2017. – № 1. – С. 17-29.
13. Історія Українського Війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / Зав.ред. Д.С.Карпин. – Львів: Світ, 1992. – 702 с.
14. Короленко П.П. Черноморці // Черноморские казаки. – Москва: Вече 2009. – С. 189-438.
15. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828-1866). – Запоріжжя: ВАТ «Мотор-Січ», 2000. – 513 с.
16. Малукало А. Кубанское казачье войско в 1860 – 1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус. – Краснодар: «Кубанькино», 2003. – 216 с.
17. Матвеев О.В. Герои и войны в исторической памяти кубанского казачества. – Краснодар, 2003. – 200 с.
18. Попко И.Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту // Черноморские казаки. – Москва: Вече 2009. – С. 3-188.
19. Сас П.М. Хотинська війна 1621 року. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 520 с.
20. Сокирко О.Г., Черкас Б.В. Військова організація та воєнне мистецтво українського козацтва // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. I. – С. 471-530.
21. Фролов Б.Е. Оружие кубанских казаков.–Краснодар:Традиция, 2009.–128 с.
22. Чухліб Т. Козаки та Яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2010. – 446 с.
23. Шахторин А.А. Подготовка казаков Кубанского казачьего войска во второй половине XIX – начале XX веков. – Краснодар: КВВАУЛ, 2008. – 213 с.
24. Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска. В 2-х т. – Краснодар: Советская Кубань, 1992.

25. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3 томах. – Львів: “Світ”, 1991. – Т. 1. – 319 с.
26. Nagielski M. Kozaczyzna Zaporoska w dobie kampanii chocimskiej 1621 roku // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. – 143. – Z. 2 (2016). – S. 277-285.
27. Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI-XVII wieku. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – 255 s.
28. Wójcik Z. Dzikie pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1961. – 238 s.

Вадим Задунайский

Инициативность - базовый принцип военного искусства украинских казаков.

Аннотация: В статье проанализирован принцип боевой инициативы в качестве базисной основы военного искусства украинских казацких формирований. Выявлено этот принцип в операциях Войска Запорожского в первой половине 17 в. Боевая инициатива сыграла важную роль в военных действиях Азовского и Черноморского казачества в I половине 19 в.

Ключевые слова: Инициатива, Войско Запорожское, Азовское казачество, Черноморское казачество, военное искусство, казаки, дееспособность

Vadim Zadunajsky

Initiativity – as the basic principle of the military art of Ukrainian Cossacks.

Annotation: The author analyzed the principle of the combat (military) initiative as the basis of the military art of the Ukrainian Cossack formations. This principle was revealed in the combat operations of the Zaporozhian Cossacks in the first half of the 17th century. The fighting initiative played an important role in the military activity of the Azov and Black Sea Cossacks in the first half of the 19th century.

Key-words: Initiative, Zaporozhian Cossacks, Azov Cossacks, Black Sea Cossacks, military art, Cossacks, effectiveness

УДК 930(477)

Віктор Ідзьо

Українська козацька держава в середині XVII століття.

Анотація: В статті досліджується відновлення Української козацької держави в середині XVII століття.

Ключові слова: Українська козацька держава, відновлення, середина XVII століття.

Найважливішою подією в Європі в 40-50-тих роках XVII століття була боротьба українського народу з сусідами, Польським королівством та Московським царством, за відновлення української державності [4,с.4-10].

Власне в цей час у свідомості українського народу зароджується переконання, що він є такий же великий народ, як польський і рівний йому і має не менш славісну історію витоки якої сягають в епоху стародавньої України-Русі IX-XIV століть. Таке самоусвідомлення дозволило українському народу уже в XVII столітті поставити перед європейською політичною думкою питання про неюхідність визнання незалежності Української держави. Вирішити це політичне завдання і намагався гетьман України Богдан Хмельницький, який за для цього розгорнув широкомаштабну дипломатичну діяльність не тільки з країнами, що межували з Україною, але й з такими далекими країнами, як Венеція, Франція, Італія та Московське царство[4,с.4-10].

Про широкомаштабність політики українських можновладців того часу ми дізнаємося із дипломатичних донесень венеціанських послів, дожу і сенату Венеції, а також із архіву Терло, який вів секретар Олів'єра Кромвеля в Англії[4,с.4-10].

В цей же час в контексті ведення широкомаштабних переговорів в Європі, гетьман України Богдан Хмельницький, проводив також переговори з Московською державою.

Як засвідчують джерела, дипломатичні відносини гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царством розпочалися на зорі української державності.

Розуміючи необхідність її утвердження гетьман Богдан Хмельницький розпочав переговори з Москвою і попросив у царя військової допомоги. Однак московський уряд відмовив, посилаючись на “Вічний мир з Польщею”[4,с.4-10].

Український історик XIX століття М. Костомаров вважав, що гетьман України Богдан Хмельницький не бажав йти в підданство до Московської держави, що переговори з Московською державою був мудрий дипломатичний хід гетьмана, для того щоб зштовхнути у війну і ослабити в останній двох ворогів, Польщу

і Московію. Скоро Богдан Хмельницький заключає Зборівську угоду і становище України змінюється. Українському гетьману більше не потрібне підданство Москви, яка внаслідок заключеного договору, сама побачила наростання могутності Української козацької держави, тому поспішила розпочати переговори про "приєднання України до Росії".

Однак Богдан Хмельницький уже не бажав підданства, а тільки союзу з Московією, для спільної боротьби проти поляків і власне тільки після заключення такого союзу, московський уряд почав діяти більш активно.

Усі такі союзні відношення з Московським царством, дали можливість гетьману України Богдану Хмельницькому остаточно утвердити державність в Україні.

Утвердивши державність, зробивши Україну незалежною державою, гетьман Богдан Хмельницький повважав, що ситуативний військовий союз з Московським царством вичерпав свої функції і розірвав з Московією взаємовідносини, заключивши союз з Швецією, з її королем Карлом X[4,с.4-10].

В цей же час, коли зароджувалась українська держава на хвилі українського національного руху, ми спостерігаємо в Європі низку національно-визвольних рухів в Португалії, Англії, Каталонії, Сіцилії та південній Італії, де народні маси звалюють монархічні режими і зароджують народно-республіканський лад[5,с.21-25].

Внаслідок таких подій в Європі, включаючи україно-польські взаємовідносини, італійський історик Майо Ліно Бізаччоне, книга якого "Історія громадських воєн нашого часу" вийшла в Болоньї в 1653 році, розповів всій Європі про становлення Української козацької держави[6,с.522-628].

Дана праця розповідає про революцію в Англії і закінчується війною між Польщею і Україною. Зокрема війні між Польщею та Україною дана праця відводить більше ніж сотні сторінок, яку закінчує 1652 роком [5,с.24-28].

Одже на фоні великих воєн в Європі відбувається велика війна в Польщі, яка завершується відновленням незалежності України[6,с.522-628].

Цей процес був закономірним, оскільки в період відродження Української держави у XVII столітті змінювалася вся Європа, яка несла нові ідеї порядків на Схід і зокрема в Україну. За Ельби в Польщу та Україну прийшли перемиїни, які змінили статус народів, які входили до її складу, зокрема статус України. Передові економічні відносини в країнах Центральної та Західної Європи змінили економічні відносини в Польщі, за якими послідували зміни політичні та правові, що заставило Польщу переймати економічну та політичну структуру таких тоді передових країн, як Нідерланди, Англія, Німецьких королівств та князівств[6,с.522-628].

В цей же час в Західній Європі змінилась докорінно економічна система, яка змінила і політичну систему. При такій ситуації мимо волі багатонаціональної держави, Речі Посполитої, польського короля, сейму та шляхти, змінювалася і політична структура Польщі, що дозволило Україні, як її колишній складовій, внаслідок міцних внутрішніх відносин, відновити політичну незалежність від Польського королівства[5,с.137-138].

За таких умов українські маграти пропольської орієнтації: Вешнивецькі, Черкаські не були спроможні утримати польський вплив в Україні, хоча польська державна машина намагалася затримати в Україні польські державні порядки і приборкати запорізьке козацтво, одного із складових української державності[2,с.17-34; с.35-42; с.43-81; с.82-142].

Польський сейм затвердив надані ще в 1590 році обширні землі України магнатам та шляхті, яка підтримана католицькою церквою несамовито експлуатувала український народ, посягнувши на його закони та стародавні права[4,с.4-10].

Однак утвердження польського варіанту державності в Україні не відбулось за умов впливу Франції, Англії, Німецьких князівств, які своїми демократичними змінами почали впливати на Польщу[6,с.522-628].

Магнати і шляхта сприйняли децентралізацію Німеччини за зразок політичного і громадського життя для Польщі, що відразу позначилось на політичній структурі Польщі і в тому числі України, яка внаслідок децентралізації Європи, а згодом і Польщі, зуміла відродити в XVI столітті автономію, а в XVII столітті повну незалежність від Речі Посполитої[1,с.4-8].

З'ясуємо, які причини привели європейське, польське суспільство до децентралізації, яка дала незалежність Україні[2,с.17-34; с.35-42; с.43-81; с.82-142].

Джерела засвідчують, що в цей час найбільші міста Польщі: Гданськ, Краків, Познань, Львів самостійно вели торгівлю з Англією, Голландією, Німецькими містами та Венецією і не потребували втручання в свою торгово-економічну і навіть політичну діяльність влади польського короля. [4,с.4-10].

В цей же час українські міста Львів, Київ та інші вели окрему як зовнішньо-політичну так і економічну діяльність з Московською державою, Туреччиною, Кримським ханством, Молдавією і теж не потребували втручання влади польського короля[4,с.4-10].

В цей час економічна могутність українських земель, які в цей час торгували, як з країнами Центральної Європи так і Східної Тарським ханством, Московією, дозволила Україні окрім економічних вимог висувати польській короні і політичні вимоги, а саме відновлення державності України.

Російські джерела повідомляють, що в Україні ведеться велика підготовка до повстання. В цей час ми бачимо, що українська еліта задля визволення з під влади Польщі самостійно веде переговори з іноземними державами, зокрема Московським царством, Молдавським князівством та Туреччиною[3,с.64-65].

Подальші події в Україні згідно свідчень європейських джерел, розвивались так, що ні військова окупація України Польщею ні економічні санкції проти України не змогли зломити пориву українського суспільства до відновлення української державності[6,с.522-628].

Нависла загроза війни над Україною зі сторони Польщі, лиш укріпила в думках українських можновладців в 20-30 роках XVII століття про необхідність народно-визвольної боротьби українського народу проти Польщі. В цей час на нашу думку велику роль у підготовці до цієї боротьби відіграла еліта української нації, запорізьке козацтво[4,с.14-16].

Наступний період боротьби по відновленню української державності припадає на період 1648-1654 роки, коли на арену виходить такий знаменитий діяч, як гетьман Богдан Хмельницький, який очолив Україну і зумів утвердити відновлену українську державність в Європі.

В щоденнику Станіслава Освенцими, який охоплює 1643-1651 роки, Богдан Хмельницький називається головною фігурою, яка очолила війну України проти Польщі[4,с.13-17].

Даремно польський король обіцяв послаблення тиску колонізації на Україну та повну автономію, рух до відновлення державної незалежності України набув таких масштабів, що його не можна було уже зупинити. В цей же час, утвердженню української державності сприяло велике повстання проти свавілля магнатів в Великій Польщі, Мазовії, Малій Польщі, Підляшші, Галицькій Русі[5,с.35-35].

Одже утвердження України, дозволило отримати перше дипломатичне визнання. Першою країною, яка визнала незалежність України було Московське царство, другою королівство Швеція.

З першою був заключений військово-політичний союз, який ще при житті Богдана Хмельницького був розірваний, з другою був укладений союз, який проголошував довготривалий союз, який популяризував в Західній Європі незалежність України, де факто, як від Польщі, Туреччини так і від Московського царства. З метою закріплення української незалежності шведський король Карл X вторгся в Польщу, що поставило Польщу перед загрозою втрати незалежності[4,с.4-10].

Таким чином у висновок статті зауважимо, що значні політичні, економічні зрушення в Західній Європі, революції в Англії, Нідерландах, Німеччині сприяли зміні політичного та економічного улаштування Польщі[6,с.522-618].

Цей рух в Західній Європі привів до внутрішніх та зовнішніх протиріч в Польському королівстві, що породило і національно-визвольну війну українського народу за своє національне та соціальне звільнення. Кінцевою метою руху в Західній Європі стало переулаштування Польщі, і відновлення української державності на чолі з гетьманом України Богданом Хмельницьким, роль у якій, як його еліта, велику, можна наголосити, ключову роль, відіграло запорізьке козацтво.

Отже усередині XVII століття у політичній історії Європи на політичну авансцену виступає козацтво і опановує в Україні усі адміністративні, соціально-економічні інститути влади.

Козацтво і раніше було значною політичною силою, однак за наявності князівської верстви не могло політично домінувати в Україні і політично задовольняти вимоги українців. Це пов'язується багатовіковою традицією князівської першості[4,с.11-23].

В 20-30 роках XVII століття вигасає князівська верства і вищий політичний щабель в Україні посідає козацтво, стан який прирівнявся до класу шляхти і своєю силою енергії, витіснивши останню посів панівне становище в Україні[4,с.11-23].

Однак, якщо розглянути роль козацтва у XV-XVI століттях через призму кристалізації еліти, яка у подальшому відіграла велике значення у формуванні української держави, то згідно свідчень джерел, можемо зробити висновок, що козацтво XV-XVI не ставило завдання політичного домінування в Україні-Русі[4,с.11-23].

Козацтво цього часу будучи в складі Речі Посполитої, відіграло роль оборонного війська східних кордонів Польсько-Литовської держави, водночас маючи певну автономію, гетьманат, саморегулюючи політичну владу, через реєстрове козацтво, самостійно підтримував міждержавні стосунки в Європі, що підвищувало його міжнародний статус[3,с.34-48].

Тільки на початку XVII століття у часи енергійного гетьмана України Петра Конашевича Сагайдачного, який поставив політичну владу козацтва в Україні на вищий статус, у середовищі козацтва починає формуватися еліта, як виразник ідеї козацької державності. Козацтво наголошує А. Турбик виступає на політичну арену, як впливова політична сила, добре сформована як соціально-економічно так і політично. Жоден із серйозних дослідників не заперечує провідної ролі Запорожжя у становленні української козацької держави і підготовки українського народу до національно-визвольної боротьби. Власне з часу, коли козацтво інтенсивно почало розбудовувати інститути української національної

держави, його і треба вважати як політичний клас. Усі вище оприділені риси проглядаються, згідно сукупності джерел, з кінця XVI початок XVII століття[4,с.11-23].

Розглянемо події з позиції сходження козацтва до свого політичного тріумфу і утворення ним, як елітою, політичного витвору по власній козацькій моделі, середньовічної української держави. Сукупність наявних джерел дає нам право наголошувати, що у XVII столітті козацтво виступило визнаним ідеалом справедливого вирішення політичних, соціальних і релігійних проблем українського народу, виразником і захисником давніх мрій і сподівань, як козацтва, що стало панівною верствою (елітою), так і усього українського народу. На визвольні змагання з Річчю Посполитою, козацтво надихала національна духовна еліта, що обстоювала православну віру, як головну умову життя українського народу. В цей час відбувається об'єднання інтелектуальної еліти, військово-політичної, духовної для боротьби за відновлення незалежності української козацької держави. Козацькі повстання і війни під національними гаслами пробуджують усе українське суспільство. Це пробудження, своєрідна кристалізація української національної свідомості, козацьким елітним станом, і спричинило національно-визвольну війну українського народу в 1648 році, на чолі якої стали представники усього (реєстрового і нереєстрового) козацтва, представники середніх верств населення, козацька старшина, шляхта, власники незначних земель промислів, майстерень. Завдяки добре організованій українській еліті XVII століття, козацтву, національно-визвольна війна визначалася масовістю і організованістю.

Для глибокого розуміння суті історичних подій в Україні в XVII столітті, має неабияке значення дослідження діяльності української козацької еліти: політиків, дипломатів, політичних, військових діячів, які стояли біля витоків української козацької держави і були творцями останньої. Сподіваюся, що з'ясування цієї непрості проблеми ми започаткуємо перспективний напрямок наукового пошуку, оскільки створення української козацької держави проходило у час формування національної еліти з її подальшою конкретно історичною діяльністю та роллю, як військових полководців, політиків, дипломатів і адміністративних управителів[4,с.11-23].

Отже, у середині XVII століття провідною верствою українського суспільства стало козацтво, політичні ідеали якого сформували ідею створення української держави й виробили практику боротьби за її утвердження. Козацтво виступило рушійною силою у національно-визвольній війні українського народу, політичним наслідком елітної діяльності якого, стало функціонування національного державного організму з республіканською демократичною формою правління, як зазначав Д. Дорошенко: “козаки зайняли в ній становище організуючої, правлячої й економічно панівної верстви”. Саме із середовища козацтва, насамперед реєстрового вийшли найбільші сподвижники (еліта) Богдана Хмельницького, організатори національного повстання[3,с.97-103].

Як зазначають джерела, найближче коло однодумців (еліту) Богдана Хмельницького склали: Корсунський полковник Максим Нестеренко, сотник Чигиринського полку Федір Вишняк (Вешняк-Якубович) і Кіндрат Бурлай, які після перемоги повстання стали відповідно чигиринським і гадяцьким полковниками, сотник Черкаського полку Богдан Топига, згодом полковник цього ж полку, заступник Богдана Хмельницького як наказний гетьман. Кілька видатних старшин вийшло із Білоцерківського полку - Яцина Люторенко, Іван Гиря, Сава Москаленко, які у 1648-1651 рр. поперемінно очолювали цей полк. З Кропивни на Лівобережжі походив Филон Джалалій, який також був полковником Прилуцьким (1649) і Кропивницьким (1650) полків. Елітою Богдана Хмельницького були і керівники підрозділів повсталого козацтва, як у свій час брало активну участь у чорноморських походах, зокрема Іван Ганжа (соратник Павлюка), призначений уманським полковником у 1648 р. Елітою гетьмана України Богдана Хмельницького були і представники козацької старшини Запоріжжя, які свій досвід використовували при улаштуванні української держави використовуючи свій авторитет серед запорозького козацтва. Однак, як вважає дослідник В.В. Опанасенко, формування української еліти проходило не тільки з козацьких старшин Запоріжжя. На його думку формування еліти при розбудові держави проходило насамперед із реєстрового козацтва, яке мало великі заслуги перед військом і народом. Так у Зборівському реєстрі 1649 р. значаться козаки: Апостол (Андрусівська сотня Миргородського полку), Олександр Берло (Корсунський полк), Гаврило та Іван Безбородьки (Жаботинська сотня Чигиринського полку), Лукаш Безбородько (Оловятинська сотня), Андрій Безбородько (Оловятинська сотня) Василь і Михайло Гамалії (Черкаський полк), Яцько і Лазар Горленки (Прилуцька сотня), Петро і Костянтин Забіли (Чернігівський полк), Іван Кіндратович Лизогуб (Грем'янівська сотня Переяславського полку) тощо. Саме ці ініціативні особистості козацької старшини стояли біля джерел формування української державної еліти, саме від них йдуть витоки відомих елітних старшинських родів - Апостолів, Берло, Безбородьків, Гамалій, Горленків, Забіл, Лизогубів [4,с.11-23].

Еліту української держави в час національно-визвольної війни українського народу складала і українська шляхта, яка однак не відігравала поряд з елітою запорізького козацтва великого значення, вступаючи у військо Богдана Хмельницького православна шляхта вливалася в ряди козацької старшини. Цим вона підтримувала політичну систему української держави зберігаючи право на свої давні маєтності. З свого боку гетьман України Богдан Хмельницький охоче включав в свою еліту шляхтичів враховуючи їхню лояльність до нової української держави, досвід адміністративної діяльності, освітній ценз. Багато х українських шляхтичів було призначено на посади отаманів, сотників, а генеральним писарем зокрема був шляхтич з Овруцького повіту Іван Виговський. Посада генерального писаря, якого називали “міністром внутрішніх справ” та “гетьманським канцлером”, набула значної ваги у політичному житті України. Взагалі, наглошував М. Грушевський військово-державний устрій, хоча і належав до самого суто козацького стану, до одного тільки війська запорозького, уже за десятиліття панування гетьмана Богдана

Хмельницького прийняв характер загальнонаціонального уряду. Український козацький уряд як і українська держаівність уклалась так швидко, оскільки було ряд загроз, перша перед поляками та Московською державою з якою треба було івести переговори від імені вде Української козацької держави. Отже гетьман став володапрем Української держави, та головно українського уряду, якому змушена була підлягати і виконувати всі накази вся Україна. В цей же час, наголошував М. Грушевський гетьман України був і головою всього українського війська, а тобто полководцем. Військовий штаб гетьмана займає місце кабінету міністрів, який був урядом України. Весь уряд оточувала генеральна старшина: обозний, суддя, осол, генеральний писар, військові чиновники полковники, які складали військову раду. Новий лад Української держави був класовий. Геману України Богдану Хмельницькому геніальною думкою вдалося об'єднати Січове суспільство, шляхту ві всі українські стани, український народ, влити їх всіх у лоно української державної машини.

Продовження реальної дії цієї української державної машини ми спостерігаємо в час коли старшина після смерті гетьмана України Богдана Хмельницького забажала продовжити українське державне життя і в охід гетьманичи Юрася, вибравши гетьманом України довголітнього військового писаря, енергійного Івана Виговського. Новий гетьман Української держави був дуже досвідченим в державних справах людиною. Іван Виговський за виразом М. Грушевського був чоловік дуже досвідчений, розумний, бувалий, не кепський політик, при тім без сумніву патріот України, завзятий будіник Української держави. Він оточив себе однодумцями старшинами, що разом з ним бажали розбудувати незалежність України. Був він український шляхтич з київського Полісся, який з сасмого початку свого гетьманування аочав продовжувати політику Богдана Хмельницького. Аін дотримувався нейтралітету з Московською державою, Швецією, Кримським ханством в Польщею, щоб забезпечити спокій в Україні і дати можливість утвердитися українській державності, утвердити свою власну позицію в українському народі і суспільстві, як гетьмана України. Він перехилив на свій бік татарську орду, що була перехилила свої політичні симпатії на сторону Польщі, уклав з Швецією союзну угоду, за якою “шведський король признавав Україну та військо Запорозьке. Добився від Польщі визнання Української держави. Йому залишилося врегулювати відносини тільки з Москвою, яка обурилась відходом Української козацької держави від союзу з нею. Однак це сталося тому, наголошував М. Грушевський, що гетьман Іван Виговський побачив, що у зовнішньополітичних стремліннях Москва не підтримує Україну. З Москви вказували, щоб він не воював своїх ворогів і чекав. Не залучав допомогу татар. Однак гетьман Іван Виговський під Полтавою розгромив прихильника Москви Пушкаря. Сам Пушкар наклав головою. Полтаву було здобуто, в ісіх повстали тяжко покарано.. Своім вчинком Виговський рохзірва відносини з Москвою і уклав відносини з шведським королем Карлос Густавом. З поляками заключив Гадячський договір, яка визнавала незалежним “Велике Руське князівство”[4,с.11-23].

Власне після цього він у 1659 році пішов на Дніпро, на головного противника, оскільки Москва виступила проти гетьмана Івана Виговського. Московське військ почало підбивати під себе Сіверську Україну і обложило полковника Гуляницького в Конотопі. Гетьман України діждавшись підмоги татар вирушив під Конотоп. Московське військо не мало докладних відомостей про військові сили українського гетьмана. Український гетьман розташував військові позиції так, що московське військо попало під два вогні, з однієї сторони на удар козаків, з другої сторони на удар татар. Як наголошував у своїх дослідження Конотопської битви М. Грушевський, стався небувалий погром московського війська. Геніальною полководською традицією гетьмана України Івана Виговського все московське військо було знищено, а московські воеводи попали в полон. Головнокомандувач князь Трубецкой втік з поля бою з соромом і покинув Україну[4,с.11-23].

Отже своєю великою перемогою, гетьман Іван Виговський захистив Українську державу. Гетьман Іван Виговський заснував державну канцелярію, яка вела все діловодство української держави і козацького війська. Його політична діяльність була б продовжена і утверджена, як щоб не традиційна українська зависть та зрада “польських та українських шляхтичів”, які складали більшу половину української державної еліти[4,с.11-23].

Із шляхтичів українську козацьку еліту становили полковники Іван Богун (Чигиринський полк, 1649; Калиницький полк, 1650, 1651, 1653-1657; Паволоцький полк, 1658-1664), Данило Виговський (Бихівський полк, 1648-1659), Остап Гоголь (Кальницький полк, 1649, 1674; Подільський полк, 1654), Михайло Громика (Білоцерківський полк, 1649-1651), брати Гуляницькі Григорій (Ніженський полк, 1656-1659), та Іван (Стародубський полк, 1656-1657), Антон Жданович (Київський полк, 1650-1653, 1655-1656; Чигиринський полк, 1656) і. т.д.

Отже, як бачимо козацьку еліту української держави складали різні верстви українського суспільства. Джерела дають підстави вважати, що українську еліту також складали і вихідці із середовища заможних міських обивателів та міського духовенства. Отже в цілому сформована внаслідок боротьби за державність еліта становила різні стани, однак займаючи вищі військові та адміністративні посади дані верстви зливалась воедино і називалась у суспільством, як козацька старшина, а згодом генеральна старшина. Найбільшою владою користувався гетьман, однак генеральна старшина становила еліту, яка поділяла з ним військову, адміністративну і політичну владу. Прерогативою генеральної старшини, на думку М.С. Грушевського, була її участь у нарадах з гетьманом, тобто можливість впливати на прийняття відповідних рішень в державі. Генеральній старшині, як найвищій українській еліті, належало право доповідати гетьману про державні справи, вона становила ядро Старшинської Ради, яку М. Грушевський називав, найближчим штабом та Радою Міністрів гетьмана[4,с.11-23].

Таким чином, вірно наголошує В. Опанасенко: "за часів Богдана Хмельницького козацька старшина стала відособлена від загалу козацтва прошарком. Наділена головними ознаками елітного становища-правом військової, державної і судової влади, великим землеволодінням і усвідомленням своєї соціальної зверхності над іншими верствами народу, козацька старшина усвідомлювала свої функції як охоронця цілісності й незалежності української держави, але не проявляла одностайності в політичних орієнтаціях і діях"[4,с.11-23].

Отже козацтво та обирани із його середовища незалежно від станової приналежності, козацька старшина, дуже швидко перетворилися у еліту суспільства, як вірно наголошує Валерій Смолій: "козацтво з стану гнаного і переслідуваного перетворилося на провідну верству тогочасного українського суспільства, через яку, по суті, переломлювалися основні тенденції політичного, господарського та етнокультурного розвитку України"[5,с.24-29].

Без сумніву, що як національна еліта і творець української держави, козацтво, повинно було мати свою військову політику, доктрину, суму поглядів, які повинні були мобілізувати державу і її збройні сили. На нашу думку, така стратегія кристалізувалася на союзі козацької еліти з елітою української православної церкви. Такий союз, вірно наголошує І. Стороженко, сприяв бурхливому розвитку культури, освіти, пробудженню національної свідомості, вів до консолідації українського народу, як нації. Останнє викликало злиття козацької еліти з широкими масами населення простого козацтва на ґрунті релігії, мови та звичаєвих традицій. Визнання народом України козацтва за провідну верству (еліту) українського суспільства виражалося в першу чергу в тому, що він (народ) вбачав у ньому (козацтві) свого захисника та носія найкращих людських якостей: рицарства, доблесті, честі, гідності[4,с.11-23].

Саме завдячуючи цим якостям, козацтво, і стало елітою, ідеалом, який повів націю до боротьби за незалежність. Розмах національно-визвольної боротьби, значні успіхи потягом 1648-1649 р. утвердив віру козацької еліти у можливість досягнення повної незалежності Української держави.

За умов значних перемог кристалізація національної еліти проходила дуже швидко і ставши незалежною вона сама почала кристалізувати регіональну структуру влади, залишаючи за собою право впливати на увесь процес українського державотворення по козацькому зразку[3,с.21-26].

Привертає увагу той факт, що посилення ролі запорозького козацтва проходив у час бездержавності, що заставило українську еліту-запорозьке козацтво шукати моделі своєї власної державності на основі станового суспільства, втілювати власний козацький ідеал для оживлення українського державного організму. Завдяки наявності елітного січового устрою, наголошував В.Липинський і кристалізувалася українська козацька державність у XVII столітті.

Кристалізація основ національної еліти, державного козацького устрою України, зауважує О. Русакевич, надало новий статус козацькій еліті, "європеїзувало козацтво, наповнивши його новим шляхетським змістом"[4,с.11-23].

Підсумовуючи наше дослідження зауважимо, що запорозьке козацтво, його елітні цінності у XVII ст., елітні традиції стали символом і насагою в розбудові української козацької нації, державності, породили хвилю українського національного відродження, яке із часу Київської держави було припинено польсько-литовським впливом[4,с.11-23].

Найбільш переконливим аргументом елітності запорозького козацтва є підтвердження його державних якостей: володіння органами публічної влади, населенням, територією, власною правовою, податковою, митною системами, армією, внутрішнім і зовнішнім суверенітетом. Усіма цими атрибутами при створенні української держави в XVII столітті володіла козацька еліта, яка концентрувалася в Запорозькій Січі. Запорозьке козацтво свою державну самостійність розвивало у взаємодії з українським народом. З нього еліта запорозька вийшла, в ньому черпала свої сили. За його ідеали і висунула ідею боротьби за утворення суверенної національної держави. Український характер Запорозької Січі, національний патріотизм її еліти, був дороговказом консолідації нації зокрема з її духовними представниками, яка піклувалася долею козацтва, що видно із послання від 28 квітня 1621 р. митрополита Іова Борецького іншим новопоставленим православним владикам: "щодо козаків, то цих рицарських людей ми знаємо, що вони наш рід, наші браття й православні Християне... Се ж бо то плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке царство на Чорному морі й на суходолі"[4,с.11-23].

Тісний зв'язок з духовною елітою підвищувало рівень ролі козацтва, як національної еліти в очах усього українського народу, що дозволяло останньому витворити державну модель суспільно-політичного устрою України[6,с.522-618].

Реальна наявність в Запорізькій Січі елітного політично пануючого стану в якому лише козаки, як еліта мали доступ до політичної влади, було перенесено середині XVII століття і в суспільно-політичний устрій української козацької держави, якою теж, що було показано вище управляла козацька еліта[4,с.11-23].

Отже в українській історичній науці середини XX початку XXI століття привертає увагу дослідник історії національно визвольних змагань українського народу та Запорізького козацтва XVII - XVIII століть - Волидимир Грабовецький, який розпочав свою наукову діяльність під керівництвом талановитого історика та краєзнавця І.П. Крип'якевича. Ключовими проблемами, які намагався з'ясувати В. Грабовецький, це історія Прикарпаття і його героя Олекси Довбуша, героїчного ватажка селянського руху 30-40 рр. XVIII століття, мужнього борця проти кріпосної неволі і феодального рабства, під впливом козацьких повстань на Подніпров'ї. Боротьбу опришківства В. Грабовецький ототожнював з боротьбою Запорізьких козаків в контексті єднання національно-визвольного руху на Прикарпатті та Подніпров'ї[1,с.2-3].

На думку дослідника в XVII-XVIII століттях, шляхта намагалася як найповніше експлуатувати селян в Прикарпатті та козацькі маси в Подніпров'ї. Обезземелення селян та козаків в XVII-XVIII століттях набуло катастрофічного розміру. Фільваркова система, що своїм початком сягає в XIV століття, заповнила всю Україну. Влада шляхти ґрунтувалася на принципі жорстокої експлуатації ремісників та безземельних селян та козаків. У всіх феодальних маєтках: королівських, шляхетських панщина розвивається і в XVII столітті сягає найбільшої завершеності. Безперервні війни, що їх вела Річ Посполита в другій половині XVI - першій половині XVII століття в Європі та Азії і з козаками спустошили державну казну, щоб її заповнити уряд обкладав селян та козаків новими податками. Жорстока експлуатація, наголошує Володимир Грабовецький, спричинює неможливість українського народу, козацтва, далі терпіти тяжкий гніт і він повстає. Селяни починають тікати в Карпатські гори на Заході України, на сході на Запоріжжя до козаків. В цей час наголошує дослідник у підтримку козацтву на Заході України піднімається Галицьке опришківство – своєрідна форма антифеодального руху на західноукраїнських землях, який залишило чималий слід в історії українського народу. Власне Карпатське опришківство стало оплотом національно-визвольної боротьби, яка розгорнулася в різних місцях на території України в XVII-XVIII століттях - від Дніпра до Карпат. У Пониззі Дніпра втікачі, які поривали з феодальним гнітом, створили Запорізьку Січ, яка відіграла прогресивну роль в боротьбі народних мас України проти соціального та національного гніту в XVI-XVIII століттях. На західноукраїнських землях в цей час в Карпатських горах таку ж роль як Запорізька Січ в Подніпров'ї, відіграло Карпатське опришківство. Опришками, за свідченням джерел, наголошує Володимир Грабовецький – ставали розорені селяни, які не витримували гніту поневолювачів, шляхти і великих магнатів. За такої соціальної і національної несправедливості галицьке опришківство розгорнуло широке вогнище антифеодальної боротьби селян на західноукраїнських землях, яке тривало з XVI по XVIII століття. Власне цей рух будив козацтво до нових повстань для боротьби за формування української козацької держави. Цікаво намагається характеризувати козацтво у період, “боротьби опришків в час визвольної війни українського народу (1648-1654 рр.)”[2,с.17-34; с.35-42; с.43-81; с.82-142].

Після приходу козацтва на Західну Україну, на думку дослідника кристалізується антифеодальна боротьба карпатських опришків під проводом Олекси Довбуша (1738-1745 рр.), та інші месників, які на прикладі козаків формуються в свої повстанські загони. Володимир Грабовецький на багато чисельних архівних джерелах розглядає соціально-економічні та політичні передумови, становлення та розвиток руху карпатських опришків бачить їх рух невід'ємно зв'язаний з козацьким рухом Подніпров'я. Особливо привертає увагу зору Володимира Грабовецького про боротьбу опришків у період визвольної війни українського народу (1648-1654) роках, в час якої антифеодальна боротьба карпатських опришків під проводом Олекси Довбуша (1738-1745) роках, досягає свого апогея[2,с.17-34; с.35-42; с.43-81; с.82-142].

Безсумнівно в історії України XVI-XVII століття, це доба козацтва, і його державності як форми правління, однак, вважає Володимир Грабовецький, в цей же час коли козацтво формує українську державу, відбуваються найважливіші економічні і політичні зміни в Європі. В Західній Європі, внаслідок розкладу феодально-кріпосницьких відносин почалось зародження нових буржуазних відносин, відбувся процес становлення централізованих держав. Натомість у Центральній та Східній Європі, за винятком Росії, феодальна роздробленість, не дала змоги утворитися централізованим державам. Це видно на прикладі Речі Посполитої у якій польські феодали практично паралізували королівську владу. Тому в Україні вона замінюється суто українською козацькою владою. Ця влада починає задовольняти селян.

Актіві документи, наголошує В. Грабовецький, показують, що селяни Галичини починаючи з XV-XVI століть втікали на Наддніпрянщину, де покозачувалися. Втікаючи на Наддніпрянщину вони розселивались в новозаснованих козацьких слободах, масово вливались в загони козаків тому, серед реєстрового козацтва в XVI столітті було чимало вихідців з Галичини. В селянсько-козацьких загонах Наливайка в 1594 році були повстанці також з Руського воєводства. Шляхта Руського воєводства не даремно на сеймі 1597 року вимагала повернення втікачів вже підданих Київського, Брацлавського і Волинського воєводств[2,с.35-40].

Окрім втеч на Дніпро до козаків галицькі селяни втікали в степи де заводили власні господарства, які ставали частиною економіки козацтва. Маючи економічну базу козацтво збільшувалось чисельно. Подальша боротьба українського народу за соціальне і національне визволення відроджується в Подніпров'ї і з часом набуває там в XVI на початку XVII століття ключового значення. Очевидно, наголошує В. Грабовецький, що розпочався національно-визвольна боротьба українського народу в Подніпров'ї, очолена козацтвом перекинулося і на західноукраїнський регіон. Монографія Володимира Грабовецького “Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 року, що вийшла в інституті суспільних наук. К. 1972, як зауважують рецензенти: доктор історичних наук Я.Кісь, та кандидат історичних наук Я. Ісаєвич, висвітлює боротьбу поневолених мас українського населення проти панування польсько-шляхетського панування в період визвольної війни 1648-1654 рр. Велику увагу приділяється ролі селянсько-козацької армії Богдана Хмельницького у народно-визвольному повстанні в Галичині, Закарпатті і Буковині в 1648-1654 роках[3,с.2-4].

В своїй монографії “Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр.” Володимир Грабовецький наголошує, що історія західноукраїнських земель багата на історичні події, які відбувалися в епоху феодално-кріпосницьких відносин. Однак однією з найбільш яскравих сторінок вписаних золотими літерами в історію України в середині XVII століття була народно-визвольна війна українського народу під проводом видатного державного діяча й полководця Богдана Хмельницького в 1648-1654 роках[2,с.17-34; с.35-42; с.43-81; с.82-142].

Вона підняла на класову боротьбу проти польсько-шляхетського гніту широкі маси поневоленого українського народу. Народно-визвольна боротьба охопила і західноукраїнські землі. Тут селянсько-міщанські заворушення проявились з першими перемогами Богдана Хмельницького, а з прибуттям козацьких військ у Західну Україну, переросли в грізне повстання восени 1648 року. В цій славетній епопеї визвольної боротьби кристалізувалась єдність запорізького козацтва й галицького повсталого люду. Вплив козацької тактики на боротьбу селян та міщан західноукраїнських земель, покозачення повсталого народу, дає право називати цей важливий і колоритний період “західноукраїнською козаччиною”. В даній праці “Західно-Українські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 року”, наголошує Володимир Грабовецький, вперше в українській історіографії робиться спроба показати роль запорізького козацтва в історії західноукраїнських земель. Вона розкриває єдність народних мас Наддніпрянщини з народними масами Галичини, Буковини і Закарпаття. Значна увага приділяється походам козацько-селянських військ на західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648-1654 рр., а також ролі запорожського війська у збройній боротьбі трудящих Галичини восени 1648 року, які покозачувалися й активно сприяли знищенню польсько-шляхетського гніту майже на всій території краю. В монографії дається опис перебування в Західній Україні запорізького козацтва у 1649 році у зв'язку із Зборівською битвою та в час походів українських та російських військ у 1655 р. під Львів. Дослідник яскраво описує на ґрунтовному джерельному матеріалі народні заворушення в Галицькому краю[3,с.4-16].

Таким чином наголошує Володимир Грабовецький, в монографії “Західно-Українські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр.” - ставилось завдання показати, що визвольна боротьба українського народу під проводом Богдана Хмельницького визначна історична подія в історії України в середині XVII століття. Вона підняла на боротьбу народні маси проти польсько-шляхетського гніту у всіх землях України[4,с.25-34].

І очолили її запорізькі козаки. Під впливом успішних селянсько-козацьких битв на Наддніпрянщині на боротьбу піднялися й поневолені маси західноукраїнських земель. Вони успішно боролися з шляхтою і до 1648 року з надією на прихід козаків розпочали антифеодальні виступи. Ці виступи переросли в грізне повстання, що охопили території Прикарпаття, Галицького Поділля, Львівщину і Холмщину. Визвольна армія безпосередньо вплинула на піднесення західноукраїнського повстання. Гетьман Хмельницький надавав йому великого значення, сприяв його розвитку. Значну роль у цьому відіграли посланці Хмельницького й ударні загони козаків під проводом полковників: Товпиги, Капусти, Головацького, Путіяна, Кривоноса. Вони вселили в не задоволені маси віру на визволення, активізували на боротьбу приблизно 50-ти тисячну армію повстанців, більша частина яких діяла на Прикарпатті і зосередилася у двох великих вогнищах на покутті під проводом Семена Височана і на Калушині під проводом Івана Грабівського. Випробувана попередніми століттями тактика й організація козацтва була перейнята повсталими західноукраїнських земель[4,с.25-34].

Західноукраїнське населення у вогні збройного повстання 1648 року, як засвідчують джерела, покозачувалося, чого не могла замовчати польська шляхта[2,с.17-34; с.35-42; с.43-81; с.82-142].

У багатьох визволених містах утворювалося українсько-козацьке самоврядування, основним завданням якого було на даному етапі визвольної боротьби ліквідувати панування невинної народу польсько-шляхетської верхівки, закріпити успіхи визвольних козацьких військ на всій території західноукраїнських земель. За невеликий відрізок часу, наголошує В. Грабовецький, перебування козацьких військ на Західній Україні було знищено 400 шляхетських дворів, 30 замків і фортець, фізично знищено 2 тисячі чоловік феодалної верхівки, завдано їм матеріальної шкоди на 1 млн. злотих. За підрахунками тогочасних скарг шляхти було встановлено, що основна маса складалася з повсталих селян - 75%, міщан - 20%, українське нище духівництво і шляхта 5%. Ці дані переконливо свідчать, що рушійною силою галицького повстання було селянство й міщанство. Якщо, наголошує дослідник, в XVI першій половині XVII століття в антифеодальній боротьбі в селах і соціальній боротьбі і містах переважали пасивні форми, то в буремний 1648 рік превалювали збройні виступи. Слід звернути увагу, констатує В.Грабовецький, що найбільш успішна боротьба відбулася на Прикарпатті в королівських маєтках, та селах на волоському праві і в тих зонах де діяли Карпатські опришки, які значно активізували регіони Прикарпаття, організували найбільш рішучу боротьбу з шляхтою. Вони діяли в найтіснішому зв'язку з селянами і були тією ударною силою, яка змогла підняти народні маси Прикарпаття до відкритого визвольного руху. Після 1648 року не зважаючи на окремі й не великі селянські заворушення, народний рух пішов на спад. Це сталося тому, що уціліла шляхта

при підтримці королівського уряду в 1649-1650 роках зуміла придушити повстання, фізично знищила найбільш активну і ударну масу повсталого населення, зруйнувала селянські господарства, завдала тяжкого удару українському міщанству. Бачучи наростаючу силу польсько-шляхетського наступу значна частина повстанців боячись кари пішла разом з козаками на Україну. В цей же час Західна Україна з часу 1649-1654 роках стала місцем, де шляхетська Річ Посполита зосередила значні військові сили в боротьбі з армією Богдана Хмельницького. Затиснуте в кільце галицьке селянство не змогло організувати більше ударні козацькі загони. Найбільш активне населення під проводом Семена Височана змушене було відійти з козацькими військами, щоб знову в 1655 році разом з російськими військами на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким знову прийти в Західноукраїнські землі, під Львів. На шляху визволення знову відродилися заворушення селян на Галицькому поділлі і частині Прикарпаття. Переможна битва під Городком сприяла тому, що Богдан Хмельницький знову поставив питання про визволення всіх західноукраїнських земель. Очевидно полковник Семен Височан в цьому поході в Західноукраїнські землі відігравав не останню роль[3,с.189-191].

Аналізуючи наростання національно-визвольного руху на Західноукраїнських землях в період народно-визвольної війни українського народу 1648-1654 років, Володимир Грабовецький, в фундаментальній праці Олекса Довбуш Львів.1994, зауважує, що в історії України є багато славних імен, героїчні подвиги яких вписані золотими літерами у літопис народу. Серед них особливої уваги заслуговують Муха, Северин Наливайко, Максим Кривоніс, Данило Нечай, Максим Кривоніс, Семен Височан - ціла плеяда прославлених українських кошових і гетьманів, легендарних козацьких полковників і сотників, славетних керівників гайдамацьких рухів, славнозвісної Коліївщини: Максима Залізняка, Івана Гонта, безстрашних борців за селянську волю Устима Кармелюка, та Лук'яна Кобилиці. Їх боротьба за волю України не лише описана в історії, а й оспівана в багатющій народній творчості - українських думах, піснях, переказах, легендах[4,с.25-34].

У сузір'ї національних героїв України яскраво сяє образ неповторного лицаря - Олекси Довбуша. Карпатське опришківство залишило помітний слід в історії українського народу. Безсумнівно, наголошує В. Грабовецький, серед кількох вікового руху карпатських опришків найбільшої слави здобув у середині XVIII століття Олекса Довбуш, тому безсумнівно козацький прихід породив карпатських опришків[4 ,с.25-34].

На основі архівних документів академік Володимир Грабовецький розповідає про широку участь народних мас Карпатського регіону у визвольній війні українського народу 1648-1654 років[3,с.189-191].

Таке єднання народу козацького і опришківського потребує подальшого дослідження, його вивчення є важливим значенням і сьогодні в умовах незалежної України[4 ,с.25-34].

Список використаних джерел та літератури:

- 1.Грабовецький В. "Народний герой Олекса Довбуш". - Львів. 1957.
- 2.Грабовецький Володимир. Карпатське опришківство. - Львів.1966.
- 3.Грабовецький Володимир. "Західно-Українські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. - К., 1972.
- 4.Ідзьо Віктор. Запорізьке козацтво як національна еліта в Українській державі в XVII-XVIII століттях. - Львів "Сполом", 2009.
- 5.Baranowski V. Powstania chlopski nac ziemiach dawej Rzeczy-Pospolitej. - Warszawa,1952.
- 6.Bisaccione. Historia delle guerre civili. - Bolonia, 1653.

Виктор Ідзьо

Украинское казацкое государство в середине XVII века.

Аннотация: В статье исследуется возобновление Украинского казаческого государства в середине XVII века.

Ключевые слова: Украинское казацкое государство, возобновление, середина XVII века.

Victor Idzo

Ukrainian Cossack State in the middle of the 17th century.

Annotation: The article deals with the development of the Ukrainian Cossack State in the midst of the 17th century.

Key-words: Ukrainian Cossack State, restoration, the middle of the 17th century.

Християнські засади козацтва.

Анотація: В статті розглянуті християнські засади устрою козацтва та його роль в політичній, національно-визвольній боротьбі за права і свободу українського народу.

Ключові слова: Християнські засади, козацтво.

525 років тому в Східній Європі оформилась і виступила на її арену нова політична, національна, соціальна, а також і релігійна сила – козацтво, яка майже 300 літ активно визначала подальшу історію східноєвропейських народів України, Польщі і Росії.

Від початків свого існування козацтво пов'язувало своє духовне життя з християнством, зокрема з православною Церквою. З 1648 р. козацтво розпочало активну протидію унії, яка була формою церковно-релігійного життя українського народу, в кінці XVI століття на Берестейському Синоді в 1596-ім р. Це була основа релігійно-церковного порозуміння в Христовій Церкві, між різними її культурними, релігійними і обрядовими частинами, зокрема між східним і західним латинським християнством[1].

Козаки на чолі з гетьманом Петром Конашевичем Сагайдачним не могли зрозуміти значення Берестейської унії для українського народу, що мало пагубні наслідки для його долі. Це було фатальною помилкою гетьмана Сагайдачного і козаків. Тут бере свій початок возз'єднання 1654 року, тут конкретний початок Переяслав'я. Козаки змусили Єрусалимського патріарха Теофана, що проїжджав через Україну до Москви, висвятити 5 єпископів та митрополита для України. Так було створено нову православну ієрархію, нову Церкву, що було незаконно. Гетьмана Петра Сагайдачного та козаків патріарх Теофан закликав до покаяння в тому, що воювали проти єдиновірних братів-московитів, та, щоб спокутували цей гріх. Козаки покалися і сповнили накладену покуту. Нищення тих українців, що орієнтувалися на Рим і на Захід, політичне возз'єднання з Московією, Києво-Московська церковна унія та сорокатисячна армія на допомогу Москві у боротьбі проти свого гетьмана Івана Мазепи під Полтавою – ось гіркі плоди покаяння!

Отже, з 1620 року в Україні існували дві ієрархії: унійна і православна (яку Польща не визнала) і єпископи, якої могли перебувати тільки в Києві і під охороною козаків.

У 1654 році козацтво уклало військовий союз із Московією, бо вона вважалася православною державою, котра протистояла як католицькій Польщі, так і бусурманській Туреччині та Криму. Однобічна орієнтація на Москву призвела в 1686 році, як це було сказано вище, до трагічних наслідків (Київська митрополія була ліквідована Московським патріархатом).

Але козаки, котрі займали домінуюче становище в Наддніпрянській Україні не допустили до переїзду до Києва уніатського митрополита Іпатія Потія, а пізніше – Йосифа Вельямина Рутського. Боротьба проти уніатів набрала грізних форм: у 1623 році в Полоцьку вбито уніатського архієпископа Йосафата Кунцевича та митрополитичого намісника у Києві А. Грековича та інших пастирів. Між обома Церквами зростала ненависть.

Тоді серед кращих представників обох Церков з'явилося прагнення примирити “Русь з Руссю”. Духовним батьком спроб поєднання став єпископ Мелетій Смотрицький, висвячений у 1620 році. Він і Йосиф Вельямин Рутський підхопили ідею про утворення Київського патріархату, який об'єднав би розділені Церкви України та Білорусі. Український патріархат мав би підпорядковуватись папі, однак Українська Церква зберігала б повну внутрішню автономію. Цей проект мав обговорюватись на Соборі в Києві у 1628 році. Собор відбувався під тиском козаків, які погрожували всім, навіть православному митрополитові Йову Борецькому та печерському архімандритові Петру Могилі. Наступного року мав зібратися Собор у Львові, де вдруге представники обох Церков хотіли домовитися про те, як примирити “Русь з Руссю”. Перед цим окремо зібралися два Собори для обрання делегатів на собор до м. Львова: уніатів – у Володимирі, православних – у Києві. На православному Соборі козаки висловилися проти участі в спільному соборі у Львові, і Собор не визнав себе правосильним обирати делегатів. Так спроба поєднання Церков не вдалася.

Православний митрополит Петро Могила був одним із найвидатніших українських церковних діячів того часу (1632-1647 рр.). Він мав дуже добру освіту, був блискучим проповідником, скасував “братські привілеї”, заснував школи (Могиллянська академія, 1633 р.). Хотів порозуміння між обома Церквами. Він був прихильником утворення Українського патріархату під протекторатом папи. Ще в останньому році перед смертю митрополит Петро Могила листувався з Римом у справі унії. Проте ідея патріархату, не знайшовши схвалення між самими українцями, не могла дістати апробату Риму. Так і за Петра Могилы ідея об'єднання Церков в Українському (Київському) патріархаті не здійснилася.

Поділ Української Церкви на дві частини підсилювався постійно, з одного боку – поляками, з другого – московською Церквою. Поляки називали тих, що не прийняли злуки, схизматами та еретиками, причому

намагаючись ополячити тих, хто злуку прийняв. З другого боку – московити, які завжди були противниками не тільки всякого поєднання, але й навіть самого зближення з Римською Церквою, для яких слова “католик” чи “уніат” було синонімом до слів “зрадник” чи “ворог”, передали це своє наставлення й українцям, які опинилися під їхнім впливом і владою. На жаль, це накинене нам непримиренне ставлення до “уніатів” існує ще й досі, особливо серед невіруючих людей. З виникненням козацької держави (1648 р.) під проводом Богдана Хмельницького становище Уніатської Церкви погіршилося. Після Переяславської угоди Богдана Хмельницького з Москвою впливи Москви значно зросли і в Українській Православній Церкві, незважаючи на те, що православний митрополит Сильвестр Косів і частина духовенства відмовилися скласти присягу Москві. Також наступник Сильвестра Косіва, митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський був чисто антимосковської орієнтації. З хвилиною виступу козащини на політичну арену під проводом Богдана Хмельницького, у її конкретну народну і соціальну програму входять також точки релігійно-церковного характеру. Вони були звернені передусім проти українського католицизму, які годі задовільно пояснити політичним зривом Хмельницького і його причинами, і які – якимось чином – перешкодили його успіху. В 1590-их роках козащина, як своєрідний військовий орден, стає званою і поза кордонами Польсько-Литовської Держави, і Австрійська Імперія та Венецька Республіка, а навіть Римська Курія враховують її в свої політичні плани, у відборону Європи перед турецькою небезпекою, передбачаючи їй роль в оборонних і наступальних союзах. Знаємо про декілька посольств і переговорів у цій справі, як, наприклад, посольство Ласоти, Кумуловича та інші в 1590-их роках. Ці ходи європейської політики стосовно козащини вже на загальне досліджені, хоч ще сьогодні не вбудовані органічно в цілість загальноєвропейської історії, відмежовуючи їх від польської державної історії. Бо вже і тоді не було в тому ясності і козацьку силу зв'язувало з Польщею, і саме за допомогою Польщі старалися використати її у ширших загальноєвропейських справах, що і було однією з причин невдачі: козащина постала в опозиції до польської етнічної і соціальної політики, і не можна було нею маневрувати з Варшави; вона піднесла свої шаблі і проти пана, і проти бусурмана; тут мав пристановище і захист усякий пригнічений хрещений люд, а християнська віра і правда стали для козащини русійною ідеологічною базою, без якихось антипатій і упереджень до різних історичних форм християнства, в своєму конкретному житті і дії. Та під кінець століття, з часів Берестейської Унії, козащину втягнуто в релігійні спори і використано для внутрішніх порохунків. Противники Берестейської унії, а зокрема князь Костянтин Острозький, відвертаючи увагу козацтва від соціальних і народних справ, а з тим і від великих посілостей свого роду, втягнув козацьку стихію Северина Наливайка в боротьбу проти планованої єпископами церковної Унії, кидаючи проти них та на їх церковні маєтки розбурхану й агітовану стихію козацтва. Це був вмілий хід дипломата і магната, може навіть і державного патріота, але це згодом закрило перед козащиною властиві цілі її існування, змагань і прямувань; і цей штучний наріст на козацькій тілі завжди відновлено і відповідно скеровано, коли ця народна сила ставала небезпечною для соціальних чи національних інтересів сусідів. Тоді її спрямовано на внутрішню релігійну чи церковну боротьбу, відвертаючи її від боротьби зовнішньополітичної і від тих завдань, які могли принести загальну користь усьому народові і здійснення заповітних змагань за існування і добре буття. Так замість стати рупором національної самостійності та соціального визволення, козацтво ставало часто знаряддям релігійної внутрішньої боротьби і заколотів, ставлячи на свої прапори безкорисні і безуспішні, а то і обманні антикатолицькі чи антиунійні вимоги і постуляти, настроюючи так проти українських слухних національних інтересів і змагань тодішню Європу, зуживаючи на різні нереальні ініціативи свою силу[1].

Загострення соціальних і конфесійних суперечностей в Україні наприкінці XVI століття зумовило втручання козацтва у їх розв'язання. Взаємовплив волелюбних і національно-релігійних засад лежить не тільки в основі світобачення козаків, а є своєрідним ідеологічним фундаментом усієї будови козацької держави. Глибока релігійність, ревний захист православної віри – характерні ознаки духовного життя Запоріжжя. Достатньо сказати, що вступ до запорізького товариства починався з питання: “У Бога віруєш?”. Саме православ'я значною мірою вплинуло на формування романтичної моделі лицарства, яким стало запорізьке козацтво. Адже в православної системі цінностей глибока духовність протиставляється корисливому індивідуалізму, матеріальні інтереси відсуваються на другий план. Про прихильне ставлення козаків до релігії свідчить існування в межах вольностей Війська Запорозького Низового понад 60 церков. Козаки постійно відвідували богослужіння та різні молебні. Характерно, що при читанні Євангелія усі козаки випростовувалися і до половини витягали шаблі з піхов на знак готовності захищати зброєю слово Боже від ворога. Кожен козак, вмираючи, заповідав церкві ікону, медаль, злиток золота чи срібла[2].

Одним із найголовніших завдань для українського козацтва було захищати християнську віру та церкву. Недаремно відомі вчені, дослідники козацтва Аполлон Скальковський та Дмитро Яворницький, представляли козацтво у своїх наукових працях як лицарів і протекторів православної віри та церкви. Християнська релігія була пануючою формою ідеології в Запорозькій Січі. Відомо, що на території Січі існувала церква Богородиці (Діви Марії) Покрови, на гроші запорожців також були споруджені Трахтемирівський, Межигірський монастирі, де козаки заліковували свої рани і хвороби та доживали віку.

Крім того, православні церкви та монастирі засновувалися на всій території Запоріжжя, у його паланках. Релігійні діячі листувалися з козацькою старшиною, щоб отримати дозвіл на збирання коштів для церкви, ремонт храмів у “вольностях запорозьких”. У свою чергу, старшина, виконуючи прохання духовенства, просив посприяти у виготовленні Євангелій, святих ікон, призначити настоятеля в церкву, яка була збудована на його кошти. Складним є співвідношення християнської віри і войовничості козаків. Але в Євангеліє від Матвія сказано: “Хто своє життя зберігає, той його погубить, а хто погубить своє життя заради мене, той його знайде”. Святе Письмо дає людині право на оборону. Козаки виникають не як агресивна, а як оборонна сила. У козацькому війську були священики, вони обслуговували своїх парафіян – козаків. Були і похідні козацькі священики, які відправлялися у морські походи. Але сам священик не мав права воювати. Були такі ситуації, коли вороги вривалися під час богослужіння, але священик не міг захиститися, бо він священнодіяв. Вище духовенство (митрополит, єпископи) обиралися на козацьких радах, священики – на сільських сходах, їх обрання затверджував гетьман. Таким чином, церква входила до системи військово-адміністративної організації, а влада гетьмана певною мірою поширювалася на церкву, її духовенство. Проте це не знижувало ролі Церкви в суспільно-політичному житті Запорізької Січі. Найважливіші акти гетьмана та інших посадових осіб освячувалися церквою, підтверджувалися церковними записами. Належність до православної християнської конфесії була найголовнішою умовою прийняття до братства козаків-запорожців. Якщо той, що поступав виявлявся нехристиянином (іновірцем), запорізька громада вимагала хрещення чи навернення його до православної грецької віри. Запорожці глибоко вшановували багатьох християнських святих: Діву Марію Покрову, святих Михайла і Георгія. Пресвята Богородиця Діва Марія була покровителькою Низового війська, і скрізь, де існувала Січ, зводився храм в ім'я Покрови Пресвятої. Д. Яворницький впорядкував свідчення про ікону Покрови Богородиці, котра зберігалася у м. Нікополі. На ній зображені Матір Божа, св. Миколай Чудотворець і Архистратиг Михаїл, а нижче від них були намальовані у повному озброєнні запорожці. Від козака, зображеного на передньому плані з правого боку, йде напис, витягнутий у вигляді вузької стрічки майже до самого вуха Богородиці: “Молимося, покрий нас чесним Твоїм покровом, порятуй від всякого зла”. А вище цього напису зроблено інший: “Порятую і покрию, люди мої”. За легендою, на іконі увічнено останнього кошового Петра Калнишевського з товариством, який молиться, щоб відвернути біду, що загрожує Січі з боку Москви. У своїх молитвах козаки просили у Діви Марії Покрови заступництва і покровительства. У селищі Опанасівці (Нижня Наддніпрянина) до 1917 року зберігався іконостас у старій церкві. Посеред іконостаса, вище царських воріт розташовувався образ Господа Бога, а його престол оберігали праворуч архангел Гавриїл, а ліворуч – архистратиг Михаїл. Обидва ці керівники небесних сил були зображені у вигляді запорожців: Михаїл навіть у смушкській шапці і з мечем. Імовірно, на цьому іконостасі запорожці усвідомлюють себе всесвітніми “лицарями”, яким випала велика честь оберігати престол Бога.

В умовах постійного стресового стану, ризику власним життям, релігія та церква були для козацтва пристанищем спокою, де можна було врівноважити та заспокоїти вируюче козацьке життя. Таким чином, між православ'ям і козацтвом існував глибинний зв'язок, козацький устрій мав демократичний характер, і тому Запорізьку Січ цілком обґрунтовано можна назвати “християнською козацькою республікою”. Козацька форма державності мала свої особливості – вона виникла не на етнічній, а на морально-психологічній основі. Людей об'єднала не сила державної влади, а духовна спорідненість. Прагнення захистити православну віру було однією з найголовніших причин національно-визвольної війни середини XVII ст. Її релігійний фактор відзначали також тогочасні іноземні спостерігачі. Якщо на початку війни він стояв після закликів “боротьби за вольності”, то із часом ситуація змінилась. У листі до короля Яна-Казимира з-під Замостя (листопад 1648 р.) Богдан Хмельницький ставив вимогу ліквідації унії, “щоб грецька віра залишалася недоторканою, як раніше, без унії і уніатів, і щоб ніде ніякої унії не було”. Ця вимога була розвинута під час переговорів королівських комісарів з гетьманом у Переяславі (лютий 1649 р.). Їх результатом стало послання Війська Запорозького, у якому декларувалося: “Неволя, гірше турецької, якої зазнає наш руський народ, що додержується старовинної грецької віри, від унії, щоб була скасована”. Також відомо, що Б. Хмельницький, перед генеральною битвою під Берестечком закликав людей: “За віру, молодці, за віру”. Основні ідеї київського християнства набули подальшого розвитку в культурно-історичному процесі. На українському ґрунті вони були продовжені у філософській теорії та освітній практиці братських шкіл, козацькій духовній культурі, мистецькій і науковій творчості. Характер церковного будівництва, управління духовною справою і, як наслідок, церковного устрою Запорозьких Вольностей великою мірою визначалися особливостями релігійності населення цього регіону. Особливості складання козацтва, сторична традиція, геополітичні і природні умови його існування призвели до складання своєрідного світогляду запорожців, відмінного від будь-якого іншого. В світосприйманні запорозького козацтва, що формувалось протягом кількох століть, поєдналися елементи ортодоксального православ'я, українського розуміння християнства, пережитків язичницьких вірувань і оригінальних релігійних поглядів, що виникли в самому козацькому середовищі. Тому не можна слід за сторичною традицією категорично казати про запорожців ні як про лицарів православної віри, ні як про людей

religionis nullius, “єретичих синів”. Дослідження козацької обрядовості, вірувань, стосунків запорожців з представниками різних національностей дозволило встановити, що у запорозького козацтва склалось оригінальне світосприймання, в якому тісно переплелися риси українського і російського розуміння православ'я. Крім того, у козацтва виробились своєрідні, характерні лише для нього способи задоволення релігійних потреб і виконання християнських обов'язків. Знаходячись на перехресті трьох конфесій і релігій, Запорозжя з цілого ряду причин традиційно дотримувалось православної віри. Більшість рис догматичного православ'я збереглася, зокрема, в Росії. На території Гетьманщини, яка у 1686 році визнала свою залежність від Московської патріархії, велика кількість вірувань і обрядів була такою ж, як і в Росії. Разом з тим, деякі риси релігійності населення Гетьманщини і Запорозжя відрізнялися від російських. Зокрема, більшість мешканців Лівобережної України і Запорозьких Вольностей, щиро вірячи в Бога, на відміну від росіян, не надавали великого значення дотриманню всіх умовностей православної обрядовості. Запорозжці, як і населення Гетьманщини, з повагою ставлячись до ікон, не доходили, на відміну від росіян, до “ідолопоклонства, межуючого з обожнюванням їх”[1].

Малися розбіжності і у вшануванні святих. Запорозьке і українське духовенство досить вільно тлумачило написане в релігійних книгах, в той час як російське духовенство цього не допускало. Проте, обрядовість і вірування запорожців і населення Лівобережної України не були тотожними. Маючи потребу в збільшенні чисельності військового товариства, запорожці приймали до своїх лав представників будь-якої національності, вимагаючи від них сповідання православ'я. Суворі умови життя, при яких козацтво досить часто було позбавлене можливості задовольняти релігійні потреби в релігійних спорудах, приводили до спрощення деяких обрядів, пристосування їх до похідних умов. З іншого боку, майже постійна загроза з боку сусідів, часте ведення бойових дій призвели до поширення на Запорозжжі використання зброї під час проведення багатьох релігійних обрядів, що дає підстави казати про своєрідний “культ зброї” у козацтва; призвели до вшанування в першу чергу тих святих, які були заступниками воїнів і мореплавців. З такої своєрідної релігійності запорозьких козаків випливало і їх ставлення до релігійних споруд і духовенства[2].

Запорізькі козаки вважали Божу Матір своєю покровителькою. У Запорізькій Січі наші славні запорожці збудували церкву в честь Покрову Пресвятої Богородиці з іконою її покрову. На іконі понад Пречистою був надпис: “Ізбавлю і покрию люди моя...”, а від запорожців, що під іконою, простягнена лента вгору до Божої Матері з написом: “Молим, покрий нас честним Твоїм покривом і ізбави нас от всякого зла”. Вибираючись в похід на ворога, козаки вислухували молебень до своєї Покровительки і ревно співали “Під твою милость”. Вернувшись щасливо з походу, поспішали до неї зі щирою подякою. В їхній бойовій пісні “Нумо, хлопці, до зброї” є такі слова: “Нам поможе святий Юрій ще й Пречиста Мати турка звоювати”[3].

У Запорізькій Січі щороку всім козацтвом відзначали свято Покрови, у цей день козаки також обирали нового отамана. За народним переказом, після зруйнування Січ 1775 року козаки, які пішли за Дунай, взяли з собою й ікону Покрови Пресвятої Богородиці. Звідси виник і особливий, притаманний тільки Україні, вид ікони Покрова Пресвятої Богородиці – козацька Покрова. На ній Діва Марія зображена такою, що простирає свій покров, свій омофор над козаками, над гетьманами, над духовенством, які моляться і з надією звертають до неї свої погляди[3].

Християнською засадою козацької педагогіки був духовний аристократизм, тобто невизнання над собою жодного володаря, окрім Пана Бога. Першим ступенем козацької педагогіки було сімейне виховання, яке утверджувало високий статус батьківської і материнської школи. Батько загартовував своїх дітей, формував у них лицарську честь і гідність, підготовляв до захисту рідної землі. Другий ступінь козацької педагогіки був родинно-шкільним. У козацьких та братських школах найвищі цінності мали духовні, родинні та материнські цінності, які переростали в загальнонаціональні (традиції, обряди тощо). Третім ступенем козацької педагогіки було навчання в колегіях і академіях, по закінченні яких в Запорізькій Січі юнаки отримували фізичне, моральне, естетичне і трудове загартування. В праці французького інженера XVII століття Гійома де Боплана, який подорожував Україною описані християнські звичаї запорізького козацтва. “Козаки належать до грецької віри, яку називають руською; дуже шанобливо дотримуються релігійних свят і постів, на які в них припадає 8 – 9 місяців на рік і під час котрих вони не вживають м'ясних страв. У цій формальності вони такі вперті, що переконують один одного, буцімто від цього залежить порятунок їхньої душі”. “Вони кмітливі і проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя. Задля цього так часто бунтують та повстають проти шляхтичів, бачачи, що їх у чомусь утискають. Таким чином, рідко коли минає сім чи вісім років, щоб вони не бунтували чи не піднімали повстання проти панів. Вони добре загартовані, легко переносять спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі, чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать. Вони відзначаються міцним здоров'ям... Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що у глибокій старості, бо більшість з них гине на полі слави”[4].

В 1654 році українські землі відвідало посольство Антіохійського православного патріарха Макарія та його супутника – архидиякона Павло Алеппського (Алеппо – сучасне місто Халеб у Сирії). “Записки” Павла Алеппського – неоціненне джерело відомостей про духовне життя козаків у XVII

столітті. Архидиякон Павло описував, що в тутешніх церквах люди “стоять від початку служби й до кінця нерухомо, як камені, безперестанно доземно вклоняються і всі разом, начебто з одних вуст, співають молитви”. Далі Павло продовжує так: “Старанність їхня наводила на нас подив. О Боже, Боже! Як довго тягнуться в них молитви, співи та літургія! Але ніщо так не дивувало нас, як краса маленьких хлопчиків і їхній спів, який виконується від щирого серця, в гармонії зі старшими”. Потім архидиякон зі щирим здивуванням зазначає, що навіть переважна більшість козацьких дружин і доньок “прекрасно вміють читати, знають порядок церковних служб і церковні наспіви. Діти-сироти, звичайно, вечорами, після заходу Сонця, ходять по домах і жебрають, співаючи хором гімни Пресвятей Діві”. Їм, звичайно, подавали гроші, хліб і різні страви; цими подаяннями вони й підтримували своє існування до закінчення терміну свого навчання. “Ось причина, – пояснював Павло, – чому більшість із них письменні. Число письменних особливо збільшилося з часу появи гетьмана Хмельницького, який звільнив цю країну і позбавив ці мільйони від ярма ворогів віри. Павло Алеппський також згадував про нестерпні утиски православному людові зі сторони ворогів, які не дозволяли будувати храми й виганяли священиків, над дружинами й дочками яких здійснювали гвалт”. У головних храмах, повідомляв Павло Алеппський, у молебнях поминали про здоров’я патріарха Макарія і київського митрополита Сильвестра Косова, а також гетьмана Зиновія-Богдана Хмельницького. Але ім’я московського патріарха Никона не поминалося[5].

Високі духовні, моральні та фізичні якості козаків виховувалися, зокрема, і за рахунок суворой військової дисципліни. Найбільше козак боявся осуду Божого та своїх товаришів. Суворо каралися в Січі такі злочини, як вбивство невинного, бійки між козаками, крадіжки приватного та громадського майна, засуджувались аморальні вчинки: неповернення позичених грошей та речей, дезертирство. За пияцтво під час військових походів козаків карали на смерть. Зрада серед козаків вважалася найтяжчим злочином.

На початку XVII ст. при січових та інших церквах почали створюватися козацькі школи, які стали осередками військового, фізичного вдосконалення, сприяли духовному і культурному розвитку. Навчання у цих школах тривало від 10 до 18 років. На свята молодь обов’язково брала активну участь у змаганнях зі спритності, точності, витривалості, швидкості. Досягти успіхів у фізичному загартуванні та розвитку духовності запорожцям, поряд з іншим, допомагало суворе дотримання розпорядку дня. За сигналом (церковний дзвін) вони вставали до сходу сонця, молилися і йшли, не зважаючи на пору року чи погоду, до річки купатись. Після спільного сніданку – спільна молитва у церкві, потім санітарно-гігієнічні та господарські заходи. Після обіду навчалися читання та письма, слухали розповіді старших, гру кобзарів, вивчали історію рідного краю, знайомилися з музикою через виконання церковних та народних пісень і танців. Надвечір дзвони скликали козаків на молитву. Саме так виховувалися покоління загартованих, витривалих, високоморальних захисників Вітчизни, які заслужили невмирущу славу[6].

Список використаних джерел та літератури:

1. Великий о.Атанасій, ЧСВВ. Козаки-християнство. - Церква // http://basilianfathers.ca/statti/2012/04/index.php?year=2012&month=04&article=Kozaky_-_Xrystyjanstvo_-_Cerkva.htm
2. <http://studybase.cc/preview/381134/>
3. Катрій Ю. Пізнай свій обряд. - Нью-Йорк, 1982.
4. Боплан, Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. - Львів: Каменяр, 1990. - 301с.
5. <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ukrayina-incognita/dopitliviy-mandrivnik-u-krayini-kozakiv>
6. http://www.kozatstvo.net.ua/ua/publications/uk_r.php?d=a&i=322

Олег Огірко

Христианские засады казачества.

Аннотация: В статье рассматриваются христианские засады казачества и их роль в национально-освободительной борьбе за права и свободу украинского народа.

Ключевые слова: Христианские засады, казачество.

Oleh Ohirko

Christian principles of the Cossacks.

Annotation: The Christian principles of the Cossack system and its role in the national liberation struggle for the rights and freedom of the Ukrainian people are considered.

Key-words: Christian principles, Kozatstvo / Cossacks.

УДК 947.7:069 (447.83)

Юлія Олійник

Постать Богдана Хмельницького в пам'ятках Львівського історичного музею.

Анотація: У публікації розглянуто аспекти дослідження пам'яток доби Богдана Хмельницького, які зберігаються в колекції Львівського історичного музею. Подається опис музейних предметів з фондів груп «Живопис», «Графіка», «Репродукції», «Фотографії ЕД». Використано матеріали архіву Львівського історичного музею, каталоги. З'ясовано, що пам'ятки, які представлені в експозиції відділу Давньої історії України Львівського історичного музею, відіграють важливу роль у вихованні підростаючого покоління. Доведено, що особливого значення набувають речі, пов'язані з діяльністю гетьмана, оскільки тут, в Галичині, яка перебувала під владою Польщі, його ім'я не було достатньо популярним, тому матеріалу пов'язаного з добою національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького збереглося небагато. **Ключові слова:** гравюра, Галичина, експонати, експозиція, інвентарні книги, Львів, музей, портрет, репродукція.

Галичина - невід'ємна складова України. Історичні процеси, які відбувалися на Сході України, у багатьох аспектах мали пряме відношення до Галичини. Першими втікачами в південні степи України в XV століття були вихідці з Галичини. Ця територія ще з середини XIV століття потрапила під владу Польщі. У важкому становищі опинилися всі верстви українського суспільства: селяни, міщани, шляхта, духовенство. Соціально-економічне гноблення ускладнювалося національно-релігійним. Особливо погіршилося життя українців після Люблінської унії 1569 року, коли Україна втратила свою державність. Посилення національно-релігійного гноблення, ополчення української еліти не тільки гальмували суспільний розвиток українського народу, але й загрожували втратою національної самобутності. Зазначені чинники привели до масового народного виступу в середині XVII ст. Головною рушійною силою в цій боротьбі виступило козацтво. У 1648 році почалося повстання під проводом чигиринського козацького сотника Богдана Хмельницького (1595-1657), яке вилилося в національно-визвольну війну (лютий 1648 - серпень 1657 рр.). Життя і діяльність Богдана Хмельницького тісно пов'язані з Галичиною і містом Львовом, що висвітлювали в наукових дослідженнях такі відомі українські вчені, як Михайло Грушевський, Йосиф Гронський, Іван Крип'якевич, Богдан Сушинський, Ігор Качор, Любов Качор та інші [13, 14, 16, 17, 20].

При написанні статті автор звертався до цих праць, а також до джерельних матеріалів з історії Львова [21, с. 84].

Досліджуючи рід Хмельницького, Іван Крип'якевич, серед інших, висловив і таку думку, що Хмельницькі, можливо, походять з Хмельника у Перемишльській землі (нині Республіка Польща). Так, у документах за 1578 рік згадується шляхтич Станіслав Хмельницький, власник с. Германова під Львовом [15, с. 41].

Достовірно відомо, що на початку XVII століття батько Богдана Хмельницького - Михайло Хмельницький служив у Жовкві на Львівщині при дворі коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. Пізніше він перейшов на службу до Івана Даниловича, власника Олеська (Львівська область). Можливо, це сталося в 1605 р., коли донька Жолкевського - Софія вийшла заміж за Даниловича [15, с. 41].

Богдан Хмельницький народився близько 1595 р. Є різні думки з приводу місця народження: Чигирин, Переяслав, Жовква. Існує кілька тверджень щодо навчання майбутнього гетьмана України. Богдан Сушинський вважає, що Богдан Хмельницький здобував освіту в Київській братській школі. Його власноручні листи написані почерком, який палеографи зараховують до київської школи. Продовжував навчання у польській єзуїтській колегії в Ярославі (нині територія Республіки Польща) [17, с. 339]. Іван Крип'якевич твердить, що Богдан Хмельницький продовжив навчання у Львівській єзуїтській колегії. Тут він вивчав іноземні мови, у тому числі й латину. Поетики і риторики Хмельницького навчав ксьондз Гонцель-Мокрський. Отже, шкільні роки Богдана Хмельницького пов'язані з містом Львовом [15, с. 42].

Під час Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. військові дії склалися так, що Богдан Хмельницький з козацьким військом опинився під Львовом. У плани гетьмана входило визволити всю Україну. З цього приводу він висловився: „Визволю з лядської неволі руський (український) нарід увесь. За границю війною не піду, на Турчина і Татарина шаблі не підйму! Досить маю тепер на Україні, на Поділля й Волині. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи!” [15, с. 45].

У колекції Львівського історичного музею (далі - ЛІМу) зберігається парний портрет гетьманів Богдана Хмельницького і Івана Скоропадського (Ж-1493, полотно, олія, 205 x 144 см) [1, арк. 9; 7, с. 34].

Гетьмани зображені на повний зріст в анфас, на темно-коричневому тлі (рис. 1). Праворуч - Богдан Хмельницький, ліворуч - Іван Скоропадський. В обох у правій руці - булава, ліва - на руков'ї шаблі. Богдан Хмельницький - у хутряній шапці з султаном, зеленому жупані та червоній делії з великим хутряним коміром, у червоних чоботях. Іван Скоропадський - у шапці, оздобленій хутром, сірому жупані, зеленій делії і жовтих чоботях. Угорі - написи у три рядки кирилицею (зліва направо): „Іоаннь, Ге'тмань кїєвопече'рскія Ёкоропадскій - ктїторь, лаврыі Зиновій Богдань - Хмелницкій Гетмань, Воинск

Запорозькіхъ и Бывшій ктиторъ Кієвопечерскіа лавры”. У нижніх кутах чітко простежуються два написи, зроблені польською мовою: „Iwan Skogopadzki” та „Bohdan Chmielnicki”.

На звороті живописного полотна — напис білою фарбою:

„Joannes Eques” (Іоанн Еквес), угорі праворуч – „de Towarnicki” (від Товарницького), „donavit 1865” (дар 1865).

Портрет є копією настінного розпису (1728 р.) однієї з церков Києво - Печерської лаври. Для написання образу Богдана Хмельницького використано відому гравюру голландського художника В. Гондіуса (1651 р.). За указом царського синоду (30-ті роки XIX ст.), всі зображення світських осіб, намальовані на стінах церков і монастирів, підлягали знищенню. Тоді ж було затерто „дикої краской” оригінальний портрет-фреску Богдана Хмельницького[23, с. 51]. Невідомий художник встиг зробити копію фрески на полотні. Ще в 1834 р. український історик, перший ректор Київського університету М. Максимович бачив оригінальний портрет у Києво-Печерській лаврі на північній стороні великої церкви біля мощей митрополита Михаїла[8, с.3]. У Львівському історичному музеї збереглися дві копії названого портрета. Перша копія надійшла до 1940 року з Музею ім. князів Любомирських у Львові. У каталозі цього музею зазначено, що експонований портрет є найстарішою копією портрета з Києво-Печерської лаври[25, с. 115, № 215]. У 1971 році він був переданий Львівським історичним музеєм Національному заповіднику „Хортиця” (акт передачі № 26 від 15.12.1971 р.)[9, с. 63]. Друга копія виставлена для огляду в експозиції Відділу давньої історії України. Картину експонували на виставці „Początki Muzeum Lubomirskich...” у Вроцлаві 2008 року[25, № 42].

4 жовтня 1648 р. після низки перемог під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями козацькі війська підійшли до Львова і взяли місто в облогу. Щоб краще зрозуміти, яким був Львів у XVII ст., звернемося до найдавнішого вигляду Львова гравюри Абрагама Гогенберга за рисунком Ауреліо Пассаротті „Львів - столичне місто Південної Русі, головний ринок збуту східних товарів” (Г-4218, папір, мідерит кольоровий, 51,8 x 35, 8 см)[2, арк.120].

Ця гравюра датується XVII століттям. Це найдавніше зображення з відомих видів Львова, яке було розміщено в VI томі видання Георга Брауна-Франца Гогенберга „Civitates orbis terrarum...” („Книги міст світу”), виданому в німецькому м. Кьольні 1618 року[24, с. 141].

На гравюрі зображено п'ять об'єктів, які підписані латинською мовою:

„Mons Calvus” - гора Лиса, „Arx superior, guae sereno coelo decem a Leopoli miliaribus cernitur” - Замкова гора, „Mons Stephani vulgo Leonis dictus” - гора Стефана, або Лева, „Ecclesia Metropolitana Dei parae Virginis” — Латинський кафедральний костел, „Ecclesia Russica S. Crucis” - Руська церква св. Хреста.

Вгорі ліворуч - герб міста Львова 1526 року. Під ним напис: „Insigne Civitati Leopoliensi a Dino Sigismund primo donat: A. 1526” („Герб міста Львова, наданий королем Сигізмундом I: 1526 р.”).

Вгорі праворуч - герб Галицької землі, герб міста Львова 1586 р., внизу під гербом напис: „Insigne Civitati Leopoliensi a Sixto V. Pont. Maximo donatum. A. 1586” („Герб міста Львова, наданий Папою Римським Сикстом V 1586 р.”)[10, с. 12].

В архіві ЛІМу – зберігся старий інвентар архіву міста Львова, який вів Франциск Ковалишин з 21. 11 до 15. 12. 1903 р. під № 3[27, арк. 1].

Львівський гравер був працівником Архіву м. Львова. З 1909 р. до 08.03.1915 р. Франциск Ковалишин вів „Книгу надходжень” Національного музею ім. короля Яна III у Львові[28, арк. 2].

Гравюра неодноразово була представлена на виставках і опублікована у каталозі виставки „Види давнього Львова і Кракова”[11, с. 83], каталозі „110 раритетів Львівського історичного музею”[24, с. 141].

Львів у середні віки з усіх сторін був обнесений укріпленнями. З трьох боків - подвійними мурами (зовнішнім і внутрішнім), з четвертого - одним. Мури мали декілька десятків (близько 50) веж. Крім того, в систему укріплень входили два замки - Високий і Низький. Високий замок стояв на території сучасного парку „Високий замок”. Низький - займав площу між корпусом економічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (пр. Свободи, 18) і Національним академічним українським драматичним театром ім. М. Заньковецької (вул. Л. Українки, 1). Річка Полтва, що протікала з боку одного ряду мурів, теж служила своєрідним укріпленням міста[19, с. 22].

На гравюрі видно пам'ятки архітектури, які є окрасою Львова до сьогодні. Для кожного середньовічного міста важливою спорудою була ратуша. Львівська ратуша (будинок Львівської міської ради) - відомий ще з XIV століття. Цінною пам'яткою є ансамбль Успенської церкви, створений у 1572-1629 рр. Він складається з самої церкви, вежі Костянтина Корнякта і каплиці Трьох святих. При церкві діяло Успенське братство — національно-релігійна організація українських міщан. Створена при братстві школа сприяла підвищенню рівня української освіти і культури. Братство з 1586 р. отримало право Ставропігії - незалежності від влади місцевих єпископів. Ще одна цікава пам'ятка дотична теми - карта „Облога міста Львова Богданом Хмельницьким у жовтні 1648 року” (Ед-457, 148,8 x 90,8 см), яка відображає основні напрямки походу селянсько-козацьких військ на Львів, основні пункти зосередження військ (рис. 3). Масштаб карти 1: 15000. Карту для експозиції на початку 50-х років виготовив художник Музею С.

Борейко. Червоною стрілкою показано напрям наступу українських і татарських військ. Штаб-квартира Богдана Хмельницького розміщувалася наприкінці вулиці Личаківської (в давні часи вона називалася Глинянською дорогою), за церквою св. Петра і Павла. Тут також мешкав татарський ватажок Тугай-бей. Головний козацький табір був під Кривчицями, полк Павла Головацького стояв на горі Калічій (Цитадельній), полк Максима Кривоноса - на Тарнавці (середина вулиці Жовківської), загони татар отаборилися на полях поблизу приміських сіл Скнилова, Рясної і Зимної Води[18, с. 146].

Частина козацьких військ стояла табором на Галицькому передмісті Львова біля Богоявленської церкви (між нинішніми вулицями О. Фредра, Івана Франка і В. Шухевича). З цього боку міських укріплень (на місці теперішнього одного з корпусів Національного університету „Львівська Політехніка”, що на вул. Князя Романа) стояли костюль і монастир Кармелітів Взутих [18, с.146].

Тут відбувся один з найкривавіших епізодів облоги Львова 1648 р. Ось як описує це Іван Крип'якевич: „9 жовтня 1648 року козаки почали переговори із залогою монастиря про його здачу. Переговори йшли успішно для козаків, бо монахи пригостили їх вином, викотивши кілька бочок на майдан, де отаборилися козаки. Після такої вечері, коли козаки послули, монахи-кармеліти напали на сонних і вчинили криваву різню. Наступного дня козаки штурмом здобули монастир”[15, с.43].

Отже, 10 жовтня монастир був здобутий. Козаків, що загинули, поховали біля Богоявленської церкви (на перетині теперішніх вул. Князя Романа і Герцена). Церкву Богоявлення знесли в 1800 р., а землю продали п. Криницькому. У 1877 році, коли закладали будинок, який стоїть зараз, і стали рити котлован під забудову, то знайшли плити з цвинтаря і залишки братської могили. В ній знайдено багато людських кістяків, козацькі шаблі, кілька залізних наконечників від стріл і голівку списа. Речі були передані в Музей імені князів Любомирських. На місці кладовища в 1853 р. розбито сквер - найстаріший у Львові[16, с.105].

На Тарнавці отаборився полк Максима Кривоноса, який 14 жовтня 1648 р. штурмом здобув Високий Замок. Щоб зрозуміти складність штурму, потрібно уявити собі, що собою являв замок. Він стояв на трьохсотметровій горі з прямовисними схилами так, що його стіни практично були продовженням схилу гори. В укріплення входило 7 веж. За 300 років нікому не вдавалося здобути замок штурмом[16, с.24].

Ось як описує штурм Високого Замку Іван Крип'якевич: „Кривоніс під Львовом був хворий. Рана, яку дістав у бою, у лівий бік, вище серця, не гоїлася. Але він все ж таки взяв на себе командування повсталими при взятті Високого Замку. 10 жовтня о 14 годині розпочався наступ на Замок. Повсталі, озброєні залізними дрючками, з великим криком кинулися до замкової брами (від південного сходу), намагалися приставити драбини й дрючками пробивали мури. Але застава відстрілювалася сильно, також упали гарматні постріли з міста й повсталі змушені були відступити”[16, с. 23].

У замку сховалося кілька тисяч передміщан зі спалених передмість. Але комендант замку, з огляду на недостачу харчів, вигнав їх. Між ними були й українці. Вони дали знати повсталим про слабкі місця замку. Після того повсталі вдруге кинулися на замок, але теж безуспішно. 13 жовтня один із старшин полку Кривоноса - Небильський вночі організував новий наступ, але впав сильний дощ, зброя намокла — напад знову не вдався[16, с.24].

14 жовтня наступ було повторено. Повсталим вдалося здобути вхідні ворота до замку. Хоч замок мав ще другі ворота та інші укріплення, комендант вважав оборону безуспішною й таємно, через одну з веж, разом зі своєю охороною втік із замку. Те саме наступного дня зробив і комендант піхоти Львівського повіту, що тут стояла залогою. Місто обороняли тепер тільки самі міщани. 15 жовтня 1648 р. Високий Замок був взятий”[16, с.24].

Момент штурму Високого Замку 14 жовтня відображено на ліногравюрі, створеній художником С. Лазебою у 1949 році (Г-16411, папір, ліногравюра, 58,5 x 41, 5 см.)[3, арк. 48].

Видно фрагмент замкової стіни з кутовою палаючою вежею і вхідні ворота, через які атакуючі ввірвалися у внутрішнє подвір'я (рис. 4). У центрі на білому коні - Максим Кривоніс з піднятою шаблею. На нього націлений ворожий пістолет. За сюжетом картини - перемога на боці козаків. Музей придбав гравюру у Львівському художньому комбінаті 1 квітня 1954 року[3, арк. 48].

Після здобуття замку місто припинило чинити опір і вступило в переговори з Богданом Хмельницьким. 19 жовтня львів'яни розпочали сплату викупу на суму 365 тисяч золотих для татар, що пішли до Замостя 23 жовтня. Наступного дня за наказом Хмельницького артилерія вперше за всю облогу зробила 20 пострілів у повітря. Військо рушило, розтягнувшись на 8 миль. На деякий час тут залишався козацький загін для захисту міста від нападу загонів, що йшли слідом за військом[20, с.55].

В експозиції Відділу давньої історії України у ЛІМі представлена літографія львівського художника, члена „Товариства прихильників української науки, літератури і sztuk” Євгена Турбацького „Посли Львівського магістрату в таборі гетьмана Богдана Хмельницького під Львовом”, написана в 1907 р. (Репр.-17745, папір, репродукція, 68 x 48 см)[4, арк. 99]. Робота походить з Національного музею ім. короля Яна III у Львові [26, с.53].

У ЛІМ вона зберігалася у фондовій групі „Графіка” [Г-68]. 3 березня 1959 року її передано у фондову групу „Репродукції” (акт від 3. 03. 1959 р.). Подія відбувається в наметі. Поли намету піднято. У центрі -

Богдан Хмельницький. Гетьман сидить за столом, спираючись на нього лівою рукою. У правій руці - булава. За спиною Хмельницького - козацька старшина, праворуч - козаки. Один з них тримає бунчук з трьома хвостами. Перед Хмельницьким стоять на колінах представники Львова. Один з них (очевидно, член Ставропігійського братства) тримає православний хрест. На столі - сувої пергаменту. За окремим столом сидить писар. В усіх документах загальна вартість викупу передана у різних варіантах. Частина була погашена готівкою (значну суму сплатив вірменин Кшиштоф Аведик Бернатович), частина - у товарах і коштовностях. Наприклад, Ставропігія дала не більше 5000 злотих, в тому числі і срібні оправи „Євангелій”. Ця торгова операція тривала кілька днів, після чого в понеділок, 26 жовтня Хмельницький виступив на Захід, під Замостя[20, с.55].

Вже тоді, у XVII столітті, виникло питання, чому Хмельницький не став штурмувати місто. Можливі такі мотиви: у Львові жило багато українського населення. А як відомо, взяття міст супроводжується грабунками. Крім того, у війську Хмельницького були татари, які взагалі звикли грабувати, палити, нищити. Хмельницький не хотів піддавати небезпеці українське населення міста. Так пояснював він сам у 1655 році. Існує також думка про те, що Богдан Хмельницький уже тоді планував створення держави, до якої входила б і Галичина з Львовом, тому не захотів піддавати місто небезпеці руйнування. Як відомо, під час облоги 1648 р. не потерпіли жоден храм, жодна з кам'яниць, побудованих ще в XVI столітті[20, с. 55].

Вдруге Богдан Хмельницький з військом з'явився під Львовом 30 вересня 1655 року. На цей раз його союзниками було московське військо Василя Бутурліна[20, с.55].

Місто знову опинилося в облозі. Цього разу табір Хмельницького розташувався під церквою святого Юра. Тут теж була квартира Хмельницького [18, с.147], а неподалік - канцелярія генерального писаря Івана Виговського. В церкві святого Юра гетьман приймав посла від міста єпископа Арсенія Желіборського. З канцелярії генерального писаря Івана Виговського надіслали листи Богдана Хмельницького до магістрату міста Львова[16, с.127].

В експозиції ЛІМу зберігаються дві фотокопії листів гетьмана Богдана Хмельницького з табору під Львовом до магістрату міста. У листах мова йде про розгром польських військ під Городком. Гетьман вимагає здати місто без бою задля уникнення кровопролиття і гарантує безпеку його мешканцям („Фотографії ЕД” - 8272 і 8273, фотопапір, 13 x 16 см)[5, арк. 71, 72; 6].

Листи написані польською мовою. На кожному з них у правому куті під текстом - підпис гетьмана. Перший лист датований 3 жовтня 1655 р., другий - 4 жовтня 1655 року.

Ось зміст одного з листів: „... Від мене, Богдана Хмельницького, гетьмана його царської милості Військ Запорізьких, Вам, магістратові міста Львова і людям всіх станів, які в цей час там перебувають, бажаючи доброго здоров'я, посилаємо цей наш лист. Самому Богові ясно, що ми ніколи не бажали пролиття християнської крові і до усіх цих дій. Якщо наші війська прийшли сюди, то зробили це тому, що був даний привід з боку коронних військ. Адже і в минулі роки ми йшли за Вишневецьким і, прибувши сюди, виявили до Вас нашу ласку. А тепер, коли Господь Всевишній дозволив нам повністю розгромити коронне військо під Городком, ми з християнського обов'язку (хоча вашої покори не бачимо) вимагаємо, щоб Ви, якщо бажаєте залишитися здоровими, уже нізвідки не маючи підтримки ані підмоги, не слухаючи нічиєї поради, негайно дали нам відповідь, нітрохи не сумніваючись в тому, що після підкорення зазнаєте нашої особливої ласки. А якщо зробите інакше, непокірний, за те, що він чинитиме опір, безумовно дістане по заслугі. А Ви, тим часом, дайте відповідь. Ваших милостей прихильний приятель Богдан Хмельницький, власною рукою” [15, с.101].

З XV століття перед самими мурами міста, які вже не існують, стоїть костюл і монастир бернардинців, тоді теж міцно укріплений. Перед костюлом встановлено колону св. Яна з Дуклі, пов'язану з подіями облоги Львова військом Богдана Хмельницького[16, с.104].

У збірці „Живопису” ЛІМу зберігається портрет Івана Виговського виконаний художником О. Вікторовичем у 1992 році (Ж-1815, полотно, олія, 73 x 54 см)[1, арк.78].

Олександр Вікторович (1948-1999) - народився в с. Ярославичі Рівненської області. Закінчив Львівське училище прикладного мистецтва ім. Івана Труша, Український поліграфічний інститут ім. Івана Федорова у Львові. З 1978 р. працював у Львівському історичному музеї.

Портрет поясний, обличчя повернуто ліворуч (рис. 8). Тло темно-сіре. Обличчя овальне, загострене підборіддя, довгі вуса, підкручені догори, голубі очі. На голові - малинова шапка, обшита темним хутром. Одягнутий в кольчужну сорочку, підперезану широким поясом. На сорочку накинутий кафтан малинового кольору, скріплений під коміром аграфом. У лівій руці тримає булаву, права - на коліні. Гетьман сидить за столиком, на якому чорнильниця і печатка. Аналогічне зображення зустрічаємо в книзі М. Аркаса „Історія України-Русі”[12, с.214].

Імовірно О. Вікторович при написанні портрета взяв за основу це зображення. Портрет було виконано на замовлення дирекції Музею для експонування у Відділі давньої історії України ЛІМу.

Подібним за композицією є портрет гетьмана І. Виговського з фондів Національного заповідника „Хортиця”[9, с.85, № 56].

Іван Виговський - син шляхтича з с. Вигова на Київщині. Навчався у Києво-Могилянській академії. У битві під Жовтими Водами воював на боці поляків. Потрапив у полон до татар, звідки його викупив Богдан Хмельницький і призначив генеральним писарем. Після смерті Б. Хмельницького прийняв булаву від малолітнього Юрія Хмельницького[17, с.410].

У відповідь на дії Московії, яка порушила договір з Україною 1654 року і руйнувала Українську державу, уклав з Польщею Гадяцьку угоду (1658 р.). Угода забезпечувала незалежність України у складі Речі Посполитої як рівноправної з Польщею і Литвою держави. Нерозуміння козаками політики гетьмана у стосунках з Польщею призвело до невдач. Гетьман зрікся булави. Розстріляний поляками у м. Рокитному на Київщині[17, с. 411]. Де точно похований Іван Виговський, достеменно ніхто не знає. Зберігся заповіт, в якому гетьман просить, щоб поховали його в землі, за християнськими традиціями, у Скиті Великім, в склепі мурованому, в церкві Воздвиження Чесного Хреста[17, с.421]. До сьогодні дослідники сумніваються з приводу того, чи це йдеться про Манявський Скит (поблизу с. Маняви на Івано-Франківщині). Відроджений у роки Незалежної України, цей Скит уже став місцем поклоніння пам'яті гетьмана Івана Виговського[17, с.422].

У листопаді 1655 року облога зі Львова була знята. (Наступали татари, польські війська були розбиті під Городком). Крім того, за словами Д.І. Дорошенка, облога була знята ще й тому, щоб якомога менше міст присягали на вірність Москві, бо всі визволені міста вважалися здобутком московського царя й присягали йому на вірність. Богдан Хмельницький залишив Львів[22].

Пам'ятки, які представлені в експозиції відділу Давньої історії України Львівського історичного музею, відіграють важливу роль у вихованні підрастаючого покоління. Хоча Галичина не ввійшла до козацької держави, все ж таки похід козацького війська під проводом Б. Хмельницького до Львова став важливою подією. Тому особливого значення набирають речі, пов'язані з діяльністю гетьмана. Але оскільки тут, в Галичині, яка перебувала під владою Польщі, його ім'я не було популярним, то матеріалу збереглося небагато. А тим часом працівники музею продовжують і далі активний пошук матеріалів, пов'язаних з Хмельницьким і козацщиною.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів Львівського Історичного Музею (далі ЛІМ). Інвентарна книга фондової групи „Живопис”. - Т. 3. - 1979-2009. - Арк. 193.
2. Архів ЛІМу. Інвентарна книга фондової групи „Графіка”. - Т. 4. - 1980. - Арк. 196.
3. Архів ЛІМу. Інвентарна книга фондової групи „Графіка”. - Т. 18. - 1982-1988. - Арк. 105.
4. Архів ЛІМу. Інвентарна книга фондової групи „Репродукції”. - Т. 13. - 1985- 1998. - Арк. 198.
5. Архів ЛІМу. Інвентарна книга фондової групи „Фотографії ЕД”. - Т. 9. - 1985. - Арк. 99.
6. ЦДА, ф.132, оп. 1, од. зб. 1, 2.
7. Каталог збірки живопису Львівського історичного музею / авт. Г. Д. Якущенко; Львів. іст. музей. - Львів, 1987. - 109 с.
8. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии // Киевская старина. - К., 1882. - Т. 1. - С. 101—125.
9. Іконопис. Живопис. Графіка. XVII — XIX ст. (З фондової збірки Національного заповідника „Хортиця”) : каталог / авт. О. Є. Борисенко; редкол.: К. І. Сушко, М. А. Остапенко. - Запоріжжя, 2005. - 152 с.: іл.
10. Львів у графіці [Образотворчий матеріал]: [з фондів Львівського історичного музею]:[альбом] / [авт. – упоряд. Світлана Хавалко]. — Львів: Априорі, 2013. - 112 с.: іл. - Парал. текст англ., пол. і рос. мовами.
11. Види давнього Львова і Кракова. Спільна виставка Історичного музею міста Кракова і Львівського історичного музею / S. Opalińska, O. Petiv; Muzeum Historyczne miasta. - Kraków: TRANS-KRAK, 1996. - 181s. - Парал. текст пол.
12. Аркас М. Історія України-Руси. - К.: Вища школа. 1990. - 465 с. - Факсимільне видання.
13. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ - Львів. 1913. - 524 с.
14. Гронський Й. Будні середньовічного Львова // Жовтень. 1983. - № 7. – 90- 96 с.
15. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. - Львів: Світ, 1990. - 406 с.
16. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львову. - Львів: Каменяр, 1991. - 165.
17. Сушинський Б. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX ст. Історичні есе у 2-х томах. Том 1. (Друге, доповнене видання). - / Оформл. О. Чередниченка. - Одеса: „ВМВ”, 2004. - 592 с. : іл.
18. Ісаєвич Я. Військо Богдана Хмельницького під мурами Львова // Львів. Історичні нариси. - Львів. 1996. - 647.
19. Мельник Б. Вулицями старовинного Львова. - Львів. Видавництво „Світ”. 2001. - 270 с.
20. Качор І., Качор Л. Середньовічний Львів. Фортифікації. - Львів. 2009. - 63 с.
21. Історія Львова в документах і матеріалах. - Київ: Наукова думка. 1986. - 417 с.
22. Дорошенко Д. Нарис історії України в 2-х томах. Том 2 (від половини XVII ст.). - Київ : Глобус, 1991. - 349 с.

23. Станчак Я. Національно-визвольна війна 1648-1657 років у пам'ятках Львівського історичного музею // Наукові записки / Львів. іст. музей. - Львів, 2009. - Вип. 13. - 306 с.
24. 110 раритетів раритетів Львівського історичного музею. - Львів: Афіша. 2003. - 239 с.
25. Katalog Muzeum imienia Lubomirskich. - Lwów, 1877. - 158 s.
26. Inwentarz rycin. Widoki ETQ / opracowała na maszynie Julja Mękicka. - Lwów, 1936. - 53 s. Зберігається в Архіві Львівського історичного музею.
27. Inwentarz rycin arch. m. Lwowa / opracował F. Kowaliszyn. 1903 r.
28. Архів ЛІМу. Dziennik nabytków Muzeum Narodowego im. króla Jana III. - 338 s.

Юлія Олейник

Фигура Богдана Хмельницького в пам'ятниках Львівського історичного музею.

Анотація: В даній публікації розглядаються аспекти дослідження пам'ятників епохи Богдана Хмельницького, які знаходяться в колекції Львівського історичного музею. Приводиться опис музейних предметів з фондів груп «Живопись», «Графика», «Репродукції», «Фотографії ЕД». Використані матеріали з архіву Львівського історичного музею, каталоги. Доведено, що пам'ятники, які представлені в експозиції відділу Давньої історії України Львівського історичного музею, грають важливу роль в вихованні молодшого покоління. Обґрунтовано, що особливе значення набувають речі, пов'язані з діяльністю гетьмана, оскільки, в Галичці, яка перебувала під владою Польщі, його ім'я не було достатньо популярним, тому, матеріали, пов'язані з епохою національно-визвольної боротьби під керівництвом Б. Хмельницького збереглися небагато.

Ключові слова: гравюра, Галиччина, експонат, експозиція, інвентарні книги, Львів, музей, портрет, репродукція.

Julia Oliynyk

The figure of Bogdan Khmelnytsky in the monuments of the Lviv historical museum. Senior Researcher of the «Museum-Arsenal» Department of the Lviv Historical Museum.

Annotation: In this publication aspects of the study of Bogdan Khmelnytsky monuments, which are kept in the collection of The Lviv Historical Museum are presented. Here is given the description of museum objects from the resource groups «Painting», «Graphics», «Reproductions», «Photographs of ED». The materials of the archive of the Lviv historical museum and catalogs are used. It is found out that the monuments presented in the exposition of the Ancient History of Ukraine of The Lviv Historical Museum play an important role in the younger generation education. It is proved that the things connected with hetman's activity get special significance since his name was not very popular here in Galicia, which was under the reign of Poland. That's why there are not so many materials associated with the period of the national liberation war under the leadership of B. Khmelnytsky.

Key-words: engraving, Galicia, exhibit, exposition, accession books, Lviv, museum, portrait, reproduction.

УДК 930(477)

Володимир Омельчук

Козацько-народне повстання в 1734-1738 роках на правобережній Україні в міжнародних відносинах.

Анотація: В статті досліджується козацько-народне повстання 1734-1738 роках на правобережній Україні в міжнародних відносинах.

Ключові слова: Козацько-народне повстання в 1734-1738 роках, правобережна Україна.

Однією з незаповнених ділянок української історії є розробка проблеми місця України в європейській дипломатії другої чверті XVIII століття, що має важливе політичне і науково-актуальне значення. Особливо це стосується ролі подій народного повстання 1734-1738рр., яке вирізняється від власне гайдамацького руху, як наявністю чіткого національно-визвольного та соціально-політичного аспекту і ідеологічної платформи, так і за масштабом та організаційною структурою найбільших загонів[1]. Ця складна проблема має ряд невивчених аспектів теоретичного, міжнародно-правового і конкретно-історичного характеру. В даній статті автор робить спробу охарактеризувати вплив національно-визвольної боротьби на Правобережжі в 1733-1735рр., коли антифеодальні виступи і локальні заворушення поступово переростають у масове загальнонародне повстання, на взаємостосунки держав Східної і Південно-Східної Європи. Значного міжнародного звучання набуває, зокрема, виступ надвірного козацтва під проводом Верлана на Брацлавщині, що втягнув в свою орбіту широкі маси правобережного селянства і міщанства. Особливості географічного розташування Правобережжя в зоні безпосередніх контактів Польщі, Росії, Туреччини та її васалів продиктували наявність в окресленому регіоні інтересів вищезгаданих держав, які були дуже

чутливі до змін які могли б змінити геополітичний баланс[2].

Певне відновлення господарського потенціалу після припинення турецького панування на Поділлі і виведення російських військ обумовило і наявність економічних інтересів ряду держав. На протязі 30-х рр. Проходили неодноразові уточнення, зміни і коливання зовнішньо-політичних курсів сусідніх держав, але жодна з них не бажала відновлення української державності навіть на обмеженій території. Українське питання було для них лише засобом забезпечення власних інтересів. Визначаючи місце народного повстання 1734-1738 рр. в структурі дипломатії 1733-1735рр. слід зазначити, що на цей період припадає дві важливі міжнародні події, що вплинули на перебіг боротьби: передусім це російсько-польський військовий конфлікт 1733-1735рр. і початок російсько-турецької війни 1735-1739рр. Боротьба за вплив на Правобережжя пов'язали «польську» і «турецьку» проблеми[3]. На російські війська що окупували Правобережжя було покладено завдання змусити місцеву шляхту визнати Августа III і контролювати дії січовиків[4]. Селянські виступи вони намагались використати як засіб тиску на польських землевласників. Провокаційна діяльність Росії викликала обурення п'ятьох урядових кіл. Вже в грамоті від 22 лютого 1733р. врученій імператриці Анні Іоанівні коронним регентом Линським містилось прохання заборонити російським військам «делать возмущения» в Чигиринському старостві[5]. В 1734р. російські війська, що знаходились на Правобережжі, брали активну участь у боротьбі за польський престол. Військове командування Росії дозволяло надвірним козакам формувати полки для протидії конфедератам[6].

Так шляхтич Зайчинський у листі від 25. 4. 1734р писав що „Москва бунтує хлопів бажуючи присвоїти собі цей край,.. У листі до хотинського паші під тією ж датою шляхтич Фрейчаківський писав про загрозу „від бунтівників та опришків„[7]. Інтенсивність дій повсталих в 1734р. змусило польського короля Августа III звернутись до російського уряду за військовою допомогою і наприкінці року спільними зусиллями російських і польських каральних підрозділів значна частина народних загонів була розбита або витіснена з Правобережжя[8]. 1-го листопада 1734 року командир російського військового корпусу в Польщі Людвік Гессен-Гомбурзький видав універсал до ін^п.ської шляхти, лояльної Августу III, з дозволом ловити і вбивати запідозрених в участі у порстанні з обіцянкою відповідних пільг за це[9].

Ретельно слідкував за ситуацією на Правобережжі і молдавський воєвода Іоанн Константин Маврокордат. Занепокоєний повідомленнями від свого посланця у Кам'янці-Подільському він 6 липня (25 червня-н.с.) 1734р. направив листа з Ясс подільському воєводі Степану Гумецькому в якому спростовує чутки, що розповсюджувались окремими польськими шляхтичами. Це особливо стосувалось участі молдаван поряд з «козаками» у повстанні. Маврокордат підкреслив що за власні кошти послав на берег Дністра військові підрозділи на чолі з найвірнішими службовцями, що мали стерегти кордон і наголосив на готовності подати сусідам всю можливу допомогу у його придушенні[10]. Київський генерал-губернатор Вейсбах повідомив російському послу в Стамбулі про свою домовленість з молдавським господарем, який «...особливо в Сороке, около Рашкова, в границу блистательной Порты команду учредил и егда от наших посланных те разбойники убегут к ним в границу переловить и в нашу ^:аиду отдают»[11].

В інструкції по припиненню замешательств в Польщі даній імператрицею головнокомандуючому російськими військами в Польщі графу Мініху 17 (6-н.с.) лютого 1735р. наказувалось діяти за згодою з польським королем, підтримуючи контакт з повноважним російським міністром при дворі Августа III бароном фон Кайзерлінгом[12]. 15 лютого 1735р. сеймик Брацлавського воєводства затвердив пункт» прохання до Вейсбаха. В них зокрема наполягалось на видачі ординансу до російських військових підрозділів про затримання Медведя, Верлана, Писаренка, Гриви, Сави, Савки, Темки Моторного. У відповідь Вейсбах запевнив „що подібні розпорядження віддав напередодні, однак виконати їх не спромоглися так як бунтівники завчасно відійшли до володінь Отоманської Порти[13].

25 (14-н.с.) березня 1735 року в Білій Церкві київським генерал-губернатором І.Б.Вейсбахом було видано універсал до мешканців Брацлавського воєводства з наказом затримувати повстанців, а також повідомляти про них командування російських військ[14].

Лист польського полковника Лібішевського від 29 травня 1735р. молдавському господареві свідчить про наявність претензій Речі Посполитої до Верлана, ув'язненого в Яському замку. В ньому автор просить тримати ватажка повстанців до наступного року, коли надійде офіційна вимога про його видачу[15].

4 серпня 1735 року було відкрито перше засідання об'єднаного російсько-польського прикордонного суду в м. Канові. Польську сторону представляли Міхал Яцьковський чєсник житомирський, а також шляхтичі Д. Куліковський, Г. Лазовський, А. Стефанович та інші, російську - командир розташованого у Канові підрозділу М. Сидорович. 5 серпня прибув кур'єр з Медведівки з листом від Вейсбаха, в якому повідомлялось, що на це засідання він прибути не зможе, хіба що воно буде перенесено до Ходорова па 3І листопада. В листі констатувалось що нестерпний гніт спричинив до активізації повстанців, яких вже «і з других місць немало з'явилось»[16]. 1 вересня 1735р. була прийнята постанова сеймику Брацлавського воєводства в якій містилась інструкція депутатам на сейм і посланцям до Мініха і Вейсбаха. Вони повинні були наполягати на видачі російським урядом учасників виступів і покарання російських офіцерів-підбурювачів селян до непокори і створення спеціальної комісії, а в господаря Молдавії - видачі Верлана та

молдаван, що брали участь у заворушеннях[17]. Російська дипломатія з тривогою стежила за контактами між учасниками повстання і мазепинцями. Так російський посол в Стамбулі. Неплюєв, повертаючись до Росії через Ягорлик в жовтні 1735р ? повідомляючи про перебування Орлика з прихильниками в Каушанах зі зловтіхою констатував що більшість «оазбежались, в том числе й известный козак Савка Чалми от него отложился й таки в Польшу ретировался»[18]. Підсумовуючи вищенаведене можна стверджувати, що зовнішньополітичні обставини в 1733-першій половині 1734р. були сприятливі для реалізації планів як керівників повстанських загонів на Правобережжі так і представників національно-патріотичної еміграції, очоленої П. Орликом. Однак ВІДСУТНІСТЬ політичних зв'язків між ними орієнтація на різнополюсні сили а також зміна геополітичної кон'юнктури унеможливила успішну реалізацію поставлених перед іШтк завдань і привела до поразки повстання в 1738р. Ця поразка була обумовлена незацікавленістю оточуючих держав в перемозі повсталіх оскільки руйнування існуючої моделі соціально-економічних відносин і відновлення української державності на Правобережжі змінило б баланс сил і і активізувало б національно-визвольну і соціально-економічну боротьбу у суміжних регіонах.

Список використаних джерел та літератури:

- 1.Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного (Антифеодальне народновизвольне повстання на Правобережній Україні у 1768 - 1769 рр.). - К. - 1989. - С.5.; Смолій В.А. Степанков В.С. Українська державна ідея XVII - XVIII століть: проблеми формування еволюції, реалізації. - К. - Альтернативи. - 1997. - С.247.
- 2.Чухліб Т.В. Правобережні і західноукраїнські землі в другій половині XVII - XVIII ст. // Історія України. Під ред. В.А. Смолія. К. -Альтернативи. - 1997. - С. 126.
- 3.Некрасов Г.А. Роль России в европейской международной политике. 1725- 1739 іт. - М., 1976. - С.30.
- 4.Каууіа - Оатопаісі Рг. Когагугпа іісгаіппа Роізісіеу гіо Ісопса XVIII ууіеі. 1923. - С.202.
- 5.Бантьші-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России по 1800 г. 4.3. - М. 1897. - С.230.
6. Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20 - 60 рр. XVIII ст.-К.-Наукова думка. - 1965. - С.51.
- 7.Мицик Ю.А. Подільський збірник XVIII ст. із Чернігівського історичного музею. // Матеріали ІХ - ої Подільської іст.-краєзн. конференції. - Кам'янець-Подільський. - 1995. - С.168.
8. Лола О.П. Вказана праця. - С.54.
9. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. - К. - Наукова думка. - 1970. - С.55 - 56.
10. Там само. - С.50 - 51.
- 11.Анцупов Н.А. Дзюба Е.И. Комаренко Н.В. Лещенко Н.И. Исторические корни связей й дружбы украинского й молдавского народов. - К., Наукова думка. - 1980. - С. 114.
12. Полное Собрание законов Российской Империи с 1649 года. Т.IX. 1733 - 1736.- Спб. - 1830. - С.479.
- 13.Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов. 4.3. Т.III. Акты о гайдамаках (1700 -1768). -К. -1876 (далі Акти...)-С.110.
- 14.Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. - С.58 - 60.
- 15.Сварник І.І. Невідомий документ про гайдамацького ватажка Верлана // Тези доповідей ІV Вінницької обласної іст.-краєзн. конференції. - Вінниця. - 1986. - С.64- 65.
- 16.ЦДІА України в Києві. - Ф.6. - оп. І. - спр. І. - арк. 18,18зв. - арк. 20. - арк. 21.
17. Акты... - С.167-168.
- 18.Крупницький Б.Д. Гетьман Пилип Орлик (1672 - 1742). життя і діяльність. - Мюнхен. - 1956. - С.63.

Владимир Омельчук

Казацко-народное восстание в 1734-1738 годах на правобережной Украине в мждународных взаимоотношениях.

Аннотация: В статье исследуется казацко-народное восстание в 1734-1738 годах на правобережной Украине в мждународных взаимоотношениях.

Ключевые слова: Казацко-народное восстание в 1734-1738 годах, правобережная Украина.

Volodymyr Omelchuk

Annotation: The article deals with the Cossack-civilian riot at the Right-Bank Ukraine in 1734-1738 in terms of international relations.

Key-words: Cossack-civilian riot in 1734-1738, Right-Bank Ukraine.

Козацтво: лінгвістична іпостась.

Анотація: Стаття зосереджена на когнітивному вивченні лексичної одиниці «козак» з метою подолання змішування понять та виходу за межі традиційних дискусій на цю актуальну тему. Поняття «козак» вивчалось у рамках лексикографічного аналізу українського та російського тезаурусів, етимологічних словників.

Ключові слова: поняття, лексична одиниця, термінологічний консенсус.

Становлення України спричинило посилення уваги до козацького руху, а це, у свою чергу, диктує нагальну потребу мати повну та об'єктивну картину історії козацтва, особливостей його соціально-правового положення на Україні. Однак, як учасники й прихильники козацького руху, так і їх супротивники володіють дещо поверхневими знаннями у цій галузі. Оскільки відродження України відбувається й через козацьку ідею, тому надзвичайно важливо володіти систематизованим, надійним по якості, комплексно осмисленим знанням про козацтво у всій багатогранності його специфіки та історичної долі, що визначає новизну й актуальність нашого наукового пошуку.

Окремих сюжетам історії козацтва присвячено багато об'єктивних і не ангажованих досліджень, які вирізняються високим теоретико-методологічним рівнем та чудовим знанням джерел (В. Ідзьо, І. Крип'якевич, Т. Каляндрук, П. Кононенко, І. Ткачук та ін.). Хоча, варто зазначити, що науковим пошукам з історії українського козацтва не властивий термінологічний консенсус. А дискусії з цих питань носять спорадичний характер: звідси витікають не зовсім задовільні генералізації та «помилкові ідентифікації» [1, с.735]. Ця тема ставала об'єктом багатьох наукових пошуків з історії, антропології, психології, тощо, але дотепер науковці практично не зверталися до питання про поняття «козацтво» й «козак». Ще Р. Декарт закликав «визначімось у термінах, і половина суперечок зникне».

Метою нашої наукової розвідки є вивчення поняття «козак», тобто головного суб'єкта козацької історії, для подолання змішування понять й виходу за межі традиційних дискусій з, так званого, «казацтвознавства». Для досягнення цілі виконаємо низку завдань: здійснимо аналіз словникових та енциклопедичних джерел, встановимо схожість і відмінність дефініцій, проведемо їх контрастивне дослідження, на основі чого виявимо постійно превалюючі характеристики, та вивчимо особливості цього лексичного субстрату.

Насамперед, проаналізуємо визначення слова «козак». Українські тлумачні словники пояснюють цю лексичну одиницю так:

1. На Україні в XV—XVIII ст. — вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників; нащадок такої людини. У мою хатину Прийшли [сотники, отамани й гетьмани], сіли коло мене І про Україну Розмовляють, розказують, Як Січ будували [будували], Як козаки на байдаках Пороги минали (Тарас Шевченко, І, 1963, 74); Жив у нас у селі козак Хмара (Марко Вовчок, І, 1955, 21); — Яке прекрасне слово: ко-за-ки! Українські козаки, що віками боролися за волю українського обездоленого народу (Олександр Довженко, І, 1958, / У Росії XVI-XVIII століть. - вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на окраїни держави (Дон, Яік). Російські збігли селяни й холопи, що оселились на Дону, теж стали називати себе козаками (Історія СРСР, І, 1956, 150).

2. У дореволюційній Росії з XVIII ст. — представник військового стану, уродженець військових областей (Кубанської, Оренбурзької, війська Донського та ін.), який був зобов'язаний служити в армії за пільгове користування землею. У Харкові.. написав [Я.Г. Кухаренко] драму «Чорноморський побит», в котрій зобразив життя та звичаї кубанських козаків межі 1794-1796 роками (Михайло Коцюбинський, III, 1956,49); / Рядовий кавалерійської частини, укомплектованої з таких представників. Чи козаки гналися за ними, чи самі отакий переполах зчинили (Андрій Головка, II, 1957, 345).

3. Уродженець колишніх військових областей. Комбат Петров, донський козак і весельчак, і його комісар.. загинули в самій гушавині бою (Олександр Довженко, І, 1958, 208).

[5, с.132]

1) У 15-18 ст. – вільна озброєна людина, що жила на півдні України та брала участь у військових діях проти татаро-турецьких і польських загарбників; нащадок такої людини.

••

Городові козаки́ — козаки, що жили по селах і містах України (крім Запорізької Січі).

••

Запорізькі козаки́ — те саме, що запоріжці 2.

••
Реєстрові козаки — козаки, занесені до полкового реєстру і об'єднані у полки (Лубенський, Ніжинський та ін.).

2) У дореволюційній Росії з 18 ст. – представник військового стану, уродженець військових областей (Кубанської, Оренбурзької, Війська Донського та ін.). || Рядовий кавалерійської частини, укомплектованої з таких представників.

3) Уродженець колишніх військових областей.

4) Парубок, юнак взагалі. || Молодецький, ставний парубок.

5) розм. Відважний, завзятий, хоробрий чоловік; молодець.[4].

Словник УСЕ оминає це поняття, натомість дає досить суперечливу дефініцію слова «козацтво», як «вільну військово-промислову людність у східно-європейських степах, в Україні у XVII – XVIII ст. привілейований стан населення; слово «козак» тюрського походження, у половців, кримських татарів так називали вільних людей, які займалися охоронною службою в прикордонних місцевостях або степовими промислами; з кінця XV ст.. назва переноситься на українську військово-промислову людність (запорізьке козацтво); у середині XVI ст.. виникла Запорізька Січ; внаслідок козацької революції 1648-57 сформувала я Козацька держава; автономії козацтва остаточно ліквідовані Катериною II в 1760-80х; частина козаків переселена на Кубань, започаткувала кубанське козацтво <...>». [8, с.39].

Наведені визначення підкреслюють багатоплановість і поліфункціональність поняття «козак». Відповідно до них козаком була неможлива, «вільна людина», тобто маргінал по відношенню до держави (до соціуму взагалі), вихідцем з якої він є. На нашу думку, ці дефініції неповно висвітлюють поняття. Вважаємо, доцільним звернутися й до відомих російських емпіричних джерел, у яких щоправда пояснюється слово «казак», а не «козак».

Словник Ожегова

В старину на Украине и в России: член военно-земледельческой общины вольных поселенцев на окраинах государства. Кубанский к, Запорожский к.

На Дону, на Кубани, Тереке, Амуре и других областях: крестьянин, потомок таких поселенцев, а также (до 1920 г. и Великой Отечественной войны) боец военно-кавалерийской воинской части, состоящей из крестьян; сейчас потомок таких крестьян, бойцов. Кубанские, уральские, сибирские –и. Станичные. [7]

Словник Даля

Казак - м. или козак (вероятно от среднеазиатского казмак, скитаться, бродить, как гайдук, гайдамака, от гайда; ускок от ускочить, бежать; бродяга от бродить и пр. Киргизы сами себя зовут казак), войсковой обыватель, поселенный воин <...> [6]

Словник Ушакова

Казак (козак устар.) (тюрк. kazak - бобыль). 1.Представитель тяглого или податного сословия, уклонявшийся от тяжелых государственных повинностей и искавший более легкой жизни либо в вольных поселениях по окраинам Московского государства (в Запорожской Сечи, на Дону, в Сибири), либо в разбойничестве (истор.)<...> 2.Уроженец какой-нибудь войсковой области (Войска Донского, Войска Уральского и др.), льготный землевладелец, обязанный государству военной службой (в конном строю) на особых условиях (дореволюц.) [8]

Досить дивним є факт, що словник Ушакова презентує лексему «козак» як застарілу форму слова «казак» без усіляких обґрунтувань та пояснень. Але принаймні, на відміну від інших вокабулярів, ця лексична одиниця знайшла своє місце там. Отож на основі російськомовних джерел, «козаки/ казаки», це, передусім, вільні люди, вихідці із неможливої землеробної або міської спільноти, які, завдяки проживанню на окраїнах держави, історично сформувалися в особливу соціальну групу, що постійно виконує функції захисту та забезпечення безпеки цієї країни. Відмінною рисою українського козацтва – є те, що впродовж певного часу воно було невід’ємним військовим формуванням державної системи Росії, Польсько-Литовського князівства. Згодом козаки перетворилися на військово-промислову спільноту, виборовши незалежну Козацьку державу. Після ліквідації цієї держави царицею Росії вони переселились на Кубань, створивши кубанське козацтво. Сучасна тенденція до відродження козацтва призводить нерідко до прагнення дещо загладити гострі «кути», розглядаючи козацтво як моноліт, незмінно існуючий на протязі багатовікової історії. Звідси й хибні міфи про патріотизм та вірність державі, властивий українським козакам.

Визначення окреслюють козаків як бунтарів і воїнів, а також з іншого боку - землеробців. Але яким чином складається такий двоїстий феномен, чи можливі такі метаморфози (шлях від селян до воїнів, від бунтарів до воїнів)? Як козакам упродовж кількох століть вдавалось зберігати репутацію стражів імперії та вільнолюбців, незважаючи на їх готовність у будь-яку мить скинути чийсь панування? Хоча сучасному мовознавству і притаманна концепція залучення нелінгвістичних галузей знань. Проте це не є об’єктом нашого наукового пошуку.

Таким чином, українські та російські вокабулярні дефініції сконструйовані у певних історичних умовах (див. роки перших видань), а сучасні українські також, і не відображають усю багатоплановість цього явища. Окрім цього, у наведених визначеннях спостерігається суперечливість стосовно походження лексичної одиниці. Тому, порівняємо інтерпретацію слова «козак/ казак» в етимологічних словниках двох країн.

Етимологічний словник.

Козак на Україні в XV-XVIII століття - вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на пів денні землі України й брала участь у ви звольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників; нащадок такої людини; у Росії XVI-XVIII ст. вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на окраїни держави (Дон, Яїк); у дореволюційній Росії з XVIII століття - представник військового стану, уродженець військових областей, який був зобов'язаний служити в армії за пільгове користування землею; рядовий кавалерійської частини, укомплектованої з таких представників; уродженець колишніх військових областей; парубок, юнак; відважний, завзятий, хоробрий чоловік; веселий, жвавий український народний танець, спочатку поширений серед козацтва; музика до цього танцю», козарлюга «богатир-козаю», козацтво «козаки. козацький стан», [козаца] (зб.) «козацтво» Ж, [козаца] «дитя козака», козаченко «син козака», [козачизна] «козачина; козацький стан, козацький край Ж», козаца «козак», [козачина] «козацький край, козацький стан» Ж. [козачія] «козаки, козацький стан» Ж, козачка «дружина або дочка козака», козачок «хлопчик-слуга (у дворянському побуті); веселий, жвавий український народний танець, музика до цього танцю; [маленький козак]», козаччина «період в історії України (друга половина XV -XVI ст.), коли козаки вели визвольну боротьбу проти шляхетської Польщі й турецько-татарських загарбників; [козацький край, козацький стан Ж]», [козачья] «козарлюга»: ж., [козачья] «маленький козак» Г, флі, [козакуватий] «такий, що має козацький норов», козачий, козакувати «бути козаком; парубкувати», [козачити] «те.» Я;-р. казак «козак», заст. козак, ст. казак? «ТС.», казак? «робітник, батрак», бр. болг. казік «козак», п. вл. kozak (з укр.), ч. слц. kozak, м. козак, схв. кдзік, слн. kozak «тс.»;- давнє запозичення з тюркських мов; тур. kazak «козак», крим.-тат. казак «вільна, незалежна людина; шукач пригод, бродяга», каз. тат. кирг. аз. башк. qazaq «Те.; слуга», кумик. казак «зброєносець у феодала, дружинник», чаг. казак «вільна людина; бродяга, розбійник» пов'язуються з дтюрк. kez- «ходити, блукати, мандрувати» <...> [2, с.495]

Етимологічний словник Фасмера.

Казак - а-, укр. козак, др.-русс. козакъ "работник, батрак", впервые в грам. 1395 г.; см. Срезн. I, 1173 и сл. Из укр. заимств. польск. kozak "казак". Ударение в форме мн. ч. казаки – результат влияния польско-укр. формы; оренб. казаки говорят: казаки; см. Зеленин, РФВ, 56, 239. Заимств. из тур., крым.-тат., казах., кирг., тат., чагат. kazak "свободный, независимый человек, искатель приключений, бродяга" (Радлов 2, 364 и сл.); см. Бернекер 1, 496; Мі. Тел. I, 330. Сюда же казаки мн., соврем. казахи – тюрк. народ. Этноним касог не родствен казак, вопреки Эльи (505).[3]

В українському етимологічному словнику представлено докладнішу картину походження слів «козак/ казак». Безумовно, таке розмаїття вище наведених слів можна пояснити значною кількістю тюркських, монгольських, польських та ін. етносів, які долучилися до козаків, і з плином часу, втратили свою ідентичність. Проте, зазначимо, що початково ці лексичні одиниці несли трохи відмінні конотації, залежно від корінної голосної (а/о). На нашу думку, слово «козак» адекватніше відповідає уявленням загалом про це явище в Україні, тоді як «казак» – це штучний утвір, відгалуження від свого етимологічного джерела.

Висновки. Проаналізований емпіричний матеріал свідчить, що поняття «козак» відноситься до представника певного соціального стану, який має чітко визначене коло прав, привілеїв та обов'язків. Передусім – це воїн. Щодо бінарної опозиції «воїн - селянин», яка склалася у масовій свідомості – то це може бути об'єктом подальших наукових історичних пошуків. Очевидно, що поняття «козак» є ключовим під час вивчення феномену українського козацтва для різних наукових досліджень, яке передбачає декілька визначень у межах однієї лексичної одиниці. Оскільки як українські, так і російські вокабулярні дефініції скомпільовані переважно у певних історичних умовах (див. роки видань словників), вони повинні ускладнюватися та доповнюватися, відображаючи епоху відродження українського козацтва у демократичному суспільстві вільної держави.

Соціально-політична та соціокультурна багатоплановість, розмаїття груп з різним цільовим призначенням і завданням у певних історико-географічних умовах дає змогу говорити про існування «служивих» - «вільних» козаків, козаків-громадян, козаків-емігрантів та, втім, про неокозаків. Окремого вивчення заслуговує міфологізований образ козака. Таким чином, праця по уточненню самого поняття «козак» лише починається. Проте, зрозуміло, що без чіткого термінологічного інструментарію, неможливо наблизитись до адекватного розуміння досліджуваного явища в усіх галузях знань.

Список використаних джерел та літератури:

1. Boeck B. The Kuban' Cossack Revival (1989 - 1993). The Beginning of a Cossack National Movement in the North Caucasus Region // Nationalities Papers. 1998. Vol. 26. N 4. Boeck B. Reviews // Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History. Summer 2003.
2. Етимологічний словник української мови. Том 2, 1985. – с. 495. - електронний режим - <http://ukraineclub.net/etimologichniy-slovník-ukrayinskoyi-movi-tom-2>
3. Етимологічний словник Макса Фасмера. 1986–1987. - електронний режим - [https://vasmer.lexicography./](https://vasmer.lexicography/)
4. Найновіший тлумачний словник онлайн 2010 – 2012 – електронний режим - <http://eslovnyk.com>
5. Словник української мови в 11 томах. Том 1, 1970. – С.132 – електронний режим.
6. Словник Даля. – 1-ше видання - 1863-66; перевидання – 2014. - електронний режим – <https://dal.lexicography.online>.
7. Словник Ожегова – 1-ше видання - 1949; перевидання – 2008 - електронний режим - <http://slovarozhegova.ru/>
8. Словник Ушакова – 1-ше видання -1940; перевидання – 2011 - електронний режим - <http://ushakovdictionary.ru/>
9. УСЕ (Універсальний енциклопедичний словник), С.39 – електронний режим - <http://slovopectia.org.ua/29>

Галина Пасичник

Казачество: лингвистическая ипостась.

Анотація. Стаття сфокусована на когнітивному вивченні лексическої одиниці “козак” для подолання змішування понять і вихода за межі традиційних дискусій на цю актуальну тему. Поняття “козак” вивчено в межах лексикографічного аналізу українського і російського тезауросів, етимологічних словарів.

Ключевые слова: поняття, лексическа одиница, термінологічний консенсус.

Halyna Pasichnyk

Kozatstvo: linguistic hypostasis.

Annotation: This paper is focused on the cognitive study of the lexical unit “cossack”, to avoid the confusion of notions and to go beyond the traditional discussions on this actual theme. The study of the notion “cossack” has been carried on within the limits of lexicographical analysis of the Ukrainian and Russian thesauruses and etymological dictionaries.

Key-words: Notion, lexical unit, terminological consensus.

УДК 930(477)

Олег Храбан

Україна після Переяслава в 1654- 660 роках.

Анотація: В статті аналізується становище в яке попала Україна після Переяслава в 1654- 660 роках.

Ключові слова: Україна, Переяславська угода.

В багатьох історичних працях Переяславська угода зображується як свято “воз’єднання слов’янських народів”, а всі послідовні роки - як їх спільне, дружнє життя. Як же так трапилось, що лише через п’ять років після підписання цієї угоди біля Конотопу в жорстокому двобої зустрілись дві армії: більш як стотисячна московська армія під керівництвом князя Ромодановського і українська - під приводом гетьмана Івана Виговського? Чому блискуча перемога української зброї не дала ніякого позитивного результату?[1,с.54-58].

Але вернемося на кілька років назад. З перших днів повстання з весни 1648 року обраний на Січі гетьманом Богдан Хмельницький шукав союзників проти ворога - Польщі, що панувала на Україні, передусім бажаючи військової допомоги. Протягом війни він дипломатичними заходами домогся ізоляції Польщі і налагодив добрі стосунки з сусідніми державами, забезпечив Україні допомогу Криму, досяг прихильного нейтралітету Туреччини і Семиграддя, змусив Молдавію розірвати союз із Польщею, готував союз зі Швецією, зав’язав дружні відносини з Венецією[2,с.79-80].

З єдиновірною Московською державою, яка вела, хоч і невдало, війни з Польщею, Богдан Хмельницький спробував вступити в дипломатичні відносини на початку літа 1648 року після своїх перемог на Жовтих Водах і під Корсунем[1,с.54-58].

Він закликав царя, щоб московські війська прийшли на допомогу Запорозькому Війську і разом ударили по Польщі. Після п'ятирічного безперервного листування та обміну посольствами було укладено міждержавну Угоду в січні 1654 року в Москві.

Не можна сказати, що, підписуючи умову, гетьман України Богдан Хмельницький зовсім не знав, що таке Московія. У всякому разі деякі звістки про цю могутню централізовану державу він міг одержувати від свого брата Григорія, який виїхав з України за російський кордон, до Белгорода, і там служив у російському війську. Та і українська старшина теж знала звичаї та відношення москалів до "черкасів". Але іншого вибору на той час України не мала.

Москва, укладаючи договір, ніби то визнавала Україну за самостійну і незалежну державу. Але московське царство за своєю природою і характером було унітарною, абсолютистською, феодално-кріпосницькою державою, для якої Українська Гетьманська держава з її ладом і сильними демократичними елементами, з козацьким землеволодінням і вільною від феодалного примусу працею на землі, показаним селянством була своєрідною історичною антитезою.

Виходячи зі своєї загарбницької, колоніальної політики, Московія дивилась на Україну як на майбутню частину свого царства, прагнула обмежити українську державність, маючи за кінцеву мету знищення Української Гетьманської держави і зміну протекторату на повну інкорпорацію України, перетворивши її в московську провінцію.

Важніші статті, на які царський уряд все ж дав згоду, були такі:

Права і вільності всякого стану людей на Україні підтверджуються.

Всякі виборні суди козацькі і виборні уряди міські мають далі вільно відправлятися.

Гетьмана вибирає військо вільно і тільки сповіщає царя про вибір.

Гетьман і військо Запорозьке можуть приймати посольства від чужих держав, тільки сповіщати царський уряд про те, з чого йому може вийти шкода.

Війська козацького має бути 60 тисяч.

Україна мала нібито права осібної держави, зовсім самостійної, автономної, тільки зв'язаної особою царя з Московщиною. З другого боку, московський уряд не хотів віддати повного самоврядування українському громадянству, не хотів дозволити, щоб воеводи і всякі уряди настановлялися самою людністю, щоб всі доходи з України збирались самими українськими виборними урядниками до місцевого скарбу і віддавалися на місцеві потреби... Було очевидно, що на місце польських урядників Москва хоче прислати своїх воевод на Україну, і першим ділом уже прибули такі воеводи до Києва, поставили собі тут нову фортецю, своє військо московське і оснувалися тут так, як хазяїни, на дбаючи про гетьмана і його владу, і такі воеводи мали згодом прибути й до інших українських міст.

Гетьман України Богдан Хмельницький і старшина побачили, що чого іншого вони хотіли від Москви, а до чого іншого вона береться. Вони хотіли від неї допомоги в боротьбі з Польщею для визволення України і вільного життя. Москва ж дивилася на Україну як на новий прибуток свого царства і хотіла взяти її міцно в свої руки. Війну з Польщею Москва розпочала, але мала на оці прилучення білоруських земель, до котрих бралась вже давніше. Хмельницького теж просила вислати своє військо на Білорусь в поміч московському, і той се сповнив. В заміну московська влада прислало своє військо на Україну, щоб з Хмельницьким іти на Волинь і там зійтися з тим військом, що було на Білорусі. Але гетьман Богдан Хмельницький боявся, що з цього походу виростуть тільки нові претензії московські до України і українського життя.

Похід звівся на ніщо. Гетьман Богдан Хмельницький не рушився з Київщини, так що московська влада аж докоряла йому за се відтягання від війни... Війна Москви й козаків на Білорусі пішла незвичайно вдатно з початків. Міста білоруські здебільшого піддавалися добровільно козакам і московському війську. Козаки зайняли білоруські землі пограничні з Гетьманщиною й заложили тут новий полк. Московське військо опанувало білоруські землі аж до самого Вільно. Така перемога Москви над Польщею заохотила й інших сусідів покористуватися нагодою.

В Швеції настав новий король Карл X і задумав відновити стару війну з Польщею. З шведами ж у зносінах стояв здавна князь Семигороду (або Трансильванії, на Угорщині): се був союз протестантських держав проти держав католицьких - Польщі та Австрії. Тепер король шведський і князь семигородський намірились знищити Польщу. В Польщі і Литві вони сподівались опертися на панах-протестантах, що дуже терпіли, як і православні, від католицької шляхти та уряду. Мали на думці також Хмельницького, що здавна вів приязні переговори і з Семигородом і з Швецією, заохочуючи їх на Польщу... Хмельницький задумав опертися на них не тільки для визволення українців від Польщі, але також і на те, щоб розв'язати собі руки в відносінах з Московією. Він з великою охотою прийняв заклик шведського короля до спільної боротьби з Польщею і, чекаючи тої спільної війни, не дбав про московські походи.

Зима 1654 на 1655 рік пройшла в досить млявій оборонній війні з Польщею. Коли польське військо з татарською ордою пішли походом на Браสลівщину, відти на Київщину, Хмельницький з московським військом стрів їх недалеко Білої Церкви. Московське військо показало себе не особливо, але в рішучу хвилю наспів Богун з своїм полком і поляків було відбито, а хан після цього покинув поляків.

Весною шведський король зібрався походом на Польщу і просив Хмельницького виступити. Хмельницький вибрався на Поділля, на Кам'янець, потім - на Львів та Люблін. З Хмельницьким було московське військо під проводом боярина Бутурліна, тому Хмельницький, мавши всю Галичину в руках, не взяв Львів, задовольнившись лише викупом. Шведському королю Хмельницький відписав, що не хотів пускати Москву в Західну Україну, тому і не здобував там нічого. Шведський король, зі своєї сторони, переконував гетьмана і старшину, аби зовсім розірвали з Московією. Він остерігав їх, що Московський уряд при своїм самодержавнім устрою "не потерпить у себе вільного народу", не дотримає обіцянок щодо вільностей українських і поневолять козаків. Проте бажанням Богдана Хмельницького і старшини було, мабуть, зробити Україну нейтральною державою під протекторатом Москви й Швеції, а може, й Туреччини, з котрою по своїм піддані під Москву Хмельницький відновив незадовго свої давні відносини. Але затримати нейтральність між Московією і Швецією було важко: обставини змушували вибирати щось одне між ними.

Коли шведам почало щастити на війні й вони захопили всю північну Польщу, поляки постаралися розсварити Москву з шведами: дали надію цареві, що виберуть його королем польським, і так ціла Польща з'єднається з Московщиною. Москва з Польщею в 1656 році уложила перемир'я і почала війну з шведами. В роздратованому листі до царя Хмельницький порівнював поведінку московитів з поведінкою шведів: "Шведи - люди честі: пообіцявши дружбу і союз, вони дотримуються слова. Проте цар, уклавши перемир'я з поляками і маючи намір повернути нас в їхні руки, вчинив з нами безсердечно".

Найбільшу лють української старшини викликало укладення у Вільнюсі миру між московським царем і поляками без усякої на те згоди українців; більше того, спеціально послану українську делегацію навіть не допустили до переговорів. Віленська умова, по суті, заклала основи майбутнього розділу України.

Хмельницький все більше прихилився до гадки, щоб розірвати свої відносини з Московією. Зі Швецією і з Семигородом Хмельницький укладає в 1656 році тісний союз: обіцяє шведам стати з своїм військом проти кожного їх ворога, хоч би й проти Москви, і умовляється поділитися землями польськими з Швецією і з Семигородом. З початком 1657 року розпочато спільними силами України, Семигороду і шведів рішучу війну з Польщею, против волі московського царя. Сам Хмельницький, однак, був настільки вже хворий, що не пішов в похід: вислав київського полковника Ждановича з трьома полками в Галичину. Разом з тим рушив Юрій Ракочій, князь семигородський, на Варшаву, щоб там зійтися з шведським військом. Війна ся, якби повелась щасливо, мала зробити кінець Польщі, віддати під владу козацьку Західну Україну і визволити гетьмана з-під влади і впливу Москви. Але кампанія не удалася: Шведи, почувши, що на їх землі напала Данія, пішли з Польщі. Ракочія поляки погромили і напустили на нього татар, так що він мусив помиритися з Польщею. Ждановичу не удалося доказати нічого важнішого, а особливо прикро і небезпечно було, що в війську його прокинувся бунт: козаки почувши, що старий гетьман доживає останні дні, говорили, що вони не будуть воювати Польщі проти царської волі. Жданович, побачивши такий настрій в війську, скоріш залишив похід і пішов назад.

Козачі полки, послані Богданом Хмельницьким на південь під команду Юрія Хмельницького, також відмовились іти далі і почали розбігатися по домівках.

І без того дуже хворий Богдан Хмельницький після розмови з Ждановичем так розхвилювався, що його розбив параліч, йому відібрало мову і через шість днів, 27 липня 1657 року, він помер.

Україна в найбільш рішучу хвилю, коли важилася вся її доля, втратила свого довголітнього провідника - єдину людину, яка могла кермувати нею, і на його місце дістала недосвідченого і хоровитого підлітка - Юраська Хмельниченка, ще за життя батька вибраного на його місце гетьманом - єдине задля його великого імені. Це був один з найбільш трагічних моментів в історії України.

В часи Хмельниччини українське громадянство виявило великий організаційний хист. Якби це громадянство могло спокійно попрацювати над своїм суспільним і політичним устроєм, над своєю конституцією, - певно, зуміло б зробити новий устрій тривким і певним, потрапило б пристосувати до нових потреб державного життя старі відносини й порядки. Та, власне, от сього воно не мало - змоги спокійно і вільно попрацювати над виробленням і утриваленням нового ладу. Весь час Україна жила на війсьній нозі, з усіх боків стерегли її інші держави, які хапалися за всяких слід внутрішнього роздвоєння чи замішання на Україні, щоб його роздмухати, щоб забити клин в кожен щілину та цим розбити і ослабити українське життя.

Ворогам України допомагало суспільне, соціальне роздвоєння між українськими народними масами і старшинськими колами, між народом і старшинським урядом. Народ підняв повстання, щоб визволитись з панської корми; він скористувався ним, щоб вигнати шляхту з України, заволодіти землями, які шляхта поміж себе розібрала, і стати паном своєї праці й своєї долі. Більш за все він боявся, щоб не вернулись знову пани на Україну і не завели заново своїх порядків. Тому народ нізащо не хотів миритися з поляками, тому невірним оком дивився на все, що заносило на поворот до старих, панських порядків.

Тим часом старшина козацька, маючи в своїх руках владу - зайнявши з цього погляду місце шляхти, мала охоту іти її стежкою: володіти землями, закладати собі села, заводити підданих. В тім вона виростала й

іншого способу матеріального забезпечення свого не знала й не бачила. При першій okazji - уже в першій посольстві до Москви 1654 року вона почала від московського уряду випрошувати собі грамоти на річні маєтності з правом садити на них підданих, правда, тих випрошених грамот старшина боялась навіть показувати на Україні, знаючи, як неприхильний до того народ та і сам великий Гетьман. Але народ український зачував уже, що нова старшина топче стару стежку, й ставився ворожо до неї, бо підозрівав в її політиці своєкорисні забіганки. Різко те ворогування виявилось пізніше, але початки його проявились дуже скоро по смерті гетьмана України Богдана Хмельницького, ослабили позицію старшини й її політику, і се була велика шкода, бо старшина все ж мала на оці визволення цілої України, політичні інтереси цілого народу.

В серпні 1657 року в Чигирині на старшинській раді обрали гетьманом Івана Виговського[1,с.54-58]. Оскільки Чигиринська рада відбулася на гетьманському дворі, при зачинених воротах, з обмеженою кількістю учасників, Виговський, бажаючи додержати козацького права, призначив нову раду, яка відбулася на початку жовтня того ж року. Корсунська рада, на яку прибули послы від Швеції, Польщі, Туреччини, Криму, Семигорода, Молдавії, Волощини, підтвердила гетьманство Виговського, а також вирішила ряд дуже важливих справ і відіграла значну роль у зміцненні міжнародного становища України.

Гетьман України Іван Виговський продовжив активну міжнародну діяльність Богдана Хмельницького. Було оформлено союзний договір зі Швецією, підготовлений ще за Богдана Хмельницького. У переговорах зі Швецією Виговський прагнув запевнити Україні повну самостійність; "визнати і оголосити Запорізьке Військо з підвладними йому провінціями за вільний і нікому не підданий народ" Україна, - наполягав І. Виговський, - повинна стати такою державою, як Нідерланди або Швейцарія - дві республіки, яким Вестфальський мир, що завершив 30-річну війну в Європі, гарантував самостійність[1,с.54-58]..

Договір зі Швецією мав оборонний характер. Обидві сторони забезпечували собі взаємодопомогу на випадок ворожого нападу. Але головною умовою було те, що Швеція мала визнати Україну вільною державою і обороняти її волю і незалежність. З Польщею, від якої Україну відділяла нейтральна смуга між Случем і Горинню, було укладено перемир'я. Одночасно був поновлений союз з Кримським ханством.

Гетьман України Іван Виговський спочатку не хотів розривати союзу з Москвою, але він домагався, щоб вона ставилась до України як до рівноправної держави. "Нехай Великоросія буде Великоросією, Україна Україною - ми є військо непереможне" - так відповів він московському послові на заяву про те, що нібито України - це "гілля, відламане від природнього кореня Великоросії"[1,с.54-58]..

Після смерті гетьмана України Богдана Хмельницького Москва вирішила використати ситуацію і розгорнути наступ на державність України, її суверенітет, автономний устрій. Цар не визнав обрання Виговського, мотивуючи це поправкою до договору 1654 року, яку однобічно висунула Москва. Сама процедура виборів мусила проходити обов'язково у присутності царського представника.

Нова рада відбулася 7 лютого 1658 року в Переяславі. Вона одногосло підтвердила обрання Виговського; козаки високо цінували його діяльність під час війни. Вони заявляли, що він "голову свою смажив, нас із лядської неволі визволяючи".

Загроза втягування України в широкомасштабний громадянський конфлікт, що з початком 1658 року стає цілком реальною, змушує Виговського значно пом'якшити власну позицію у стосунках з Москвою. Гетьман дає принципову згоду на розміщення московських ратних залог на чолі з воєводами в українських містах. Цілком імовірно, що в Переяславі обговорювалося також питання утримання російських військ в Україні коштом місцевого населення. Поступки, зроблені Виговським російській стороні, мали умовний характер: реалізація взятих зобов'язань пов'язувалася з наданням гетьманському уряду політичної та військової допомоги в боротьбі з опозицією. Але прикладаючи на позір певні зусилля, спрямовані на примирення конфліктуючих сторін, Москва продовжує підтримувати активні контакти з гетьманською опозицією, надаючи їй таким чином важливу моральну допомогу.

В Україні починають поширюватися чутки про те, що з Москви йде військо на чолі з князем О. Трубецьким, щоб "...на государя сей край отбирал и властей государских поставил"... Наміри царського уряду зустрічають різкий протест українців. У Миргородському полку спалахує так званий "бунт", керований місцевим полковником Г. Лісницьким, що мав чітко виражене антимосковське спрямування.

Використовуючи складну ситуацію в Україні царський уряд для посилення свого панування втрутився в соціальне протистояння і боротьбу старшин за владу. Кошовий отаман Яків Барабаш і полтавський полковник Мартин Пушкар підняли заколот проти законного, до того ж - тричі обраного гетьмана. При цьому гетьманська опозиція, яка була антагоністично настроєна до шляхетських порядків, прагнула заручитися підтримкою "правовірної" московської сторони. Уже наприкінці жовтня - на початку листопада 1657 року лідер опозиції кошовий отаман Барабаш надіслав до Москви лист, у якому "викривав" таємні наміри гетьмана України Івана Виговського "в.ц. мил. зрадити і все військо Запорозьке православне... в неволю віддати"[1,с.54-58]. Моральна допомога, надана Москвою опозиції, проковує новий виток ескалації напруги у Війську Запорозькому, епіцентр якої з Січі переміщується на Полтавщину.

Наступним кроком на шляху ескалації напруження в стосунках гетьманського уряду з царем став похід в Україну білгородського воєводи Ромодановського, що розпочався 13 червня 1658 року. А вже 12 липня київський полковник повідомляв, що "будто Барабаш ... у Ромодановского и с людьми собирается...", останній йому "...булаву и бунчук дал и людям его... государево жалованье...".

Протягом серпня Виговський тричі звертається до Ромодановського з настійливою пропозицією видати йому лідера заколотників, проте безрезультатно. За таких умов уряд Виговського підписує Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою. Важко не погодитися з думкою Грушевського про те, що в гетьмана не було інших засобів змусити Москву не втручатися у внутрішні справи Української держави[4,с.44-49].

Повстання поширилось на все Подніпров'я. З сорока тисячами чоловік Пушкар і Барабаш виступили проти Виговського. Вони розбили надіслані гетьманом війська під проводом полковників Івана Богуна та Івана Сербина. Тоді Виговський мобілізував полки, в яких було 20 тисяч козаків, приєднавши своїх нових союзників - татар, 40-тисячну орду на чолі з Карачбеєм[4,с.44-49].

Була взята в облогу Полтава, біля якої два тижні точилися бої. Заколотники були розбиті, з їхнього боку полягло 15 тисяч, серед них і Мартин Пушкар. Барабаша повісили. Полтава була спалена. Запорожці втекли під захист московського війська, яке прибуло разом з воєводами, щоб стати залогом в Києві, Чернігові і Ніжині. Правда, воєводи злякалися і відступили зі своїми ратними людьми в межі Московської держави. Тільки Шереметьєв зумів укріпитися в Києві. Так розпочалася в Україні кривава братовбивча війна, викликана боротьбою за гетьманську владу. Почався розпад збройних сил України. Порушилась їх могутня монолітність. Вперше протягом національно-визвольної війни козацькі полки воювали один проти одного. Така обстановка в Україні певною мірою була наслідком підступної, двоєдушної політики Москви, яка і розпалювала, і використовувала громадянську війну в Україні. Агенти царського уряду доводили, що слід обмежувати владу гетьмана і старшини, завести по містах царських воєвод, піддати цілковито Україну під царя, який і захистить народ[4,с.44-49].

Гетьман Іван Виговський на гіркому досвіді переконався, що при найлояльнішому його ставленні до Московської держави царська політика несе і йому особисто, а, головне, Україні - згубу. Гетьман приймає рішення розірвати союз з Москвою. Виговського підтримала більшість козацьких полковників зі своїми полками, а також генеральна старшина, які добре розуміли антиукраїнську політику Москви. Це були найосвіченіші люди серед козацтва, прославлені в минулій боротьбі українського народу з поляками. Разом із цією старшиною стояло і духовенство, яке противилось домаганням Москви скасувати давній звичай обирати нового митрополита для Української церкви вільними голосами усіх архієреїв, а також підкорити українську церкву московському патріарху[4,с.44-49].

Заможні міщани також стояли за незалежність України. Вони вже почали відчувати наступ Москви на магдебургію та інші їхні права. Виговський зі старшиною виступили з міжнародним маніфестом, пояснюючи причини, що призвели їх до цілковитого розриву і війни з Москвою. "Ми, все військо Запорозьке, - писалося у маніфесті, - заявляємо перед Богом і цілим світом цією нашою невинною і чистою маніфестацією, що великі війни, ведені з Польщею, не мали ніякої іншої мети, як тільки оборону святої Східної церкви й прадідівської свободи, якої любов'ю ми держимося"[4,с.44-49].

І саме заради захисту свободи козаки прийняли протекторат Москви, яка порушила свої зобов'язання. "Не дали ми ніколи причини порушити пакти, але всім додержали свято нашу вірність, умови й союзи. І не з іншої причини прийняли ми протекторат великого князя московського, як тільки щоб нашу свободу, здобуту за Божою допомогою і освяченою кров'ю, могли зберегти, а після смерті передати потомкам нашим". Далі говорилося в маніфесті, що цар московський не виправдав надій України, не виконав своїх обіцянок; не давав допомоги проти ворогів, розпочав трактати із Польщею коштом України. Задумав зовсім знищити Білу Русь і Україну з усім військом Запорозьким, почав сіяти усобицю, піддержувати бунти проти гетьмана. "Москва готує нам ярмо неволі насамперед внутрішньою громадянською війною, а далі відкрито своєю власною зброєю, без усякого приводу з нашого боку". Наприкінці в маніфесті зазначалося, що не на українців спадає відповідальність за нову війну, що вже розпалилася, і що вони "примушені підняти законну оборону та вдатися до сусідів з проханням про допомогу для своєї свободи." Оскільки Швеція на той час припинила війни і формально замиралася з Москвою і з Польщею, Виговський зі старшиною, вище православне духовенство з Київським митрополитом Діонісієм Балабаном прийняли пропозицію про союз з Польщею, яка, будучи ослаблена майже безперервними війнами, прагнула знову приєднати козаків, обіцяючи Україні самостійність у межах Речі Посполитої. 16 вересня 1658 року в місті Гадячі був укладений трактат про унію України з Польщею[4,с.44-49].

Передбачалося, що на основі Гадяцької угоди буде утворений державний федеративний союз трьох республік: Польщі, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського (тобто, України), об'єднаних між собою тільки особою короля. Головою Великого князівства Руського буде гетьман, вибраний всіма станами. Козацького війська буде 30 тисяч і, крім того, насмного війська в розпорядженні гетьмана 10 тисяч. Православна віра має бути у всім зрівняна з католицькою, митрополит і владики

матимуть місце в сенаті. Київська академія буде зрівняна в правах з Краківською, і ще в котрімсь місті України має бути заснована одна академія[1,с.54-58].

Трактат укладався спішно, і багато дечого в нім ще не було продумано і вияснено. Навздогін потім, на сейм, що мав сей трактат затвердити, послано бажання, щоб в Велике князівство Руське ввійшла не тільки Східна, а й Західна, ціла Україна. Гетьман Іван Виговський спішився з трактатом, щоб дістати поміч від Польщі против Москви. Гадяцька угода була укладена в середині серпня 1658 року. Не зважаючи на подальші численні спроби порозумітися з царем, стосунки між двома державами неухильно погіршуються. У Москві бере верх точка зору щодо необхідности проведення жорсткої лінії в відносинах з “изменником Ивашкой“. Внаслідок цього в Полтавський полк, відомий своїми опозиційними настроями стосовно гетьмана, надходить царська грамота, у якій міститься заборона виконувати будь-які розпорядження гетьманського уряду та наказ переобрати гетьмана України Івана Виговського[4,с.44-49].

Розпочинається інтервенція російських військ в Україну. Ранньою весною, 3 жовтня 1659 року, більш як стотисячна московська армія під проводом князів Трубецького, Ромодановського, Пожарського та Львова вирушила на Україну, руйнуючи і знищуючи все на своєму шляху.

Князь Пожарський звелів вирізати всіх до одного людей у містечку Срібному. Протягом 70 днів ніжинський полковник Григорій Гуляницький з п'ятьма тисячами козаків свого і Чернігівського полків витримували облогу в Конотопі. Не мали успіху ні запеклі штурми, ні підкопи з мінами, ні жорстокий безперервний гарматний обстріл. Московські командуючі наказували засипати рів навколо фортеці. Козаки робили вилазки, розганяли московських вояків, виносили з рову насипану землю і переносили її на вал, який щоразу ставав ще вищим. Розлючений Трубецькой послав частину свого війська до міста Борзни. Місто спалили, побили багато людей, а козацьких жінок і дітей, які залишилися живими, відправили в Москву. Така ж трагічна доля спіткала і Ніжин[1,с.54-58].

Гетьман України Іван Виговський, нарешті, зміг зібрати свої сили: козацькі полки (16 тисяч), наймані війська - сербів, поляків, німців, волохів (кілька тисяч), а також орди кримського хана Махмед-Гірея і польські хоругви під проводом Андрія Висоцького. 24 червня це об'єднане військо вирушило до Конотопа. По дорозі розбили загін московського війська і підійшли до багнистої річки Сосновки за 15 верст від Конотопа. Гетьман вирішив, що ця місцевість підходить до поля битви[4,с.44-49].

Козаків під командуванням Степана Гуляницького він розмістив на широкому луці в закритому місці. Верст за десять Виговський поставив татарські орди, а сам взяв невеликий козацький загін і частину орди на чолі з султаном-мурадином, перейшов бродом Сосновку і 27 червня з тилу вдарив на військо, що облягало Конотоп. Він мав намір ніби вдатися до втечі і таким чином примусити московське військо погнатися за козацько-татарським загоном, дотягнувши вороже військо до місця, де сховалися основні козацькі сили.

Після удару гетьмана України Івана Виговського серед ворожих військ виникла паніка, вони почали тікати, а козаки - переслідувати їх. Однак, згодом воєводи побачили, що у гетьмана України Івана Виговського війська вдсятеро менше, ніж у них. Вони самі повели атаку на козаків, а ті, як і наказував гетьман, почали втікати і перебрались через річку Сосновку[1,с.54-58].

Вранці Пожарський з 30-тисячним військом перейшов Сосновку, решта московських військових сил залишилася під Конотопом. Пожарський почав лагодити своїх вояків до бою, наказав встановити гармати. В цей час козацький п'ятитисячний загін на чолі із Степаном Гуляницьким викопав непомітно для ворога рів, просуваючись до того моста, який щойно перейшло московське військо. Пожарського атакував із своїм загоном Виговський і під ворожим обстрілом зразу подався назад, знову використовуючи маневр удаваної втечі. Московські війська кинулися за ним і таким чином опинилися далеко від моста. Козаки Гуляницького, які тепер знаходилися в тилу московського війська, порубали міст і загатили ним річку, додавши скошеної трави, очерету і нарубані лози. Річка розлилася на всю луку[4,с.44-49].

Пожарський, побачивши позаду себе козаків, повернув назад. Тоді вже Виговський почав його переслідувати. Пожарський зі своїм військом подався назад до річки, але там не було ходу. Московські гармати і коні повгрузали в багнюці. Спроба втечі пішки теж була невдалою. 30 тисяч царських вояків лягло трупом, устилаючи луку, загативши річку Сосновку. Трубецькой з рештою війська поспішив відступити від Конотопа. Відбиваючись від атак козаків і татар, що його переслідували, він дійшов до Путивля. А взагалі результатом Конотопської битви стала загибель близько 40 тисяч царського війська, полон - іще 15 тисяч[3,с.55-59].

Московська армія зазнала нечуваного розгрому. Кілька московських воєвод потрапило в полон. Князя Пожарського Виговський віддав татарам. Той так паскудно лаявся, що хан наказав відрубати йому голову. Російський історик Соловйов описує на основі московських джерел наслідки розгрому царських військ: "цвіт московської кінноти ...загинув в один день, і ніколи вже після того цар московський не був в силі вивести в поле такого блискучого війська“. В жалобній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу і жах напав на Москву... Царська столиця Москва тепер затремтіла за свою власну безпеку: з наказу царя люди всіх станів поспішали на земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар з боярами раз-у-раз приходив дивитися на ці роботи. Мешканці околиць зі своїми родинами і майном наповнили Москву, і

йшли чутки, що цар виїздить за Волгу, за Ярославль. Очікувалось, що Виговський піде просто на Москву. Бій під Конотопом, здавалось, вирішив війну на користь України і з'явилась перспектива звільнитися від влади Московії[4,с.44-49].

Але використати таку грандіозну перемогу Виговський не міг. За його плечима кувалася зрада і знову готувалось повстання. Головною причиною політичного фіаско гетьмана Виговського стало оприлюднення в Україні Гадяцької угоди в редакції, ратифікованій польським сеймом. Польські сенатори вилучили з угоди будь-які натяки про незалежність Української держави, погодившись лише на автономії Наддніпрянщини. Немилосердно обкраяна при ратифікації угода була абсолютно нежиттєздатною. Адекватно розцінював ситуацію й сам Виговський. Ознайомившись із привезеним польським посланцем К. Перетятковичем варіантом, гетьман з гіркою зауважив: "Ти зі смертю прийшов і смерть мені привіз..."[4,с.44-49].

Більшість українського народу не сприйняла Гадяцької угоди. Немоżliвим здавався ніякий союз із Польщею, з-під гніту якої кривавими битвами тільки що визволились. Боялись, що польські магнати і шляхта повернуться, знову буде кріпацтво, панщина, окатоличення, ополячення. Сама думка про поворот під верховенство польського короля була нестерпною. Не тільки селяни, частина козаків, окремі міста, а й такі старшини, як вінницький полковник Іван Богун і славетний кошовий Іван Сірко - противники Московської держави - взяли участь у повстанні проти Виговського, яке переросло в народне антифеодальне повстання. Опозицію організував за допомогою воєвод та керівних старшин промосковської орієнтації наказний гетьман Іван Безпалый. В цей час Іван Сірко підняв повстання на півдні, оголосив гетьманом Юрія Хмельницького, організував напад на Крим. Хан поспішив туди і покинув Виговського, який не міг без татар продовжувати наступ на Москву[4,с.44-49].

Польське помічне військо, розміщене Виговським в Сіверщині, по старій пам'яті викликало таку ненависть, що в полках прихильних Виговському піднялось повстання. Поляків убивали і з ними загинув визначний одинокець Виговського Юрій Немирич - дуже освічений український шляхтич, якого вважали дійсним автором Гадяцької унії. Уманський полковник Михайло Ханенко з'єднався з січовиками Сірко і підняв повстання проти Виговського. Не хотіли його, хотіли Юрія Хмельниченка, як законного гетьмана.

Зійшлись в перших днях вересня 1659 року під містечком Германівкою два війська: Юрій Хмельницький з своїми і Виговський з своїми. Але майже всі козаки покинули Виговського і перейшли до Хмельницького, з ним зістались лише його наймане військо та поляки. Вчинили Раду й на ній кричали, що не хочуть піддаватися Польщі. Проти Івана Виговського піднялось на Раді таке роздратування, що мусив віддати клейноди Юрію Хмельницькому і їти геть, аби не вбили[4,с.44-49].

І на цей раз була втрачена нагода визволити Україну від царського панування. За допомогою "ратних людей" Шереметьєва перебили кілька тисяч війська Виговського. Царський воєвода Бяратинський влаштував лови на прихильників гетьмана. На шляхах до Києва поставили тисячі шибениць. Упродовж кількох років царські опричники винищили майже всю плеяду співпрацівників Богдана Хмельницького. Знищено всю численну родину гетьмана Виговського, в тому числі сім його братів. Ліквідовано творця концепції Великого Князівства Руського Юрія Немирича. Гетьманський канцлер, Немирич, тоді найбільш освічена людина у Східній Європі, був забитий його власними селянами, яких підбурили проти нього царські агенти. Запалало страхіття громадянської війни[4,с.44-49].

Новий гетьман думав ще поторгуватися з Московією, добитися її невтручання в українські справи. Але Трубецької запросив Хмельницького з старшиною в Переяслав, аби там умовитись в усіх справах. В Переяславі гетьману було наказано посилати військо, куди цар велить, і без волі московського уряду нікуди не посилати, гетьмана заборонено перемінати без царського указу, московських прихильників заборонено карати без слідства московського. Воєводи московські крім Києва мали бути заведені також в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Браславі, Умані. Ці умови зменшили ще гірше українську автономію, але Хмельниченко з своєю старшиною, опинившись в руках Трубецького й маючи перед собою ворожо настроєну раду і московське військо, не насліділись протестувати. Вони покорилися, присягли - і затаїли гнів і злість, що Москва їх так обдурила[4,с.44-49].

А в 1660 році між Московією та Польщею знову вибухнула війна за владу над Україною. Коли царські війська потрапили в оточення до поляків під Чудновом на Волині, Юрій зі старшиною не поспішали допомагати їм. Натомість молодий гетьман вступив у переговори з поляками, й коли росіяни зазнали нової страшної поразки під Чудновом, Юрій погодився на повернення України до складу Речі Посполитої. В цей момент і без того хаотична ситуація ускладнилась ще більше. На Правобережжі, де отаборилися Хмельницький з поляками, влада гетьмана лишилася незмінною, проте на Лівобережжі, що перебувало під контролем царя, козаки виступили проти Хмельницького, обравши наказним гетьманом Якова Сомка. Окупована польськими та московськими військами, розірвана на шматки соціальними конфліктами й чварами між політичними фракціями, Козацька Україна розділилася на дві окремі частини, кожна на чолі з власним гетьманом. Доба Руїни сягнула тепер свого апогею[4,с.44-49].

Гетьмани, та і вся українська старшина, не поміркували, в чім причина їх слабості, а московської перемоги - в їх відчуженні від народу, в тім, що свою політику вони будували як старий Хмельницький, на

заграничних союзах, а не на свідомій допомозі і участі свого народу. Вони кидались далі від Москви до Польщі, коли стрічались з хитрою і своєкорисною московською політикою, обрахованою на погибель української свободи, і від Польщі до Москви, коли народ підіймався проти них, боячись польського панування. І від кожного такого їх хитання спадали нові біди на українську людність, зростала її неохота до дальшої боротьби, до старшини й її політики, і все затискався коло України залізний обруч польсько-московського панування. Історик Ключевський сказав: "История не учительница, которая учит, а воспитательница, которая наказывает за незнание истории". І це цілком слушно![4,с.44-49].

Список використаних джерел та літератури:

1. Апанович О. Гетьман Іван Виговський - тактик і стратег // Наука і суспільство. - Київ, 1995. - № 9-10. - С.54-58.
2. Блок М. Апологія історії или ремесло історика. - М., 1973. - С.79-80.
3. Горобець В. Битва під Конотопом року 1659 (Політичні аспекти воєнного протистояння України та Росії в середині XVII ст.). Розбудова держави. - К., 1996. - № 7. - С. 55-59.
4. Храбан О. Г. Україна після Переяслава в 1654-1660 роках. Українського Історичного Клубу. - М., 2004. - Т. IX. - С.44-49.

Олег Храбан

Украина после Переяслава в 1654- 1660 годах.

Аннотация: В статье анализируется положение, в которое попала Украина после Переяславского соглашения в 1654- 1660 годах.

Ключевые слова: Украина, Переяславское соглашение.

Oleh Hraban

Ukraine in the Aftermath of the Treaty of Pereyaslav in 1654-1660.

Annotation: The situation of Ukraine after the Treaty of Pereyaslav in 1654 – 1660 is investigated in the article.

Key-words: Ukraine, the Treaty of Pereyaslav.

УДК 930(477)

Руслан Чікалін

Хмельниччина в Руському і Белзькому воєводствах: огляд української історіографії.

Анотація: Стаття присвячена історіографічному огляду праць українських істориків, в яких відображено перебіг подій, соціальне становище та погляди руського населення Руського і Белзького воєводств під час походів Війська Запорізького 1648 та 1655 років.

Ключові слова: Руське воєводство, Белзьке воєводство, руське населення, Хмельницький, повстання.

В сучасній історичній науці актуальним і проблематичним залишається період повстання Богдана Хмельницького. Історики ведуть тривалі дискусії з приводу етимології і рецепції цього періоду. Не знайдено консенсусу щодо того, як називати цей період, не визначено його хронологічні межі. Така кількість відкритих питань створює поле для маніпуляцій в історії як Хмельниччини, так і Галичини в XVII ст. Зокрема, маємо вкрай мало історичних праць, які б висвітлювали події Хмельниччини у зазначених воєводствах.

Пропонована стаття стосується історіографії більш вузького кола подій Хмельниччини – в Руському і Белзькому воєводствах. Варто зазначити, що в працях польських, російських, американських та ін. дослідників Хмельниччини, події, що розгортались у Галичині в 1648 та 1655 роках, висвітлено набагато ширше. Це дослідження присвячено українській історіографії. Стаття є спробою проаналізувати відображення Визвольних Змагань у Руському і Белзькому воєводствах в українській історіографії.

Стан дослідження: дослідженням окресленої проблематики займалися М. Костомаров, М. Грушевський, С. Томашівський, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко, В. Смолій, В. Степанков. Досить фрагментарно події 1648 та 1655 років у Галичині згадують П. Магочій, Н. Яковенко, Т. Чухліб, Я. Федорук, О. Вінниченко, Ю. Мицик та інші. Варто зазначити, що остання широка розвідка з розглядуваної проблематики була написана ще на початку XX століття, і більш сучасних розвідок на сьогодні не маємо. В українській історичній науці анонсована тема представлена лише в контексті вузьких аспектів дослідження Хмельниччини.

Виклад основного матеріалу.

Походи Богдана Хмельницького на сучасні Західноукраїнські землі розглядалися багатьма істориками починаючи з кінця XVIII століття. Варто зазначити, що ці походи зазвичай інтерпретувалися неоднозначно, залежно від світогляду автора та його державницької чи то менторської приналежності.

Зауважимо, що в цій статті розглядається вужча проблематика, вичленовувана з широкого дискурсу Хмельниччини. Отже, ми свідомо не згадуємо дослідження істориків, які вкрай поверхнево описують події Хмельниччини у цих двох воєводствах або взагалі про них не згадують.

Однією з перших праць, в якій зроблено спробу проаналізувати вплив Хмельницького і його походів на суспільство східних теренів Речі Посполитої, є дослідження М. Костомарова «Богдан Хмельницький»[11].

Історик, зокрема, зазначає, що Хмельниччина стала першим проявом, і, на його думку, виправданим, права українського народу на самоідентифікацію[11, с.137].

Історик наполягає на близькості українського (руського) народу скоріш до новгородського, ніж великоруського чи білоруського, окреслюючи зародки української народності від початку IX століття. М. Костомаров висловлює думку, що Галичину народні рухи Хмельниччини певним чином оминули, пов'язуючи це із потужним військовим контингентом Речі Посполитої, більшою мірою в Руському і меншою – у Белзькому воєводствах[11, с.37].

У згаданій праці значну увагу М. Костомаров приділяє іншим воєводствам, які стали плацдармом для держави гетьмана Богдана Хмельницького.

У праці «Исторические произведения. Автобиография»[12] М. Костомаров, зокрема, пише про паніку у польському стані після поразки в Пилявецькій битві. На думку історика, перемога дісталась Хмельницькому «надто просто»[12, с.369], подальшу облогу Львова та просування Козацько-Татарської армії під Замостя, що супроводжувалось зростанням чисельності армії за рахунок приєднання до неї повсталих селянських та міщанських ватаг[12, с.370].

Дослідник висуває тезу про тиск повсталого населення Галичини на Хмельницького з певною вимогою продовжувати похід. Це, на думку М. Костомарова, свідчить про широку підтримку з боку Галицького селянства[12, с. 370].

Проте, як зауважує історик, Хмельницький не був готовий до подібного походу в глиб Речі Посполитої з двох причин: по-перше, це призвело б до руйнування старого аристократичного порядку в державі та створення нового ладу як державного, так і суспільного, в чому Хмельницький не був зацікавлений; по-друге, Костомаров вбачає в поході Хмельницького переважаючого особистісного чинника та відкидає його державницькі погляди[12, с.371].

Також досить поверхнево М. Костомаров згадує другий похід на «Червону Русь» та Львів спільно з боярином В. Бутурліним 1655 року, наголошуючи, що підтримки місцевого руського населення практично не було[12, с.397]. Головним чином, такі наслідки М. Костомаров пов'язує із боярином Бутурліним, який, окрім здачі міст, вимагав від людей і клятви на вірність московському царю Олексію I [12, с.399].

Фундаментальною працею з історії походів Б. Хмельницького варто назвати праці С. Томашівського «Народні Рухи в Галицькій Русі» [23] та «Матеріяли до історії Галичини»[22].

У першій роботі історик приділяє увагу як передісторії, так і подальшому розвиткові народного повстання на території Руського та Белзького воєводств. Слід зазначити, що дослідник оцінює

Хмельниччину як фактор, що призвів до руйнації і занепаду і регіону, і руського населення [23, с.57]. Зокрема, С. Томашівський наголошує на необхідності бачити різницю в суспільно-політичних обставинах у Центральній Україні, на Волині та у Галичині. Якщо в перших двох регіонах селянські маси зливаються з козацькою голотою, то Галичина розпочинає своє повстання практично самостійно, під впливом чуток про успіхи наступаючої козацько-селянської армії [23, с.31].

Історик С. Томашівський головним чином оперує судовими актами та споминами представників львівської шляхти як очевидців подій. Так, згадані вище матеріали дають змогу скласти досить повну картину про участь селян, духовенства та руської шляхти в повстанні на Галичині. С. Томашівський у своїй роботі «Народні Рухи в Галицькій Русі» стверджує, що колосальний підйом народних мас на Галичині викликав неабияке занепокоєння в Речі Посполитій, оскільки до таких масштабів тогочасне польське шляхетське суспільство не було готове. Це ж стосується й оточення Богдана Хмельницького[23, с.32].

Свою військову інтервенцію, вважає С. Томашівський, гетьман продовжував, покладаючись на власну військову перевагу і слабкість війська Речі Посполитої, обтяженої внутрішньополітичними розбратами та поразками кавказького війська під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями[23, с.38].

Народні зрушення на Галичині козацько-селянське військо Хмельницького, на думку С. Томашівського, проігнорувало попри достатньо потужну підтримку з боку останньої. Так, полишивши територію Галичини наприкінці 1648 року, Б. Хмельницький залишив напризволяще повсталі селяни Галичини, із якими дуже швидко розправилась адміністрація Яна Казимира, і настільки радикально, що при повторному поверненні спільної козацько-московської армії на початку 1655 року підтримки з боку селянства практично не було [23, с. 32].

Можна підсумувати, що здебільшого С. Томашівський оцінює події 1648 року як негативне явище, яке призвело до руйнації як шляхетського стану, так і селянства. Зокрема, історик наголошує на наслідках походу Хмельницького: населення на схід від Львова зменшилось на третину, зазнали тотального знищення села, маленькі міста, шляхетські маєтки тощо. «Критичним»[23, с.42].

Історик С. Томашівський називає і стан Православної Церкви як провідника повсталого селянства на Галичині. Власне, з невдалим походом Хмельницького на Галичину історик пов'язує досить швидкий занепад Ставропігійського Братства та всеохоплюючий перехід Галичини до Унії[23, с.44]. Одним із позитивних, на думку історика, наслідків повстання є загальний прояв української національної ідеї[23, с.47].

У другій ґрунтовній праці С. Томашівського «Матеріали до історії Галичини» йдеться про причини кволої реакції польської шляхти і магнатурії на загрозу армії Хмельницького. Спокійне та розважливе життя соймиків було зруйноване «помстою хлопства»[22, с.1], яке знаходилось в передчутті повторення подій, що мали місце на Подніпров'ї. Так, історик, на основі Ухвал Соймиків Руського та Белзького воєводств аналізує внутрішню суспільну та політичну ситуації, що склались 1648 року, та наслідки подій Хмельниччини для різних Земель. Варто також зазначити, що в наведеній праці представлено листування шляхтича Самуїла Кушевича як очевидця подій осади Львова армією Хмельницького. Спогади шляхтича є, на нашу думку, досить об'єктивними та неупередженими, оскільки не мають ані позитивної, ані негативної оцінки подій чи персоналій. Це дає змогу зрозуміти настрої шляхти Львова щодо подій 1648 року та її переживання здебільшого про власні маєтності та прибутки, ніж про подальший політичний розвиток подій. До того ж, на відміну від 1655 р., при першій облозі Львова, Хмельницький не висував вимог скласти присягу та передати місто під юрисдикцію іншої держави.

Варто зазначити, що більш детального опису перебігу подій 1648–1655 років у межах Руського та Белзького воєводства не існує. Історик, зокрема, подає вичерпну картину подій Хмельниччини безпосередньо в Белзькому воєводстві.

Широкий опис подій Хмельниччини в Руському та Белзькому воєводствах подає у VIII томі «Історія України-Руси»[9] М. Грушевський. Праця історика стала ключовою для осмислення і подальших досліджень з історії козаччини безпосередньо. На М. Грушевського знаходимо посилання в усіх історичних розвідках, що стосуються Хмельниччини до сьогодні. На нашу думку, варто більш детально розглянути праці історика і викласти тут ключові його тези.

Хмельниччині М. Грушевський відводить головну роль в історії формування української ідентичності та у формуванні нової історії України. Слід зауважити, що історик досить критично оцінює діяльність гетьмана. Так, М. Грушевський називає декілька причин походу Б. Хмельницького на Галичину. Однією з перших історик вважає розмах повстання, яке Хмельницький планував зупинити не далі р. Вісла, і всі здобуті території вважав підвладними Війську Запорізькому[9, с.1].

Як альтернативну версію М. Грушевський наводить текст із праці вже згаданого нами С. Кушевича, який вважав, що після перемоги під Константиновим Богдан Хмельницький і його старшина були прихильниками ідеї встановлення кордону по лінії р. Случ і вважали за необхідне зайнятись укріпленням цих позицій[9, с.2].

Інше бачення ситуації, на думку історика, мав Тугай-Бей, який радив продовжити наступ з метою пред'явлення полякам більш корисних для себе вимог[9, с.3].

У третьому варіанті бачення подій історик спирається на праці очевидця В. Коховського, який зазначає, що метою походу на Галичину як Хмельницьким, так і його старшиною, було проголошено, щоб «ляхів» нищити до останку»[9, с.3]. Варто зауважити, що, як і С. Томашівський, М. Грушевський як до більш достовірного джерела апелює до С. Кушевича [9, с.3], однак у цьому випадку М. Грушевський схильється до тези В. Коховського, заперечуючи тиск татарів як основну причину [9, с.2].

До того ж, як зазначає історик, армія Хмельницького постійно збільшувалась за рахунок повсталих селян, руської шляхти та православного духовенства воєводства, які з особливою жорстокістю руйнували панські маєтки, костьоли та угіддя, будучи переконаними в тому, що польська адміністрація не повернеться на територію, захоплені Богданом Хмельницьким[9, с.2].

Так само в М. Грушевського знаходимо багато згадок про місцевих ватажків селянських формувань, які походили переважно з дрібної руської шляхти – рідше з представників духовенства[9, с. 5]. Отже, як зазначає дослідник, Хмельницький був вимушений прийняти селянське зрушення як ту силу, яку спинити вже не зміг би, і гетьманові залишалось лише скеровувати руйнівну енергію повсталих ватаг у потрібному йому напрямку[9, с.4].

У своїй праці М. Грушевський згадує взяття армією гетьмана Богдана Хмельницького Збаражу, який на момент приходу гетьмана вже був розграбований місцевими повстанцями. Відступаючи, Вишневецький залишив місто, повне зброї, пороху та припасів, чим скористалось прихильне до козаків населення, розграбувавши місто і віддавши його в руки Хмельницького. Історик наголошує на особливій жорстокості місцевих покозачених бунтівників по відношенню до майна шляхти і католицької церкви[9, с.6].

Зовсім інша ситуація склалась у Бродях, де шляхта разом із слугами укрилась у фортеці, забравши і майно. Повсталі селяни пограбували місто, головно євреїв, однак до штурму самої Бродівської фортеці ані повстале місцеве руське населення, ані армія Хмельницького не вдалися[9, с. 7]. Історик стверджує, що спільне козацько-татарське військо більшою мірою цікавив Львів, до якого воно просувалось із великою швидкістю[9, с.8].

Дослідник, зокрема, описує панічні настрої серед шляхти та міщан перед наступом спільного козацько-татарського війська, підсилювані численними втікачами з кварцяного війська після поразки під Пилявцями [9, с.3].

Історик М. Грушевський пише про стриманість і благородство гетана Богдана Хмельницького: «Самі вони (прим. міщани) визнавали, що Хмельницький не дозволяв своєму війську нищити передмістя, узяв під свою опіку міські водопроводи... і стримував чернь від приступів до міста, чим викликав невдоволення серед війська... козацькі гармати мовчали... Приступу не було. Дрібна війна, яка велась під стінами з дрібними успіхами залоги міста – наповнювала гордістю львів'ян. Все це чинилось поодинокими ватажками й полковниками, котрим Хмельницький в тій справі залишив певну свободу, щоб не викликати занадто сильного невдоволення. Але він не підтримав їх ні разу всіма своїми силами»[9, с.3].

Варто зазначити, що історик вважає трофеї після перемоги в Пилявецькій битві більшими і дорожчими, ніж те, що зміг дати збіднілий і виснажений Львів [9, с.4], що у свою чергу відкидає гіпотезу С. Томашівського про використання Хмельницьким міста як джерела розрахунку з татарами[23, с.58].

Варто порівняти подібний опис облоги Львова у С. Томашівського, де він інтерпретує спогади Кушевича і Чеховича з цього приводу, доводячи байдужість Хмельницького та козацько-селянського війська до долі міста та свавілля війська Тугай-Бея, яке, на думку історика С. Томашівського, проявляло більшу ініціативу в руйнуванні та пограбуваннях[23, с.63].

Проте засаднича відмінність поглядів Грушевського від поглядів Костомарова та Томашівського полягає в інтерпретації Хмельниччини. Грушевський підтримує модель М. Костомарова в історії Хмельниччини, називаючи її першим проявом української державності, однак більшою мірою ідеалізуючи цей прояв. Натомість С. Томашівський бачить козацько-татарський похід як явище негативне своїми наслідками для всієї Галичини, уникаючи дискурсу державництва[23, с. 136].

І. Крип'якевич у своїй праці «Богдан Хмельницький»[13] подає певні відомості про невдале повстання міщан Сокалі і Кам'янки-Струмилової, яке відбулось під ентузіазмом Пилявецької перемоги[13, с.93]. Також історик аналізує значні селянські виступи в східній частині воєводства, де більшість повітів перейшли під контроль руського духовенства та дрібної шляхти як очільників повстання відразу після Пилявецької битви[13, с.94]. Варто зазначити, що історик І. Крип'якевич не виділяє Белзьке воєводство в окремий сегмент дослідження, однак описує повстання в певних повітах, які належали до воєводства і, безпосередньо, довкола Белза [13, с.94-96].

Другий похід Хмельницького спільно з боярином В. Бутурлініми в 1655 році в праці історика описаний як тріумф козацько-московського військового домінування в регіоні[13, с.314].

Аналізуючи цей розділ праці історика, можна дійти висновків, що він дещо політизований, оскільки І. Крип'якевич упускає причини відступу спільних військ з Галичини, стверджує, що регіон був узятий під контроль, а взяття Львова не відіграло в планах ні Хмельницького, ні Бутурліна важливого значення, оскільки, на думку І. Крип'якевича, місто втратило своє стратегічне значення[13, с.315].

Поверхнево в II томі своєї праці «Історія України»[16] описує події в Галичині 1648 року Н. Полонська-Василенко. Авторка детально не висвітлює перебігу подій, однак наголошує, що повстале селянство Руського воєводства під впливом перемог Хмельницького вдавалось до руйнування замків та палаців, вбивства шляхтичів[16, с.17]. Проте, на думку дослідниці, гетьман не враховував значення цих повстань і не використав їх [16, с.18]. Описів подій 1655 року в Н. Полонської-Василенко ми не знаходимо.

Досить поверхнево у своїй праці «Розповіді про Запорізьких козаків»[1] згадує події Хмельниччини на теренах Галичини О. Апанович, вказуючи виключно на тактичні переваги війська гетьмана Богдана Хмельницького над кварцяним[1, с.155].

Дослідниця не приділяє уваги внутрішньополітичним відносинам, становищу селянства і висуває тезу про блискавичну війну Хмельницького і Тугай-Бея[1, с.157]. Проте авторка наголошує на великій кількості здобутої Військом Запорізьким зброї, ресурсів та коштовностей внаслідок хаотичних дій армії Речі Посполитої після поразок[1, с.158].

Про перебіг подій в Галичині 1648 року досить неоднозначно згадує у своїй праці «Україна: історія її земель та народів»[14] П.Р. Магочій. Натомість похід Хмельницького спільно з боярином Бутурлініми в його праці не згадується. Стосовно ж 1648 року, хоча й поверхнево, історик дотримується версії М. Грушевського. Зокрема, Магочій стверджує, що Хмельницький на практиці не міг контролювати селянське повстання, яке поширилося на Галичину, майже дійшовши до Вісли. Гетьман, на думку історика, сподівався що маси, відчувши смак свободи, покійно повернуться у польську соціально-економічну систему [14, с. 199].

Натомість Н. Яковенко[28] вважає, що похід Хмельницького на Галичину мав характер суто демонстрації сили[28, с.220]. Авторка розрізняє повстання руського населення воєводств і військову кампанію Хмельницького, вважаючи їх двома паралельними рухами[28, с. 219].

На користь цієї гіпотези дослідниця наводить універсал гетьмана про захист міста від неорганізованих ватаг [28, с.221] як джерело, що свідчить про несприйняття Хмельницьким селянської війни, що мала місце на Галичині, як частини своєї війни. Так само, Н. Яковенко називає повстання руського населення двох воєводств «сліпою селянською війною, що породжувала десятки повстанських загонів й руйнувала шляхетські двори, вбивала шляхтичів, розливаючи по Україні хаос і анархію»[28, с.220].

Події в Галичині 1655 Н. Яковенко пов'язує з пасивністю Хмельницького в діалозі з Карлом X Густавом, що призвело до проблеми територіальної належності регіону [28, с.242]. Так, на думку дослідниці, гетьман опинився в трикутнику боротьби за регіон, де Карл X, сприймаючи Хмельницького як найманця, висловлює власні претензії на Галичину, обурена старшина вимагає збереження цих територій за Військом Запорізьким, а боярин В. Бутурлін наполягає на присязі здобутих міст на вірність царю[28, с.243].

Інший погляд, який відкриває нам можливості побачити внутрішньополітичне та соціальне становище в Речі Посполитій напередодні 1648 року, пропонує у своїй статті «Львів очима сеймикуючої шляхти Руського воєводства (остання чверть XVI – перша половина XVII ст.)» О. Вінниченко[2]. Автор досить ґрунтовно аналізує взаємовідносини між шляхтою та міщанством, стверджуючи практично, що до початку Визвольної війни, шляхта не приділяла значної уваги розвитку міст у Східних землях, вважаючи Львів кінцевою прикордонною оборонною фортецею всього воєводства[2, с.140]. Більшу увагу шляхта приділяла питанням, які цікавили виключно їх особисто. З цього можна зробити логічний висновок, що подібне ставлення шляхти Руського воєводства спричинило той факт, що наприкінці 1648 року з усього воєводства не впали перед армією Хмельницького лише декілька міст.

У наступній статті історика «Сеймики та з'їзди шляхти Львівської, Перемишльської і Сяноцької земель Руського воєводства в останній чверті XVI – першій половині XVII століття»[3] йдеться про увагу шляхти до проблем життя воєводства. Зокрема, автор зазначає, що шляхта використовувала сеймики як засіб впливу на питання судівництва, земської безпеки, збору податків тощо у своїх інтересах. Часто, використовуючи географічну зручність проведення сеймиків, шляхта мала змогу приймати рішення на свою користь позбавляючись прямого впливу чи втручання інших шляхтичів земель воєводства, сенаторів та інколи короля [3, с.45]. Що підтверджує гіпотезу, наведену істориком у попередній статті.

У статті «Позиція шляхти Руського воєводства стосовно соціально-економічного та політичного стану Речі Посполитої в другій чверті XVII століття (за матеріалами інструкцій вишенського сеймика послам на сейми 1632–1647 років)»[4] автор розкриває військовий аспект діяльності сеймиків воєводства в контексті формування здатного до оборони війська та козацького питання. Дослідник вважає, що шляхта ставилась до питань оборони з певним пацифізмом[4, с.8] через великі витрати на армію, своєю чергою розуміючи необхідність створення достатньої оборони через прикордоння регіону. Також, на думку історика, шляхта розуміла, що одного кварцяного війська вкрай недостатньо. У разі ж прямої загрози шляхта вважала за потрібне шукати способів для посполитого рушення всіх станів Корони та Великого Князівства Литовського, а також залежних васалів до оборони Речі Посполитої[4, с.8]. Як альтернативу шляхта висувала ідею створення воєводських або повітових підрозділів, що мали виступати як допоміжна сила основному війську у випадку загрози[4, с.9].

О. Вінниченко вважає, що хоч шляхта і ставилась з певною байдужістю до облаштування й утримання війська і залишала це питання відкритим, проте позитивно ставилась до розвитку і покращення коронної артилерії, перш за все вважаючи, що нічого з артилерійського майна не має переходити в приватні руки[4, с. 9].

Історик робить акцент на прямих вимогах шляхти до регулярної виплати грошей, особливо 1647 року, коли вже існувала певна загроза руських повстань, що періодично вибухали в Руському воєводстві[4, с.9]. До прикладу, офіцери отримувати встановлене жалування, а рядовий склад окрему, залежно від обставин платню[4, с. 9]. Однак, на думку історика, пацифізм шляхти воєводства зводився до небажання втрачати гроші навіть за наростаючого загострення конфлікту з руським населенням[4, с.9].

Наступним важливим питанням, розкритим у статті, є ставлення шляхетського стану до козацтва, яке переважно зумовлювалось стосунками з Портою. На думку О. Вінниченка, морські походи козаків у турецькі володіння стали наслідком погіршення відносин із султаном[4, с.12]. Шляхту також непокоїла перспектива повторення 1635 року, тому, як необхідність, вона вважала утримання Кодацького форту, наполягаючи на його відновленні та відповідному оснащенні.

Занепокоєння руської шляхти викликав і 1638 рік. Автор висуває гіпотезу, що повстання 1638 року стало приводом, щоб шляхта прагнула створити умови для руйнації і значного звуження козацтва в правах та привілеях [4, с. 13]. В подальші роки шляхта формально ставиться до «покарання» козаків конституцією 1638 року, вдаючись до певних заохочень[4, с.14]. Автор звертає увагу на важливу деталь: козацькі комісари і полковники мають призначатись не тільки рішенням коронного великого гетьмана, а й

старшини, і діяти лише від сейму до сейму, оскільки тривале перебування в посаді призводить до використання козаків як власних підданих, що своєю чергою спричиняло часті бунти[4, с.15].

В роботі «З історії діяльності депутатських сеймиків Руського воєводства в першій чверті XVII століття»[5] автор вказує на край неоднозначну ситуацію у Вишньому сеймику в першій половині XVII століття, висвітлюючи цілком неправомірні дії шляхти в боротьбі за депутатство[5, с.512].

У статті автор ґрунтовно описує передісторію розбіжностей шляхти воєводства та її тривалу боротьбу за власні інтереси, наводячи низку документів, що підтверджують край неоднозначне становище, яке склалося в Руському воєводстві.

В іншій статті автора «Депутатські сеймики Белзького і Руського воєводств в останній чверті XVI – першій половині XVII століття: організація та невиборчі функції» [6] знаходимо інформацію про перебіг подій сеймиків у Белзькому воєводстві напередодні Хмельниччини. Так, історик наголошує на великій кількості зривів сеймиків або їхній безрезультатності через відсутність консенсусу серед шляхти [6, с. 184]. Часто така боротьба набувала досить гострих форм, наприклад, спричиняючи неспроможність обрати маршалка. Історик наголошує на певній бездіяльності сеймиків у Белзькому воєводстві. У своєму дослідженні О. Вінниченко стверджує, що з 1578 по 1647 роки в Белзькому воєводстві, попри поміркований спокій серед белзької шляхти та на відміну від буремного Руського воєводства, депутатських сеймиків відбувалось значно менше[6, с.185].

Сам досвід депутатських сеймиків історик оцінює як можливість отримання для шляхтича досвіду публічного обговорення, оформлення певної громадянської позиції та відчуття причетності до суспільно-політичного життя регіону, а також створення прототипу соціального інституту, покликаного задовольняти інтереси воєводства, землі та певні потреби суспільства [6, с. 186].

Ґрунтовно розкривається похід Богдана Хмельницького 1655 року в праці В. Смоля та В. Степанкова «Український політичний проект XVII ст. становлення національного інституту влади»[17].

Хоча питання першого походу Б. Хмельницького на Галичину розглянуто досить поверхнево. Автори, зокрема, зазначають, що в жовтні 1655 року С. Лубовицький просив гетьмана повернутись у підданство Польщі і гарантував військову допомогу, обіцяючи від імені Яна Казимира нобілітацію козакам. У відповідь Б. Хмельницький зауважував, що готовий укласти з Річчю Посполитою угоду за умови відмови від претензій від Руського воєводства і визнання його за Військом Запорізьким у кордонах Володимир – Львів – Ярослав – Перемишль [17, с.159].

Однак, на думку дослідників, внаслідок певних перемог над Річчю Посполитою, Швеція втратила зацікавленість у союзі з Хмельницьким і вирішила приєднати до своїх володінь, у тому числі Белзьке і Руське воєводства, та почала вимагати від Війська Запорізького зняти облогу зі Львова і відступити в межі попередніх володінь. Автори вказують, що це мало ефект: зрештою спільна козацько-московська армія відступила, і облогу було знято[17, с.162].

Світло на роль Хмельницького у підготовці Галичини до повстання проливає праця «Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648-1657 рр.)»[18] В. Степанкова. Автор, спираючись на архівні джерела, описує, як руська шляхта організувала зі Львова повстанську діяльність та підтримувалась гетьманом ще з весни 1648 року[18, с. 111]. Переходячи до подій вересня 1648 року, автор вказує на пряму комунікацію між армією Хмельницького, що наближалась, та його численними «агентами» серед дрібної руської шляхти і представників православного духовенства[18, с.116].

У дослідженні В. Степанкова охоплюється Белзьке воєводство, про яке в українській історіографії маємо край обмежені свідчення. Історик розкриває широкі контакти між Хмельницьким і нечисленною руською дрібною шляхтою. Остання по суті готувала плацдарм для козацько-селянського війська по всьому воєводству [18, с. 117].

Автор описує факти за часів без бою міст Томашува, Щебрищина, Туробина, Хребушува, Кобрин, Криниць, Красника місцевими селянами Хмельницькому по дорозі на Замостя [18, с.120], наголошуючи на масовому покаянні селянства вже на західній частині двох воєводств [18, с.123].

У роботі представлена спільна козацько-московська кампанія 1655 року. Історик наполягає на досить потужній «агентурній мережі» серед руського селянства, яке надавало Хмельницькому вичерпну інформацію про склад, кількість і пересування польського війська[18, с.178].

В. Степанков також стверджує, що підтримка Хмельницького місцевим населенням в обох воєводствах різко впала у порівнянні з 1648 роком[18, с.178]. Проте автор згадує про численні диверсії в таборі польського війська з боку місцевого населення, що фактично привело до блискавичної перемоги гетьмана над коронним військом під Городком[18, с.179].

Питання подій Хмельниччини в Руському та Белзькому воєводствах ще глибше розкрито у праці «Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII століття» [19].

Автор, зокрема, подає більш широку картину розвитку подій 1648 року в Белзькому і Руському воєводствах. В. Степанков наголошує на відчутних панічних настроях серед шляхти, зокрема в Белзі вже в

червні, зазначаючи, що кількість прихильних до Хмельницького мас зростає щоденно, повсталі погрожують католицькому духовенству розправами, нападають на панські маєтки [19, с.275].

Така сама ситуація спостерігається вже в липні в Руському воєводстві, внаслідок чого посполите рушення приймає рішення вести боротьбу не тільки проти козаків, але й бунтівного селянства [19, с. 275]. Розгром кварцяного війська під Пилявцями у вересні, на думку історика, викликав ще більший підйом серед руського населення обох воєводств, внаслідок чого повстале селянство і міщанство починає привласнювати майно католицького духовенства та грабувати монастирі. В. Степанков зазначає, що про виплату податків і виконання повинностей селянством обох воєводств у цей час уже не йшлося [19, с.276]. У жовтні повстання переходить на Теревовельський повіт, де воно відзначилось особливою жорстокістю по відношенню до католицького духовенства [19, с.276]. Автор описує ще один важливий момент: руські міщани перебрали остаточно до своїх рук організацію осередків руху повстанців у Теревовлі, Янові, Будзанові, Хоросткові, Струсові й інших містах сходу Руського воєводства [19, с.276], що свідчить про остаточну втрату поляками контролю над регіоном. У Белзькому воєводстві повстання масово охопило Добромиль, Опарів, Тартаків, Рогалин та ще близько двох десятків містечок і сіл. Особливо великі загони повстанців знаходились безпосередньо в Добромилі та його передмістях [19, с.277]. В. Степанков, спираючись на працю Н. Ковальського і Ю. Мицика, вказує на симпатії польського поспільства до козацької армії [19, с. 278]. На думку історика, небачено активна участь руського селянства, міщанства та духовенства в повстанні у воєводствах зумовила крах польського панування в усьому регіоні за винятком декількох міст-фортець [19, с.278].

У монографії «Ukraina Lithuanica» [20] В. Степанков розкриває ще один важливий аспект подій Хмельниччини у воєводствах. Дослідник зазначає, що гнєзненський архієпископ М. Лубенський зажадав від Я. Радзивіла перекинути частину литовських військ для захисту Польщі у напрямі Львова. Польний гетьман відмовився виконувати це розпорядження під приводом повстання місцевого селянства [20, с.91]. Автор згадує про хвилювання і в Литовському воєводстві через загрозу аналогічного повстання руського селянства в Брестському воєводстві, що призвело там до посилення військового контингенту [19, с.92]. Наведені факти свідчать не лише про розмах повстання руського населення воєводств, а й про страх, відчутний у всій Речі Посполитій, при чому не стільки перед військом Б. Хмельницького, скільки перед новими селянськими бунтами.

У спільній праці «Українська національна революція XVII століття» [21] автори В. Степанков та В. Смолій на основі джерел наводять приблизні цифри вбитих і поранених польських шляхтичів, міщан та євреїв, кількість знищених фортець, містечок і сіл. Підсумовуючи, дослідники стверджують, що свавілля татар та наступ козацької армії Хмельницького спричинили велике спустошення та обезлюднення Галичини, руйнацію фільваркової системи, ліквідацію кріпацтва та особистої залежності від шляхти [21, с.175].

Слід зазначити, що автори описують й інші наслідки повстання: після відходу армії Хмельницького з обох воєводств розпочинається реставрація польської адміністрації і масові страти учасників повстань Галичини [21, с.176]. Бажаючи сагисфакції, розграбована шляхта нашвидкуруч створює військові підрозділи для угамування бунтівників [21, с.177].

Селянські бунти на Галичині активно тривають всю зиму і весну 1649 року, а окремі селянські загони продовжують чинити спротив до липня-серпня 1649 року [21, с.176], проте подальша доля цих ватаг не відома. С. Томашівський в праці «Народні рухи в галицькій руси» зазначає, що частина селянських загонів, після нетривалої спроби втриматись супроти інтервенції польської шляхти була змушена вирушити на Запоріжжя, частину було страчено, проте і тут ми не знаходимо інформацію про долю певних повсталих ватаг з Теревовельського, Калужького повітів Руського воєводства, та Добромильського повіту Белзького воєводства.

У праці В. Горобця «Волимо царя східного...» [7]. Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава» знаходимо більш детальний опис походу Хмельницького та Бутурліна 1655 року. Зокрема, автор наголошує на серйозності намірів Б. Хмельницького, мотивуючи це швидким і блискавичним наступом. Так, спільні козацько-московські війська, розбивши військо великого коронного гетьмана під Городком, розпочинають осаду Львова, водночас надіславши великий корпус у напрямку Любліна, Пулав та Казимежа Дольного [7, с. 73]. Козацько-московському корпусу вдається захопити Люблін, що викликає тривогу серед поляків і шведів. Спроби польсько-шведської сторони йти на поступки Хмельницькому В. Горобець вважає марними, оскільки гетьман вже мав конкретне бачення подальшого розвитку подій. Також самі поступки були спрямовані виключно на стримування армії Хмельницького на деякий час. Для дослідника є цілком очевидним, що станом на жовтень 1655 року укладення Швецією хоча б формального союзу з Військом Запорізьким було для Карла X Густава неприпустимим. В. Горобець обґрунтовує це втратою монархом авторитету в очах прихильної до нього польської шляхти та населення. Важливим аргументом також виступала Москва, до якої Швеція ставилась із серйозною недовірою [7, с.74].

Серед причин зняття Хмельницьким облоги зі Львова автор бачить небажання створювати гарнізонну фортецю для Московського Царства, на чому останнє дуже сильно наполягало[7, с.75].

В. Горобець, посилаючись на архівні джерела, наголошує на існуванні наростаючого конфлікту між козацькою і московською сторонами. Зокрема, московська сторона наголошувала на необхідності штурму та взяття міста і ображена рішенням Хмельницького відмовилась брати свою частину відкупу[7, с.78].

Дослідник вказує на те, що Хмельницький був готовий пожертвувати власними амбіціями, не бажаючи йти на поступки Московському царству. На користь цієї тези наведено лист Богдана Хмельницького до мешканців міста Львова. У листі, зокрема, наголошується на невід'ємності міста від України[7, с.75].

Тут В. Горобець погоджується із думкою М. Грушевського щодо слабкості Яна Казимира, владу якого над регіоном обидва історики вважають номінальною[10].

Більш детального опису внутрішньополітичного життя регіону у праці В. Горобця ми не знаходимо.

У своїй статті «Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі»[8] автор зазначає, що відмова Б. Хмельницького від претензій на Галичину була викликана тиском як Швеції, так і Московського Царства, адже обидві держави бажали втримати за собою ці території[8, с.247].

Інший погляд на модель походу Б. Хмельницького 1648 року презентує С. Плохій у своїй праці «Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій»[15]. Історик, зокрема, вважає, що Хмельницький не дуже розумів, що йому робити з «несподіваною перемогою»[15, с. 53]. Автор стверджує, що перемоги козацько-селянської армії надихнули селян та містян, які воліли звільнитись від польських панів та католицької домінанти в релігійному житті [15, с.55].

Так, на думку С. Плохія, утворились ненависть до шляхти і панів та певний релігійний антикатолицький та антиуніатський фанатизм у повсталих масах [15, с.54]. Цим автор пояснює знищення повстанцями і польської шляхти, і євреїв, які намагались сховатись у більших фортецях. Слід зазначити, що йдеться виключно про повсталих селян і міщан, натомість козаки Хмельницького, на думку історика, прямої участі в цих погромах не брали[15, с.53]. Однак гетьман все ж виправдовує єврейські погроми перед християнською Європою, обґрунтовуючи це тим, що поляки дозволили євреям панувати над православними русинами[15, с.53]. С. Плохій вважає, що подальше просування в бік Замостя і безпосередня осада Львова – це просування на етнічних польських територіях, не заперечуючи при тому територіальні претензії Хмельницького на території аж до Вісли[15, с.53]. Така теза дещо відрізняється від більшості поглядів на події Хмельниччини в Галичині. Позаяк у згаданій праці історик не дає оцінки зняттю осади і поверненню гетьмана до Києва.

У цій монографії знаходимо інформацію про події 1655 року. С. Плохій тісно пов'язує похід спільного козацько-московського війська з переяславськими статтями, вважаючи, що останні були підписані виключно як тактичний союз проти Речі Посполитої і можливість встановити очікуваний Хмельницьким контроль над територією по Віслу[15, с. 53]. У перший же рік союзу козаки повернулися під стіни Львова. Однак вторгнення Швеції в Річ Посполиту і подальший союз царя Олексія з поляками, на думку історика, дещо скоригував ці плани.

Доволі детальний опис походу Хмельницького в Галичину знаходимо в розвідці Я. Федорука «Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.)»[24].

У цій праці автор широко використовує доробки С. Томашівського і схиляється до однієї з тез, запропонованих останнім щодо причин подальшого походу Хмельницького за Случ. Зокрема, йдеться про вплив старшини на гетьмана як основну причину продовження кампанії[24, с.33].

Опису селянських бунтів як такого у згаданій праці не знаходимо, проте Я. Федорук наводить свідчення коронного підчашого Миколая Острога, який в листі від 19 грудня 1648 року стверджує, що козацькі залоги залишаються в містах Руського воєводства в якості гарнізону[24, с.40]. Сам історик припускає, що лист Острога, ймовірно, датований неправильно [24, с.41]. Однак, враховуючи наведені вище праці М. Грушевського, С. Томашівського, В. Степанкова, можемо припустити, що йдеться про повсталих селян, які продовжували утримувати позиції і були сприйняті підчашим як козацька залога.

Історик, аналізуючи праці В. Степанкова, робить припущення, що Хмельницький не мав намірів зрікатись своїх амбіцій з приводу приєднання «до трьох воєводств» [24, с. 39], подаючи під Замостям умови Війська Запорізького, і планував продовження кампанії на весну 1649 року. Я. Федорук наводить і протилежний аргумент С. Томашівського [24, с.42], який стверджував, що Хмельницький не мав ілюзій щодо приєднання Львова до своєї держави. Таким чином, дослідник презентує декілька сентенцій на події 1648 року в Галичині, припускаючи правдоподібність чи міфічність кожної з них.

У своїй праці «Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 - 1714 рр.»[25] Т. Чухліб розглядає лист Хмельницького до лівів'ян 1655 року. Автор характеризує цей лист через призму полівасалітетної моделі зовнішньої політики Війська Запорізького[25, с.36]. На думку Т. Чухліба, Хмельницький, не зумівши дійти згоди з Карлом X Густавом, використовує суперечку щодо приналежності

Руського воєводства між Військом Запорізьким і Швецією як спробу розв'язати новий конфлікт між Швецією і Московським Царством [25, с.37], переконуючи останнього в необхідності відновлення війни за територію по Віслу.

Події, які передували селянським повстанням у Галичині 1648 року, в роботі «Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648 – 1654 рр.»[26] висвітлює В. Щербак. Автор, посилаючись на архівні джерела, наводить інформацію про численні повстання та втечі селян на Запоріжжя з Руського і Белзького воєводств починаючи з 1640 року [26, с.86]. В. Щербак, як приклад наводить повстання селян проти мостиківського ксьондза Страмшевича [26, с.83]. Цей приклад не є винятковим для Галичини першої половини XVII ст. Зубожілі міщани, через свавілля згаданого ксьондза несли значні збитки і були вимушені звернутись зі скаргою до Львівського гродського суду. Суд відхилив скаргу, і тоді міщани вчинили самосуд [26, с. 84]. Історик розглядає еволюцію протестів населення з 1640 по 1648 рік, стверджуючи, що на початках руські міщани та селяни пробували шукати порятунку в апеляціях і гродських судах, уникаючи прямої розправи над кривдником [26, с.86]. Однак з кожним роком руське населення все більш агресивно реагує на утиски з боку польської адміністрації [26, с.91].

Від подач скарг та протестацій населення все частіше вдається до захоплення панської землі, знищення панських маєтків та фізичних розправ.

У своїй праці «Козацький слід» у вітчизняній історії XVI-XVIII століть»[27] висвітлює бачення Хмельницьким подальшої долі двох воєводств. Зокрема, історик вважає, що саме відсутність підтримки його дій з боку руської шляхти та сподівання на досягнення домовленості з Яном Казимиром[27, с.267] стали безпосередніми причинами повернення війська Хмельницького на Подніпров'я наприкінці 1648 року[27, с. 268]. Хмельницький використовує свої претензії на Львів, Холм та Галич виключно в якості політичного тиску на короля через королівських комісарів[27, с.69].

Висновки

На сьогодні період Хмельниччини в Руському та Белзькому воєводствах залишається недостатньо дослідженим. Українська історична наука на сьогодні не має ґрунтовних доробок з указаної проблематики. Внаслідок цього не склалося більш або менш сталого бачення подій, що мали місце на Галичині в 1648 та 1655 роках. Переважно всі дослідження Хмельниччини на теренах Західної України стосуються лише окремих аспектів діяльності воєводств, у числі яких судова система, господарська, будівельна сфери, оборона тощо, або ж описи охоплюють безпосередньо бойові дії, проте цілої картини не маємо. Сама ж Хмельниччина на теренах Галичини українськими істориками розглядається неоднозначно і відрізняється вкрай протилежними тлумаченнями. Деякі історики, зокрема М. Грушевський, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко, М. Костомаров та ін., розглядають походи Б. Хмельницького, певним чином ідеалізуючи як їх, так і рецепцію на них серед руського населення. Критичний підхід до бачення подій Хмельниччини знаходимо в працях С. Томашівського, Н. Яковенко, Т. Чухліба, В. Степанкова та ін. Багато важливих аспектів, які б проливали світло на цей період в історії України, є дискусійними чи не дослідженими, часто вони ґрунтуються на припущеннях. Малодослідженим у сучасній українській історичній науці залишається історія Белзького воєводства часів Хмельниччини. Переважно Белзьке воєводство розглядається в контексті Руського або не розглядається взагалі. Подекуди дослідники вдаються до поверхневого огляду деяких повітів, однак ширшої та більш системної інформації про саме воєводство та власне Белз у працях українських істориків, за поодинокими випадками, ми не знаходимо. Слід констатувати, що праці, які стосуються передумов та початку Хмельниччини 1648 року, зустрічаємо набагато частіше, ніж ті, що стосуються 1655 року. Часто історики свідомо уникають досліджень походу козацько-московської армії, вважаючи її суто московсько-шведським конфліктом, в якому козацтво відіграла незначну роль. Про долю руського населення воєводств у вказаний час в українській історіографії подається ще менше інформації. Такий стан дослідження проблематики в історіографії призводить до викривлення історії Хмельниччини загалом. Внутрішньополітичне життя руського населення Галичини залишається в українських історичних уявленнях фрагментарним.

Список використаних джерел та літератури:

1. Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. – К. : Дніпро, 1991. – 335 с.
2. Вінниченко О. Львів очима сеймикуючої шляхти Руського воєводства (остання чверть XVI – перша половина XVII ст.) // Львів: місто – суспільство – культура. Збірник наукових праць / за ред. Олени Аркуші й Мар'яна Мудрого. – Львів, 2007. Т. 6: Львів – Краків: діалог міст в історичній ретроспективі [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск]. – С. 122–145.
3. Вінниченко О. Сеймики та з'їзди шляхти Львівської, Перемишльської і Сяноцької земель Руського воєводства в останній чверті XVI – першій половині XVII ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 41-47.

- 4.Вінниченко О. Позиція шляхти Руського воєводства стосовно соціально-економічного та політичного стану Речі Посполитої в другій чверті XVII ст. (за матеріалами інструкцій вишенського сеймика послам на сейми 1632–1647 років) // Україна модерна / за ред. В. Верстюка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, В. Кравченка, М. Крикуна. – Львів, 1999. – Число 2–3 за 1997–1998 рр. – С. 7–36.
- 5.Вінниченко О. З історії діяльності депутатських сеймиків Руського воєводства в першій чверті XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2001. – Вип. 35–36. – С. 511–520.
- 6.Вінниченко О. Депутатські сеймики Белзького і Руського воєводств в останній чверті XVI – першій половині XVII століття: організація та невиборчі функції // PATRIMONIUM. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. – Київ ; Краків, 2015. Т. I: Ранньомодерна людина: простір – влада – право XVI-XVIII століть / за ред. Віталія Михайловського і Ярослава Столицького. – С. 169–188.
- 7.Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець ; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. – К. : Критика, 2007. – 464 с.
- 8.Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. – Вип. 1 / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 463 с.
- 9.Грушевський М. Історія України-Руси. – К. : Наук. думка, 1991. – Т. 8. – 856 с.
- 10.Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Пол. 2. – Київ, 1931. – 1136 с.
- 11.Костомаров М. Богдан Хмельницький: Історична монографія – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 843 с.
- 12.Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография / сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Замлинского ; прим. И.Л. Бутича. – К. : Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – 736 с.
- 13.Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / відп. ред. Ф.П.Шевченко, І.Л. Бутич, Я.Д. Ісаєвич. – 2-е вид., виправлене і доповнене. – Львів : Світ, 1990. – 408 с.
- 14.Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / Павло-Роберт Магочій; переклад з англ. Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О.Сидорчук; карти П.- Р. Магочій; Показчики Л. Ільченко; наук. ред. С. Біленький; ред. укр. вид. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падяк. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. – 794 с.
- 15.Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / авториз. пер. з англ. Миколи Климчука. – К. : Laurus, 2013. – 440 с.
- 16.Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – К. : Либідь, 1995. – 608 с.
- 17.Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст.. становлення національного інституту влади. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – 194 с.
- 18.Степанков В. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648-1657 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2008. – 254 с.
- 19.Степанков В. Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. – Вип. 5 / НАН України. Ін-т історії України; відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2005. – 715 с.
- 20.Степанков В. Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України. – 2009. – 224 с.
- 21.Степанков В., Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2009 – 447 с.
- 22.Томашівський С. «Матеріали до історії Галичини. Т. II. Акти з р. 1649-1651». – Львів.: Записки Наук. Тов. ім. Шевченка 1908. – 417 с.
- 23.Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Записки Наук. тов. ім. Шевченка. Т. 23–24. – 1898. – 138 с.
- 24.Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 - серпень 1649 рр.) - Львів, 1993. – 70 с.
- 25.Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 - 1714 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 518 с.
- 26.Щербак В. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648 – 1654 рр. - К.: «Наукова думка». 1989. – 128 с.
- 27.Щербак В. «Козацький слід» у вітчизняній історії XVI-XVIII ст. // Студії з україністики : збірник наукових праць. – К., 2004. – С. 262-272
- 28.Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Критика, 2006. – 584 с

Хмельниччина в русском и Белжском воеводствах: обзор украинской историографии

Аннотація: Стаття посвящена историографічному обзору работ українських істориків, где отображены события, социальное положение и взгляды населения Русского и Белзкого воеводств во времена походов Войска Запорожского 1648 и 1655 годов.

Ключевые слова: Русское воеводство, Белжское воеводство, русское население, Хмельницкий, восстание.

Ruslan Chikalin

Khmelnychchina in Russ and Belz voivodeships: review of Ukrainian historiography.

Annotation: The article is devoted to the historiographic review of the works of Ukrainian historians, which depicts the course of events, the social situation and the views of the population of the Russian and Belgique voivodeships during the campaigns of the Zaporozhian Army in 1648 and 1655.

Key-words: Russian Voivodship, Belz Voivodeship, Rus population, Khmelnitsky, uprising.

УДК 930(477)

Микола Шукір

Гетьман України Петро Дорошенко.

Анотація: В статті досліджується діяльність гетьмана України Петра Дорошенка.

Ключові слова: Гетьман України Петро Дорошенко, історія життя та діяльності.

Далеко від України, понад 120 кілометрів на північний захід від Москви збереглося поховання невтомного і безстрашного борця за волю і незалежність України, людини надзвичайно важкої долі - гетьмана України Петра Дорошенка. Трагічно закінчилась боротьба, і П. Дорошенко подався до Москви...

У серпні 1998 року в Москві силами Українського державного університету(УУМ) та Українського Історичного Клубу міста Москви(УІК), за безпосередньою активністю та ініціативою і головуванням, тоді у 1998 році голови УІК та проректора, кандидата історичних наук, доцента Московського державного педагогічного університету, Віктора Святославовича Ідзьо, була проведена I Міжнародна наукова конференція в Росії за всю її історію, з наукових проблем українського козацтва, яка була присвячена 300 – літтю пам'яті гетьмана Петра Дорошенка. Під час конференції у вчених Українського державного університету, членів Українського Історичного Клубу міста Москви виникло бажання збудувати над могилою гетьмана каплицю в стилі українського бароко, щоб видно було, що то могила гетьмана України Петра Дорошенка, який своїми здібностями, освітою і обдарованістю ще в юні роки привернув до себе увагу самого Богдана Хмельницького.

Великий полководець доручав йому досить відповідальні, державної ваги справи, з якими майбутній державний діяч і гетьман з честю давав собі раду. Ще тоді, в 1654 році, коли йому було всього 27 років, він добре орієнтувався в політиці, дипломатії, в стані відносин між європейськими державами. Дорошенко правильно оцінив перспективу угоди між Україною та Росією і саме тому був серед тих, хто виступив проти неї.

Потім Петро Дорошенко в надзвичайно складних умовах продовжував дипломатичну і мілітарну боротьбу за єдність України, за її державність. Після визвольної війни 1648-1654 років Україна була ослаблена. Обезлюдніли цілі регіони. Важко було вистояти в оточенні сильних і хижих сусідів, що намагались пожитися за наш рахунок. Вони втручалися у наші внутрішні справи, сіяли підозру і смуту між Правобережною і Лівобережною Україною і Запоріжжям, грабували наші прикордонні землі. Так вели себе турки, поляки, так чинили і ті, на допомогу яких розраховував Богдан Хмельницький і яким не тільки не довіряв, але й проти яких боровся Петро Дорошенко.

Двадцять один рік життя провів Петро Дорошенко у московській неволі, далеко від України, без дозволу повернутися на Батьківщину. Що діялося в душі тої великої людини - дипломата, політика, полководця, гетьмана, що так нагло втратила все... Замість українських просторів, зелених степів, ланів, тихих вод, голубого неба, його обмежили болотами, бездоріжжям і низьким свинцево-темним похмурим небом Хлинова над річкою В'яткою, що і містом у той час не можна було назвати. Які думи роїлися в його голові? Якою він уявляв собі Україну? Хто може відповісти на ці питання? Та певно знаємо, що бажав він Україні добра і щастя, бачив її ворогів, може, як ніхто інший, розумів їх підступність, ненаситність і захланність. Все своє життя віддано служив Україні, боровся за її незалежність і державність, за неї він мучився в московській неволі.

Життя і діяльність Петра Дорошенка є одною з яскравих ланок у довгому і безперервному ланцюзі боротьби нашого народу за незалежність. Це той ланцюг, огнивами якого є Косинський, Наливайко, Трясило, Сагайдачний, Хмельницький, Виговський, Мазепа, Орлик, Гонта, Залізник, Коновалець, Петлюра, Бандера, Волошин, герої Крут та Красної долини під Хустом. Багатьом з них Україна ще не спромоглася спорудити меморіали, пам'ятники, музеї, не спромоглася на те, щоб на їх прикладі вчилися діти любити свій рідний край, свій народ.

Ціла низка моментів, особливо тих, що стосуються термінів його ув'язнення, служби у Хлинові, перебування в Ярополчі і місця поховання в літературі, у підручниках історії подані з хибами або зовсім не висвітлені.

На основі аналізу і порівнювання багатьох першоджерел спростовано неточності, подані нові, до цього невідомі факти, висловлені оригінальні і не безпідставні припущення. В монографії наведені цікаві дані про нащадків гетьмана, зокрема - про прапраправнучку (тричі правнучку) Петра Дорошенка Наталію Миколаївну Гончарову - дружину О. Пушкіна.

Співці московської імперської політики не хотіли, та і не могли писати хоч би що-небудь позитивне про самостійницькі настрої Петра Дорошенка. Їх основний постулат - Україна без Росії існувати не може. Царський уряд, кажуть вони, в свій час вчинив досить гуманно, щиро та сердечно, поселивши до кінця життя в Московії гетьмана, котрий "зрікся" булави, своїх поглядів і присягнув на вірність Москві. Правда у їх писаннях була лише тоді, коли вони Дорошенка називали лютим ненависником московського царства, запеклим ворогом північного сусіда. Не відрізнялися від згаданих і погляди абсолютної більшості радянських дослідників життя та діяльності Петра Дорошенка, особливо російських.

Але зверніть увагу на щирі і правдиві слова відомого історика професора В. Антоновича, який відзначив, що Петро Дорошенко "з цілого ряду їх гетьманів, Дорошенко – був найбільш талановитим, найбільш розумним чоловіком і справжнім патріотом, що дбав про долю свого народу". Петра Дорошенка високо оцінює в своїх працях М.С. Грушевський: видатний представник свого часу, гарячий прихильник ідей політичної незалежності України. За його словами, це "справжній герой "безвременья", що викликає трагізмом свого становища і силою духу глибоке зацікавлення і співчуття".

В багатьох історичних джерелах у літературі допускалися і тепер трапляються помилки, неточності, хибні трактовки перебування українського гетьмана в московській землі, його вотчини, поховання.

Порівняно з Б. Хмельницьким чи І. Мазепою життя та діяльність славного чигиринця не знайшли широкого висвітлення в художній літературі і наукових працях. Умови існування України в складі Московії-Росії не сприяли популяризації пам'яті палкого патріота, видатного борця за волю і державність України. Окремі риси до портрету П. Дорошенка знаходимо в творах М. Костомарова. У Москві в 1830 р. опублікована невеличка історична повість невідомого автора "Дорошенко".

Вважаємо за доцільне розповісти і про спадкоємців Петра Дорошенка, показати їх роль у збереженні могили предка. Потребують вирішення деякі сучасні проблеми вшанування пам'яті славетного українського державного діяча, 300-річчя з дня смерті якого минуло в листопаді 1998 року.

Після смерті царя Олексія Михайловича, на початку 1675 року московський престол перейшов до його старшого сина, чотирнадцятилітнього Федора, народженого першою дружиною (з роду Милославських). Якраз у ці часи склалась досить складні відносини Московії з Польщею та Туреччиною. Занадто заважав їх розв'язанню гетьман Петро Дорошенко, який поставив собі за мету відновити єдину Українську державу. Кола, що підтримували таку орієнтацію, зазнали поразки. Так склалась обставина.

Батуринський гетьман Іван Самойлович, його покровителька Московія добре усвідомлювали становище чигиринського гетьмана. Православний люд Правобережної України, слід до цього додати, побоювався, як би заходи Петра Дорошенка не призвели до побасурманення краю. Разом з тим не було бажання знову потрапити до рук поляків, проти багатоговікового засилля яких точилася запекла боротьба. Не було одностайної думки серед оточення Петра Дорошенка, як побудувати єдину незалежну державу. Та ще й стався масовий перехід населення на лівий берег Дніпра. Сюди переселялися навіть окремі козацькі загони.

Користуючись ситуацією, московський воєвода Г. Ромадановський разом з військом І.Самойловича (котрий не був проти того, щоб стати гетьманом всієї України під зверхністю північного царя) облягли Чигирин. Втративши необхідну підтримку козацької старшини, населення, не отримавши допомоги запорожців, турецького султана, залишившись з невеликими збройними силами, Петро Дорошенко змушений був пристати на запропоновані противником умови своєї капітуляції. І.Самойлович не міг не знати, що Петро Дорошенко належав до партії незадоволених переяславським рішенням Богдана Хмельницького. Чигиринський гетьман, можливо, тому користувався великим авторитетом серед значної частини козацьких верств, у тім числі на Запорозжі та Лівобережжі, настроєних антимосковськи.

У деяких сучасних публікаціях стверджується, що передача клейнодів переможеного Петра Дорошенка лівобережному гетьманові Івану Самойловичу була "обставлена надзвичайно урочисто", а потім прапори, булава, бунчук і султанські санджаки, після демонстрації їх московському люду та іноземним дипломатам, здано до Оружейної палати. Не можна не погодитись з думкою про політичну мету церемонії. Але звідки

відомо, що вона проходила “надзвичайно урочисто”? Посилань на першоджерела не дається, Для українського народу Правобережжя це трагічна сторінка його історії. “Урочистість” могла бути обставлена “переможцями”.

Коли Дорошенка змусили прийняти московське підданство, розповідає знавець козаччини Д. І. Яворницький, постало питання: куди ж діти переможеного - чи залишити в Україні, чи вислати далеко за її межі? На початку грудня 1677 року І. Самойлович прохав царя не вислати Петра Дорошенка з України, бо це могло б викликати небажані наслідки, особливо з боку запорозького кошового Сірка: він “з усією своєю старшиною, почувши про те, відразу ж розславить по всій Україні, між військовими людьми і посполитим народом різні чутки для повернення цими розповідями води на своє колесо, на шкоду вашій царській величності і для паплюження мого недбальства він дорікатиме мені тим, що я припускаюся щодо Дорошенка безправ'я і маю намір заслати його в Сибір.”

Самодержець погодився з такими аргументами. Петра Дорошенка залишили на батьківщині, але, як виявилось, ненадовго.

На веління Москви Петра Дорошенка змусили поселитися з сім'єю та всіма пожитками на Лівобережжі під нагляд І. Самойловича. Розмістили колишнього гетьмана в селі Сосниці поблизу Батурина. Однією з умов капітуляції була відмова від будь-якого втручання в суспільні справи, обіцянка займатися лише господарством. Уряд І.Самойловича надав у володіння Петру Дорошенкові село Чернотичі. На основі матеріалів з архіву Колегії іноземних справ Д.М. Бантиш-Каменський писав, що переможеному гетьману було надано декілька поселень, бо про звільнення від постою в них Петро Дорошенко просив царя в 1676 році. У Сосниці поселили також молодшого брата Андрія - Паволоцького полковника, наказного гетьмана в 1674 році, котрий довгий час служив тут сотником. За царською грамотою та універсалом Самойловича він отримав кілька місцевих володінь.

Наведемо характеристику Сосниці з «Історії міст і сіл Української РСР». На початку 70-х років ХХ століття це було селище міського типу, розташоване на правому березі річки Убідь (притоки Десни). На його околицях виявлено кілька поселень доби палеоліту, бронзи, два поселення й курганий могильник доби скіфів, досліджено два ранньослов'янські поселення перших століть н.е., чотири поселення й два могильники VIII-X століть, два городища й чотири поселення часів Київської Русі. Назва, очевидно, походить від соснового лісу, що здавна оточує місцевість. За переписом 1666 року в Сосниці проживало 7 тисяч чоловік. Про перебування в ній Петра Дорошенка, тривале сотникування брата Андрія нічого не сказано.

Село Чернотичі (сучасна транскрипція) на той же період нараховує 550 дворів. Назва походить від імені річки Чернотечі, що протікала по заболоченій місцевості і впадала в річку Убідь. У тій же «Історії...» зазначено: вперше село згадується в документах у 1754 році. Але ж майже 100 років до того, як відомо, його отримав у володіння Петро Дорошенко.

Не встиг колишній чигиринський гетьман приступити до своїх господарських справ, як отримав виклик їхати до Москви. У відомому Літописі Самовидця цей факт описується так: “Того ж року (1677 - М.Ш.) прислан столник от его царского величества Алмазов по Петра Дорошенка, бывшего гетмана, у великій пост, и оного попровадил на Москву. Где на Москву як приехал, брата его Григорія отпущено з вязення на Україну, а его задержано на Москві...” В царській столиці до цього писали: “изменник гетман Дарашенко (или Дарашонок) с казаки, с войском Запорожским”.

Зібрався гетьман у далеку дорогу за один день і 8-го березня вирушив до Москви в супроводі прибулого стольника Алмазова, геиерального судді Домонтовича та генерального писаря Прокоповича. Тривала дорога 10 днів.

Щоб вивезти Петра Дорошенка до Москви знайдено формальну причину - нібито для консультацій цареві у відносинах з турками та татарами. Фактично ж потрібно було позбавити колишнього гетьмана можливості спілкуватися з козацтвом. Приклав до цього руку і Самойлович: він прохав царя-батюшку, щоб Петро Дорошенко жив у Москві у всіх на виду, аби посланці мої і Сіркові, як будуть у Москві, його бачили й відали, що він живе при милості “царської величності”.

Користуючись історичними відомостями, скажемо таке: помістили гетьмана в грецькому монастирі на Нікольській вулиці. Спочатку скит носив ім'я Ніколи Старого, або Ніколи Велика Голова. Хто, коли заснував монастир - невідомо. Перший раз згадка про нього датується 1390 роком: на прохання Афонського Халандарського монастиря в Греції цар Іван Грозний визначив йому подвір'я для проживання приїжджаючих звідти монахів. У 1666 році Олексій Федорович віддав його у вічне користування Афонському Тверському монастирю та дозволив відправляти богослужіння грецькою мовою. Так пішла назва “грецький монастир”.

Як свого підданого п'ятдесятилітнього Петра Дорошенка 20 березня прийняв Федір Олексійович, зайнявши престол в 1676 році, коли мав 15 років.

Гетьману “нагадали” попередні “вини й злочини” та наказали залишатися в Москві, щоб бути “порадником” у веденні справ з Туреччиною та. Кримом. Фактично це було примусом. І якщо за часів

російської імперії стверджувати щось подібне взагалі не допускалось, то досить дивне, коли про "порадництво" колишнього гетьмана московському царю говорять деякі історики неналежної України.

Жив Петро Дорошенко за рахунок привезеного з собою провіанту, який скоро закінчився. Не вистачало корму коням, їх ніде було випасати. В листах до І.Самойловича, колишній правобережний гетьман просив його подбати про залишені господарства та надіслати їстівні припаси, вино.

Найбільш детально, у художній формі, описує життя колишнього гетьмана в царській столиці авторитетний для дослідників минулого Микола Костомаров. В сучасній історичній літературі вказується, що Петрові особливо дошкуляли горласті караульні - сотник і сім стрільців, які щонаочі пиячили та розважалися. Сотника, очевидно, приставив І.Самойлович.

У Москві Петра Дорошенка кілька разів викликали до малоросійського приказу для розповідей про стан озброєння турецько-кримських військ, шляхи руху, переправи через ріки і т. д. Даремно гетьман просився відпустити його назад, в Україну. Відповіли, що це буде можливим тільки тоді, коли султан з ханом перестануть турбувати на півдні московське царство.

Петрові Дорошенку дали знати, що згідно з православною вірою він не може мешкати без жінки. Стало ясно: вороття на батьківщину не передбачається. В листах до Івана Самойловича колишній чигиринський гетьман змушений був ставити питання про переправлення до Москви дружини Єфросинії. З нею, як відомо, він мав великий клопіт, але повинен був підкоритися долі. Документи засвідчують її приїзд до чоловіка з супроводжуючими та охоронцями. Петро Дорошенко, зрозуміло, не міг з нею жити в монастирі. До прибуття дружини розпочали спорудження окремого будинку. А потім на утримання сім'ї виділили казенні кошти (про їх суму піде окрема розмова).

Царський уряд проводив політику повної ізоляції Петра Дорошенка від будь-якого спілкування з Україною, добре розумів ролі колишнього гетьмана, котру він міг відіграти в національно-визвольній боротьбі народу з московським царством. Але, незважаючи на очевидне, за часів російської імперії, а навіть і радянської, поширювалася думка, за якою північний монарх проявив по відношенню до Петра Дорошенка свою "милість". Історики В. Антонович і В. Без в книзі "Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах" вказують: "Впрочем русское правительство, не желавшее по политическим расчетам подерживать Дорошенко в качестве гетьмана, оценили по достоинству его личность. В плену й ссылке он был встречен почетом и уважением скорее как несчастный друг, чем как противник".

Хоча автори "справедливо" пишуть про полон та заслання Петра Дорошенка в Московію, все ж таки зазначають, ніби вона зустріла його з почетом, повагою. Як взагалі узгоджуються "полон та заслання" з "почестями"? Чомусь ніхто не каже, що великий російський поет О.С.Пушкін, вважав для себе честю бути в засланні на півдні Імперії /не в полоні !/.

О. Єфименко в "Очерках истории Правобережной Украины" пише, що Петро Дорошенко "кончил свои дни в почетной ссылке". Так думав М.С. Грушевський. За його словами "гетьмана кілька років протримали в Москві " в почеснім арешті. Значить, все подальше життя в Московії ним вже не було. Тоді чим же?

Подібне твердження про надані "почесті" зустрічається в пізніших та в сучасних публікаціях. «Велика Історія України від найдавніших часів» (Львів, 1935) відзначала, що в Москві гетьмана прийняли з "великими почестями" (Репринтне видання, К., 1993). А в "Історії України" Н.Полонської-Василенко йдеться про "почесне заслання" Петра Дорошенка (К., 1995). Таке твердження часто повторюється в різних варіаціях і сучасними авторами (наприклад, В.Й. Борисенко "Курс української історії". Підручник для вузів, 1998).

За основу, очевидно, береться лист Петра Дорошенка до Сірка на Запоріжжя, в якому повідомлялось, що йому в Москві виявлено "велику честь і превелику царську милість". А хіба можна було полоненому писати по-іншому?

Відносно перебування в Москві Петра Дорошенка існують інші висловлювання. Авторитетний Д.Л. Бантиш-Каменський досить виразно говорить в першому виданні "Истории Младой России"/1633/: "Государь велел иметь над ним /Дорошенком - М. Ш./ строжайший надзор.. ." Той же автор характеризує колишнього чигиринського гетьмана як "вредного для России". О.С.Пушкін у своїх поясненнях, до славнозвісної поеми "Полтава" називає його непримиримим ворогом московського царства, а М. Маркович – "ненавидящим московщину".

"Милість" північного монарха мала своє "чорне піднебіння". Як полонений у Москві утримувався під наглядом брат Петра Дорошенка Григорій, Брацлавський полковник у 1668-1674 роках, наказний гетьман у 1668 році. У 1674 році боярин Ромадановський привіз до царя з Курська "язика" – "Петрушкина брата". Цар звелів "питать его всякими питками", а потім доповісти про результат тортур. Вирішено відправити брата в Сибір. Але коли в Москву привезли Петра Дорошенка, Григорія повернули на батьківщину.

Про те, скільки часу провів гетьман у царській столиці мова буде далі.

В жовтні 1679 р., як свідчать архівні матеріали, Петро Дорошенко отримав царський наказ про призначення воєводою у Великий Устюг. Гетьман повинен сам заробляти на прожиття. Але туди не поїхав і царська реакція на відмову невідома. Та можна припустити таке.

Дружина Єфросинія не бажала слідувати за чоловіком у Великий Устюг, на далеку північ. Петро Дорошенко змушений був відправити її назад під охороною, а сам залишатися в Московії по велінню царського уряду.

На початку 1681 року при царюванні Федора Олексійовича Московія підписала з Оттоманською Портою і Кримом мирний Бахчисарайський договір на 20 років; у результаті домовленостей кордоном між царством та турецькою державою був Дніпро. Київ і ще кілька близьких до нього міст відносилися до Лівобережжя, а край між долішнім Дніпром і Бугом залишався нічий. Та хіба ж не здійснював Петро Дорошенко зовнішню політику Правобережжя з орієнтацією на допомогу султана? І якщо він неодноразово просився відпустити його до краю, то чи залишився колишній чигиринець байдужим до долі України і рідного народу? Невдовзі після підписання Бахчисарайської угоди помер у віці двадцяти років «благодійник», цар Федір Олексійович.

За встановленими правилами престол повинен був наслідувати хворобливий та не зовсім розумний брат Іван. Але з допомогою частини бояр патріарх Іоакім проголошує престолонаслідником молодшого царевича Петра, народженого другою дружиною Олексія Михайловича, (з роду Нарішкіних). Скориставшись малоліттям царевичів, владу прибрала в свої руки їх сестра Софія.

Царівна прихильно ставилася до вчених київських монахів, раніше викликаних до Москви для поширення тут освіти, виправлення церковних книг, їх видання і т. д. Під наглядом бояр вони навчали грамоті малолітнього Петра. Вже перестали бути великою загрозою царству турки з татарами. Але не змінилася царська політика повної ізоляції гетьмана, хоч пізніше була обставлена деякими, на перший погляд, «полегшеннями».

Петра Дорошенка все ж таки призначають воєводою, тепер уже на північний схід далеко за Москву. Одночасно вирішувалось давнє питання повної його ізоляції від України.

“Всі літературно-історичні джерела - як минулого, так і сучасні, вказують, що Петро Дорошенко поїхав “служити у Вятку”. Та це не зовсім вірно.

У ті далекі часи в Московській державі населеного пункту Вятка просто не було. Таким іменем звався великий північно-східний край, подібно тому, як пізніше, - Кубань, Далекий Схід, Ставропілля і т.д. Коли пишуть, що колишній гетьман обіймав посаду “в'ятського воєводи”, це правильно: його було послано служити “на Вятку”, про що писали в окремих російських джерелах. З чіткої подачі вислів “на Вятку” замінено іншим - “у Вятку”, край став містом.

Петро Дорошенко призначався воєводою у Хлинов... Назву Вятка місто отримало згідно з указом Катерини II від 11 вересня 1780 року. Поселення стало центром однойменного намісництва, виділеного з величезної Казанської губернії. Перейменування сталося майже через сто років після того, як сюди прибув Петро Дорошенко.

Потрібно мати на увазі, що Хлинов прийняв назву Вятка вже в рамках Російської імперії і з незначної прикордонної фортеці став за століття порівняно великим містом. Різниця важлива - знаючи, яким був Хлинов за часів Петра Дорошенка.

З'явилось поселення в середній течії ріки Вятка. Край цей приєднаний до Московської держави в 1458 році. Населення Хлинова формувалося здебільшого з вихідців із Поволжя, рідше - з берегів Ками.

Поселення служило укріпленим пунктом на в'ятській землі. В центрі знаходився кремль, обнесений дерев'яною стіною з вежами і підйомними містками. Тут був пороховий склад. Навколо кремля осідав торговельно-ремісничий люд, формуючи посад, також обнесений частоколом (острогом) і насипаним земляним валом. Крім того, що Хлинов був військовою фортецею на північному сході, він використовувався також як місце заслання. Сюди, наприклад, виселялись розкольники, «ссылные литовских городов, белорусцы», пізніше - поляки.

За переписом 1678 року, тобто незадовго до приїзду Дорошенка, в Хлинові нараховувалося 840 дворів, у них зареєстровано 2522 особи чоловічої статі. Якщо допустити, що тут проживало стільки ж жіночого населення, то загальна кількість мешканців сягала десь близько 5 тисяч, а це значно менше, ніж у Сосниці в 1666 році.

Верхівку Хлинова складали воєвода, його товариш, дяк або піддячий, начальник канцелярії та будинку для приїжджих. Усіх їх призначала Москва. Виділялася ще група купців, які торгували хлібом, - переважно з Англією через Архангельськ. Основну масу міщан творили ремісники, продавці з лотків, дрібні службовці, наймані робітники, церковники.

Хлинов перетворився в купецько-міщанську Вятку. Жила вона нудно, одноманітно, знаходячись далеко від культурних центрів. Рутинна провінційного побуту, як сподівався царський уряд, повинна була змушувати засланих сюди непокірних відмовлятися від своїх ідей, намірів.

Сім років, наприклад, провів у В'ятці засланий письменник М. Є. Салтиков-Щедрін, несучи службу в канцелярії губернатора. У своєму сатиричному творі «Губернские очерки» він зобразив місто під назвою Крутогорськ. Ось як воно виглядало: “...ні одного навіть трьохповерхового будинку не знайдете в довгому ряді вулиць, та і вулиці всі нічим не вимощені... При в'їзді в це місто ви ніби відчуваєте, що кар'єра

ваша тут закінчиться, і що ви нічого вже не зможете вимагати від життя, і що вам доведеться жити тільки в минулому... І насправді з цього міста ніякої дороги далше нема, так ніби тут кінець світу". Тільки згадаймо, коли це писано! А що там було в часи Дорошенка?!

У В'ятці відбував заслання О. Герцен і багато інших бунтівників імперії. Більш детально довідатися про Хлинов (В'ятку, Кіров) можна з багатого літератури.

Інститут воевод існував в Московії для управління на місцях. Призначений на цю посаду був главою адміністрації і одночасно виконавчим званням центральної влади в провінції. Володимир Даль в "Толковом словаре живого великорусского языка" дає кілька значень слова "воевода". Крім військової посади, воно вживалося також у розумінні "старшого городского або губернатора".

У невеликих та прикордонних містах воеводами ставали службовці з низових, переважно московських, чинів, тобто з незначних родин. Як правило, всі інші призначенці повинні були з'являтися в столицю. Тут існували записні розрядні книги, куди заносилися терміни "правління". А безпосередньо в назначуваних містах складалися "Розписні списки", тобто своєрідні акти прийому-передачі ввіреного воеводства. По них, котрі збереглися в архівах, можна встановити період служби тієї чи іншої особи.

Аксіомою стало означати термін воеводства Петра Дорошенка 1679-1682 роками. Як і раніше, вони називаються всіма істориками (І. Крип'якевич. Історія України. - Львів, 1990; М.Ф. Котляр, В.А. Смолій. Історія в життєописах. - К., 1994; І.К. Рибалка. Історія України. Підручник для вузів. - Харків, 1995; Історія України. Підручник для 8 класу. - К., 1996; та інші).

Тільки М.С.Грушевський говорив про двохрічне його перебування на цій посаді, але не вказував, коли саме воно відбувалося. Ніяких посилань на давні акти, інші історичні документи ніде не дається. Хтось ввів означений термін в звичай бездоказово і він став переписуватися від автора до автора.

Початок воеводства можливо зв'язаний із записами в "Дворцовых разрядах": Петро Дорошенко стояв на богослужіннях у соборній церкві Благовіщення Пресвятої Богородиці в Кремлі поряд із сином Івана Самойловича Семеном з нагоди початку 1678 та 1679 років. Інших надальших згадок про перебування гетьмана в Москві не знайдено.

Обіймання посади воеводи в ті часи становило, як правило, два роки; винятки траплялися рідко. Якщо з цього виходити, то можна з деякою вірогідністю означити перебування Петра Дорошенка на цій посаді.

Із архівів В'ятської Казенної палати довідуємося, що 21 жовтня 1688 року (літочислення від створення світу), або 1680 року від Різдва Христового "на Москві" писана царська грамота в'ятському воеводі Олексію Ржевському про зменшення зборів стрілецьких грошей, а читано її 24 листопада в приказній хаті хлиновському земському старості.

Цікаві дані містяться в "Расходной книге земского староста города Хлынова Ивана Репина 1678-1680". Книга подає досить детальні записи про утримання воевод і приказних людей на В'ятці. По них можна встановити, що думний дворянин Ржевський прибув до Хлинова 31 січня 1679 р. щоб змінити свого попередника князя П.С. Прозоровського. Царською грамотою воеводі Ржевському царем Федором Олексійовичем наказується 9 травня 1681 р. бути "на Москві разом зі всякими іншими чинами".

Хлинов належав до Новгородського приказу. З 17 січня по 3 лютого 1682 р. складені акти про призначення переписувачів у міста, які входили до нього. При цьому царським посланцем наказувалося дотримуватися певної форми. Так, наприклад, потрібно було писати: "А ныне на Вятке воевода столник Козма Грушецкой". 20 червня 1682 р. царська грамота писана вже в'ятському воеводі Петру Горошенку з повелінням не робити призначень на посади в різні установи без виборів мирян. Її запечатали в пакет, на звороті якого вказувалася адреса: "На Вятку воеводе нашому Петру Дорошенку и дьяку нашому Борису Михайлову". Грамота ця була зачитана 14 серпня 1682 р. прилюдно земським старостою Хлинова.

Виходить, що Петро Дорошенко прибув до Хлинова десь весною 1682 р. А це значить: в Москві гетьман прожив біля 5 років (термін буде встановлено ще іншим шляхом). Новий воевода привозив з собою грамоту про своє призначення одночасно з вказівкою, як буде далі використовуватись попередник після звільнення. Заступаючий на посаду прибулий знайомився з "розписними списками", в яких давався перелік всього того, що йому передавалося. В Головному архіві Міністерства закордонних справ російської імперії зберігався "Розписний список" боярина князя Михайла Івановича Ликова, де йдеться про те, що він прийняв від Петра Дорошенка Хлинов в 1684 р. Цей документ надруковано в книзі "Город Хлышов в 1676 году по расписному списку воеводы князя Петра Семеновича Прозоровского с воеводою Василием Поликарповичем Нарышкиным. З власноручно підписаного Петром Дорошенком "Розписного списку" видно, що в'ятське воеводство гетьмана закінчилося в 1684 р.

Для наочності подаємо повністю передрук "Розписного списку" Петра Дорошенка з названої вище книги. (дається в Додатку)

В "Розписному списку" є вираз "два города Хлынова". Тут йдеться про одне й те ж місто, котре складалося з двох частин - Кремля і посаду. Провівши аналіз численних давніх актів, Барсуков наводить хронологію в'ятських воевод (перша цифра не містить початкового числа 7): 187(1678)-188(1679), думний дворянин Олексій Іванович Ржевський (тут неправильно зроблено перерахування літочислень, потрібно

добавити в другому випадку ще одиницю);

190(1682) - стольник Кузьма Грушецької;

190(1682) - Петро Дорофійович Дорошенко;

192(1684) - боярин князь Михайло Іванович Ликов.

Багато доказів для того, щоб зафіксувати в'ятське воєводство Петра Дорошенка у місті Хлинові 1682 - 1684 роками, а не 1679 - 1682 роками як загально вживано.

Невідомо, яку царську вказівку про майбутнє привіз Петру Дорошенку його наступник-воєвода.. Без сумніву, по правилах тих часів, звільнений з такої посади повинен був їхати до Москви за новим призначенням.

Для царства існувало питання, куди діти одинокого п'ятидесятисемилітнього хлиновського воєводу. Хоч він давно вже відійшов від суспільних справ на батьківщині, та все ж в Україну не пускають, бо продовжують вбачати в ньому небезпечного козацького керівника. В Москві вирішують надати Петру Дорошенку у володіння землі під Волоколамськом.

Цікаві та важливі дані містяться в праці братів В. і Г. Холмогорових (один із них був дяком) "Исторические материалы о церквях и селах XVI - XVIII ст." Автори використали численні та різноманітні архівні матеріали, що зберігалися на той час. Випуск 9 називається "Волоколамская й Серпуховская десятины (Московской губернии)". Тут якраз іде мова про те, яку саме вотчину отримав Петро Дорошенко, дана коротка характеристика цієї вотчини, йдеться про її подальшу долю.

Посилаючись на давні архівні акти, В. і Г. Холмогорови пишуть: '192 г. июня 25 дня село Ерополчъ с приселками й деревнями пожаловано Петру Дорофееву Дорошенко, вместо денежного жалованья, что ему давано по 1000 рублей". До села Єрополча належали 4 присілки та 14 "деревень" (мабуть, хуторів). Взагалі це була Єрополчеська волость, одна з трьох у Волоколамському повіті.

Про неї писав Д.М. Бантиш-Каменський в першому виданні своєї роботи (1822). Невідомим автором в 1830 р. опублікована повість "Дорошенко", в якій фактично переповідається Д.М. Бантиш-Каменський. В українській історичній літературі звертається увага тільки на село Ярополче.

Окремі російські джерела, так само як Холмогорови, пишуть про давану з казни на утримання гетьмана в Москві "тисячу рублів". Правда неможливо встановити, на який період вона призначалася: одні ведуть розмову, що виділилося "по тисячі рублів" (в такому випадку міг бути якийсь на це термін), другі – "тисяча рублів" (тобто на весь термін життя в Москві). Але важливо інше.

Історик Д.М. Бантиш-Каменський вжив відносно до всієї Ярополчеської волості фразу про наявність тут "тисячі дворів". А потім (тепер без винятку) почали говорити про "тисячу дворів" (а дехто про "тисячу душ"), котрі отримав Петро Дорошенко тільки в селі. Таким чином, виділені на прохарчування гроші замінені дворами, або душами (спочатку в волості, потім в селі), а Москву - Ярополчем.

Звідки взялося перекручення?

В першому виданні "Истории Малой России" Д.М. Бантиш-Каменський зробив навпроти тексту про Петра Дорошенка примітку "Ригельман". В другому – її вже немає, відсутня також розповідь про Ярополчеську волость з "тисячею дворів". Йдеться тільки про те, що гетьман провів мирно останні дні свого життя в пожалуваному селі.

Ригельман користувався очевидно "Літописом Величка", де сказано про "тисячу дворів", даваних Петру Дорошенку "на Москві". Положення далі конкретизувалося - в Ярополчеській волості. Дещо пролива світло на проблему упорядник "Літопису Самовидця" 1971-го року видання Я.Дзира. У передмові до твору він, зокрема пише: до рук дослідників "Літопису Самовидця" потрапило 6 списків, переписаних на Лівобережній Україні у XVIII ст., серед них найдавнішим вважається список Іскрицького; Усі вони зазнали певних змін, скорочень, доповнень, тобто у всіх знайшли своє відображення риси поглядів і переконань переписувачів. Відмічається, що за основу опублікованого в 1971 твору взято список Іскрицького, а у пізнішому (переписувач Ковельський) згадки про "1000 дворів" немає. На підставі цього дослідник М. Петровський вважає фразу про "1000 дворів" вставленою до списку Іскрицького пізніше.

За давніми актами село Ярополче з присілками та хуторами "пожалувано" Петру Дорошенку. Термін вживав Д.М. Бантиш-Каменський. "Літопис Самовидця" говорить про "надані" гетьману маєтності в Московії. Наприкінці XIX століття стали писати, що московський цар "подарував" Петру Дорошенку село Ярополче (хоч тоді була правительницею Софія). Думка про "царський подарунок" перейшла до пізніших істориків.

Але як віднести це до авторів незалежної України, які повторюють таке лукавство (Історичні постаті України. Одеса, 1993; І.К. Рибалка. Історія України. Підручник для вузів. Харків, 1995; багато інших).

Чому царський уряд "пожалував" Петру Дорошенку Ярополчеську волость та якими були її населені пункти, зокрема село Ярополче?

В "Писцових книгах" за 1676-1677 роки вказується: Ярополче як і його присілки. В "Писцевих книгах" за 1676-1677 роки вказується: Ярополче як і його присілки були двірцевими (казенними) володіннями. Такий характер надала їм навколишня природа, вони, здавна слугували для царських полювань, а місцеві

жителі постачали до двору хліб, корм скотині та інші продукти сільського господарства.

В "Писцових книгах" за 7185(1677) рік, тобто незадовго до приїзду Петра Дорошенка, говориться: "В селе Єрополче непашенних крестьян 10 дворов, двор прикащиков. двор земского дьячка. да два двора стремяных конюхов, да в селе 4 государевых овина, конюшенный и воловый дворы, 8 дворов стадных сторожей, двор кузнеца, двор коновалов; да в селе построен вновь кабак на откупу, а откуп и пошлин 15 р. 20 алт.за год. Государевы десятинные пашни 100 десятин в поле, а дву по тому ж ; пашню пашут и хлеб сеют и жнут и к Москве возят дворцовых сел: Ярополче...".

Як видно, в центральному селі волості нараховувалось до 30 дворів. З роботи В. і Г.Холмогорових можна довідатись про назви присілків, хуторів Ярополчеської волості, опис дворів у них (за виключенням хуторів).

У наданих у вотчину Петру Дорошенку присілках було: в Спаському 13 дворів "пашенних" селян, в Суворові - 15, в Нікольському - 16, в Бігунові - 16 дворів селян та бобилів. Всього в 4-х присілках нараховувалося 60 дворів "пашенних" селян (з бобілями в Бігунові). "Пашенними" звали тих, котрі обробляли цареву землю. Скільки дворів було в кожному із 14 хуторів - невідомо. Думається, менше ніж в присілках. Хутори - це поселенню окремих сімей. Від сили у всій волості могло бути біля 150 дворів. Тому М.Маркович напевне мав рацію, коли в 1842 р. звертав увагу на нікчемність Ярополка.

Гетьман женився на Агафії Борисівні Єропкіній. В літературі інколи говориться, що вона - його друга дружина. насправді ж – третя (дві були в Україні). Зустрічається згадка, за якою Агафія Єропкіна - бояриня.

В. і Г. Холмогорови приводять слідуєчий акт Вотчинної Колегії міста Торжка: "В 1688 г. он (Петр Дорошенко) отдал приселки Никольский и Бегунов в приданное за дочерью своею Мариєю стольнику Ивану Михайлову Головину". Значить, Єропкіна стала дружиною гетьману з донькою. Була набагато молодшою за чоловіка, народила йому ще трьох дітей

Перший власник "пожалуванних" маєтностей приїхав в Ярополче один, скоріш всього поселився в дворі приказчика. Тут мешкала майбутня сім'я. Жив мирно, займався веденням господарства, тяжбами з навколишніми поміщиками, вихованням дітей. Помер він в 1698 р., проживши 71 рік.

Ще за шкільною партою дізнаємось про знаменитий у сиву давнину шлях "Із варяг у греки". Частково проходив він по річці Ламі, з неї плоти, човни, вітрильники волокли по суші до Дніпра в район Смоленська, щоб продовжувати подорож по воді до Києва, Чорного моря, Греції. На місці вододілу річок і переходу з води на сушу виникло поселення Волоколамськ.

У давніх рукописах є згадка про те як князь Ярослав Володимирович заснував нове місто поряд зі старим. Цікаво, що протягом декількох століть частина Волоколамська називалася полками. Ніби-то тут розміщувався військовий стан польського короля Сігізмунда, який облягав місто в 1613 році. Про етимологію слова "полк" піде детальна мова дещо нижче.

Сьогодні Волоколамськ - великий районний центр Московської області. На відстані 15 км в північно-східному напрямку від Волоколамське в мальовничій місцевості на крутому правому березі Лами розкинулося село, яке в різні часи називалося: Єрополч, Єрополчь, Єрополче, Ярополче, Ярополчь, Ярополч. Імператриця Катерина II в листах до свого посла в Англії, фаворита гр. Чернишова писала "Ярополчище" (частина села була його садибою). Найбільш розповсюджена версія, що назва села походить від імені князя Ярополка, який утримував у цьому місці якийсь стратегічний пункт. Та звернемося до історичних фактів. Ярополк, син Святослава, за встановленими законами займав престол у Києві, брат Олег князував у землі деревлян, а наймолодший Володимир сидів у Новгороді. Між ними точилися запеклі війни за престол великої Київської імперії. На думку М.С. Грушевського, найважливішим і найгострішим було Києво-Новгородське суперництво.

Наляканий успіхами Ярополка в боротьбі за древлянський край, його звірствами, Володимир втікає з Новгорода "за море". Скориставшись із ситуації, Ярополк настановив у новгородських волостях своїх посадників та утримував військові залоги. Волоколамськ, згідно з деякими літописними джерелами, входив також до новгородської землі, але не відомо, чи в ці часи. Існують інші повідомлення (належність до Суздальського, Тверського князівств). Незабаром Володимир повертається до Новгорода з варязькими ватагами, проганяє настановлених Ярополком посадників з їх військом, знищує Ярополка і займає київський престол.

Навряд, щоб за досить короткий термін (шість літ) якась Ярополкова залога на ріці Ламі дала назву виниклому поселенню. Хоч М.С. Грушевський пише, що літопис розповідає про підмову Володимиром Блуда вбити брата - "воєводу Ярополча".

Ще менш ймовірно, що до заснування поселення на річці Ламі мав якийсь відношення син Володимира Мономаха Ярополк II, який князував у 1132-1139 роках, спочатку в Переяславі, потім - у Києві. За нього розпочалися сварки, змагання поміж братами за престол. Ставши київським князем, Ярополк Володимирович воював з чернігівськими Ольговичами, дбаючи про єдність держави. Належав він до гілки старших Мономаховичів.

Змушений боротися з молодшими Мономаховичами - Юрієм Довгоруком та його сином Андрієм Боголюбським, які володіли Ростово-Суздальською землею, Ярополк II ніякого відношення до неї не мав. До речі, не можна чітко встановити, чи входив у ці часи до Ростово-Суздальської землі Волоколамський край.

Народна легенда пов'язує назву села з виразом "яре поле": мовляв, здавна тут існували посіви для утримання псарні московських царів, які полюбляли в цих краях полювати. Історичні документи підтверджують належність місцевості до царського двору: вона була вигідним постачальником у Москву сільськогосподарських продуктів для монархів, а природні умови (ріка, ліси) сприяли полюванню.

В пригоді до тлумачення назви села може стати версія Оксена Онопенка, за якою слово *полк* похідне від слова *поле*. Здавна селяни, крім присадибних ділянок, мали ще поле за межами мешкання. Ним називалася певна частина родючої землі. В значенні "роды" до сьогодні в українській мові вживається термін "полог".

Дослідники етимології слова *полк* насамперед звертаються до давньоруського літературно-історичного твору "Слово о полку Ігоревім". У складеному В. Л. Виноградовою словнику-довіднику до цієї пам'ятки наведені різні варіанти вживання слова *полк* у слов'янських мовах, його численні відтінки. Висновок один - воно давньоруське. Основні його значення, вже в нашій систематизації, зводяться до такого: 1) військо; 2) небесне воїнство; 3) війна, похід, битва; 4) стан, стоянка, табір; 5) зібрання, натовп, гурт (чогось, якихось одиниць). В українській мові, наприклад, "полком" називалося стадо або ж поїзди молодих на весіллі. В словнику-довіднику подається думка А. П. Конусова про те, що коріння слова слід шукати глибше, десь біля роду, племені. Так, у самому "Слові"... йдеться про "посади до полку Кобяка". Як бачимо, воно вжито в розумінні всієї орди.

На розсуд пропонується ще одна версія походження назви села.

У багатьох ранніх документах фігурують "Єрополч", Єрополчъ", "Єрополче". В такій транскрипції в назві села можливі й тюркські корені. Згадаємо, що до сьогодні для діалектів великоруської мови характерне перетворення звуку "е" на "я" (его-яво). Чому б не віднести даний факт до теми розмови? В татарській та деяких інших мовах тюркської групи використовується слово "йер" у значенні "земля".

Багато разів у цих краях бували бусурманські загони. У 1237 році Волоколамськ спустошили війська хана Батия, в 1238 році на місто напав хан Дудша, в 1381 році – хан Тохтамиш. Двоюрідний брат Дмитрія Донського Володимир розбив під Волоколамськом Мамай. Ці події не могли обійти стороною близько розташовану місцевість на річці Ламі - територію сучасного села. Немає потреби розповідати про те, що протягом багатьох століть Московія підпорядковувалась Орді, на її землях осідали татари, очолюючи збір данини ханству.

В тюркських мовах існує ще слово *ер*, вживане з різними відтінками: чоловік як стать, герой, витязь, боєць, самець, змушнїлий, господар, чоловік як особа. Приведені випадки вживання слів споріднені з поняттям "родючість", "рід".

Справа фахівців пояснювати етимологію того чи іншого слова.

Все ж таки залишається проблемою "єр" і "полч". В обох випадках йдеться про землю, й родючість (родюча земля). Підходять також інші значення слів. Вірогідно, що "полч" чи "полк" (у різних варіантах вживання) має давнє походження, можливо, кипчацьке.

Питання не просте.. Нашим завданням було показати, що несправедливо пов'язувати походження назви села лише з іменем київського князя Ярополка, як би це не було престижно.

Цікава трактовка імені "Єропкан" тюркського походження. (схожість із назвою села, зафіксованою в ранніх документах, очевидна).. Як пояснюють фахівці, належить воно до складного кипчацького імені: "йер" - земля, місце, оп (об) - покинутий, розграбований, кан (хан) - показник чоловічої статі.

У давніх літописах часто зустрічається прізвище великоруських князів Єропкіних. У виписці з поминальної книги Йосифо-Волоколамського монастиря про подання на поминки померлих у кінці ХУІ століття згадана Єропкіна.. Висновок один - представники роду мешкали на Волоколамщині.

Значно пізніше, майже через сто років, при царюванні Катерини II московським головнокомандуючим був генеал-аншеф Єропкін.. Він збудував у Москві палац і влаштував у ньому пишні бали та обіди. Досі в Москві є Єропкінський провулок, де знаходиться згаданий палац. Прізвище зустрічається серед сучасних росіян. На наш погляд, воно походить від імені Єропкан.

В.Унбегаун вважає характерним творення російських прізвищ від якого-небудь імені за допомогою суфікса "кін". Вважаємо невдалою його спробу пояснити етимологію прізвища Єропкін як похідне від побутового Єропка. котре, в свою чергу, виступає, на його думку, зміненним Єрофей, імені грецького походження. Безпідставна, надумана русифікація. Татарські елементи прізвища наявні. Як і села.

Ярополче (Єрополче) було дерев'яним. За 14 років володіння ним Петром Дорошенком нічого такого, що могло зберегтися на майбутнє, не споруджено. Та й що можна зробити за такий короткий період та при невеликих достатках господаря села.

Петро Дорошенко мав трьох синів - Олександра, Олексія, Петра. З'явилися вони у нього вже під кінець життя. Документи свідчать, що якийсь період Ярополчеська волость перебувала у розпорядженні

Московського Судового приказу. Малолітні діти не могли ще бути власниками (спадкоємцями) батькових володінь.

Певне уявлення про це дає рішення Московського Судового приказу за 1712 рік. У ньому записано: "...ныне он, Александр, стал совершеннолетним (старший сын гетьмана - М. Ш) а братья его с 1710 года по указу находятся для наук за морем, и просил отдать им зту вотчину, как владел ею их отец; приговором Сената. 15 февраля 1712 года просьба его была удовлетворена".

Середущий син Олексій залишився за кордоном, а батькову спадщину розділили між собою старший Олександр та наймолодший Петро. В Помісному приказі 1717 року йдеться про те, що генерал-майору і обер штерк-крікс-комісару Григорію Петровичу Чернишову "продал Петр Петрович Дорошенко поместье свое... половина села Ярополча с деревнями".

За спогадами нащадків, нежонатий Петро Петрович Дорошенко залишив спадщину графині Чернишовій, з якою ніби-то був у близьких відносинах.

Та половина Ярополча, котрою володів Олександр Петрович, разом з могилою батька дісталася єдиній дочці Катерині, 1720 року народження. Вийшла вона заміж за Олександра Артемовича Загрязького.

Так покладено початок створенню в селі двох садиб - Чернишових і Загрязьких. Прізвище Чернишових походить від московського полоненого (1534) шляхтича Чернецького, що залишився служити царю. Цікава легенда, за якою рід Чернишових бере початок від одного з нащадків Петра Дорошенка, який ніби в одному з військових походів отримав поранення між бровою та вухом. За звичаєм запорожців він натер рану порохом, вона загоїлась, але залишився чорний шрам на лиці. Прикмета послужила причиною для прізвиська; козака, а потім відважного воїна нагородили графським титулом і стали величати Чернишовим.

Можливо, читачеві буде цікаво довідатися, що Григорій Петрович Чернишов першим поздоровив Олексія та Кирила Розумовських із отриманням титула графів. Останній гетьман України з молодих літ дружив з Миколою Григоровичем Чернишовим: обидвох об'єднували схильність до розкоші, покровительство імператорського двору, успіхи в навчанні, кар'єра. За планом Захара Григоровича Чернишова в 1782 році Кирило Розумовський збудував у Москві на місці палат, які належали жінці, новий палац, який досі існує на початку вулиці Воздвиженки

Чернишов брав участь у багатьох військових експансіях Москви, в тому числі - Кримській. Чернишов був фаворитом Катерини II. Під його командуванням служив О. Суворов. Повернувся з Криму в Ярополче в чині фельдмаршала і розпочав будівництво садиби.

Рід Загрязьких веде походження від Антона Загряжа, сина Ісахара (в хрещенні Гаврила), свояка ординського хана, що приїхав на службу до Дмитрія Донського. Від тюркського слова "ізагор" (сердитий) походять імена Ісахар, Загряж, Захар та ін. О.А. Загрязький доводився родичем О. Потьомкіну. Сімейна легенда говорить, що господар Ярополча в свій час допоміг молодому Потьомкіну, дав йому кошти на поїздку до Петербурга, де він зробив подальшу кар'єру.

Ще скажемо, що правнук Петра Дорошенка обер-шенк Микола Олександрович Загрязький. оженився на доньці Кирила Розумовського Наталії. Був він статним красенем, з вишуканими манерами епохи цариці Катерини. Породичалися нащадки українських гетьманів: ненависного Москві Петра Дорошенка та ставленика Російської імперії Кирила Розумовського.

Родиною Загрязьких розпочато будівництво садиби на території маєтку Олександра Дорошенка. Найбільше зусиль до цього приклали правнуки гетьмана Андрій та Борис. Загрязькі дуже пишалися своїм знатним походженням, впливом на царський двір. Майже детективною виглядає історія життя їх брата Івана, що має відношення до спадкоємства Ярополча. Коротко оповімо цю історію. За основу взято опубліковані донькою Н.М. Пушкіної від другого шлюбу О. Араповою спогади.

Іван - молодий, блискучий гвардієць, служив в одному з петербурзьких полків. Не раз виділявся в середовищі розбещеного вищого світу своїми витівками, та все це йому легко сходило з рук. Щоб якимось поліпшити погане економічне становище, одружився з багатою баронесою, досить розумною, доброзичливою. Шлюб був лише засобом жити на широку ногу та гаяти час у азартних іграх. Під приводом того, що служба не дозволяє йому займатися господарством, якому потрібен постійний нагляд зблизька, Іван відвіз у Ярополче дружину з дітьми, поселив у недавно побудованому чудовому палаці, а сам повернувся до столиці. В селі він з'являвся зрідка і на короткий час.

Військова ситуація в Росії була причиною того, що полк, у якому служив Іван, перевели до пруського кордону і розмістили надовго в Дерпті. Ліфляндські вельможі радісно зустріли російських офіцерів, влаштовували для них пишні прийоми та бали. На одному з банкетів дуже багатого й впливового феодала барона Ліпгардта Іван угледів його доньку-красуню, яка була багатою і вигідною нареченою. Він приховав своє одруження і як досвідчений ловелас почав улещати дівчину. А коли домігся взаємності, то без усякого сорому звернувся до барона за благословенням на шлюб. Отримав увічливу, але беззаперечну відмову. Різниця національна та релігійна не дозволяла навіть думати про те; батько закрити Іванові доступ в апартаменти, а дочці заборонив зустрічатися з російським офіцером.

Досвідчений гультай робив усе можливе, щоб завоювати серце молоденької баронеси. Йому це вдалося, але полк повинен був повернутися до Петербурга. Дівчина піддалась настирливим проханням Івана. Вона втекла з батьківського дому, таємно обвінчалася зі своїм коханцем підкупленим священиком скромної православної церкви. Залишивши назавжди Дерпт, донька написала батькові, щоб той помилював її, розповідаючи про сильне взаємне кохання і т. д. Барон не відступив.

Роман Івана з безбожно обдуреною дівчиною був коротким. Він приймає несподіване і сміливе рішення - відправити нову (вагітну) дружину в Ярополче на поруки законної.

Одного дня перед сільським палацем зупинилася карета, з неї вийшов Іван, про якого в Ярополчі вже давно нічого не чули, та майже непритомна молода красуня. Зустрілись дві ображені жінки. Блудний офіцер скористався лагідністю та добротою першої дружини і доручив їй привезену іноземку, а сам швидко повернувся назад до столиці. Розрахунок виявився правильним, і, мабуть, кращого виходу для нещасної жертви його захоплення неможливо було знайти.

Вчинок Івана був більш ніж непристойний. Щоб хоч якось допомогти немилосердно обдуреній і обезцезеній іноземці, перша дружина оточила її материнською ласкою і добротою (була майже вдвічі старша). Тільки завдяки постійній турботі і догляду баронеса змогла перебороти важку хворобу, викликану глибокою душевною раною. Через кілька місяців вона народила доньку Наталію.

Пережите горе все ж підточило ніжний організм. Ліфляндка зачахла і невдовзі померла. Перед смертю вона попрохала свою благодійницю виростити маленьку дочку. Загрязька так прив'язалася до сироти, що не робила у її вихованні ніякої різниці між нею і своїми дітьми. Більше того, приклала багато зусиль, щоб за допомогою впливової рідні узаконити народження Наталії Іванівни, надати їй прав спадкоємиці, хоча зробити це було нелегко.

Загрязька померла раніше від Івана, залишивши, крім сина Григорія, трьох дочок: Катерину, Софію і прийомну Наталію. Більшу частину молодості вони провели в скруті в селі, пізніше дві старші були взяті фрейлінами до царського двору. Спадкоємицею Ярополчого стала Наталія Іванівна, праправнучка Петра Дорошенка.

Добре вихована та вродлива, вона проводила зиму в Петербурзі, а літо - в Ярополчі. Як і старші по батькові сестри, жила в нелегких матеріальних умовах. Сільський маєток почав занепадати. На одному з петербурзьких балів Наталія Іванівна познайомилася з багатим фабрикантом Миколою Опанасовичем Гончаровим, власником Полотняних заводів у Калузькій губернії. Микола Опанасович - єдиний син у сім'ї, гарний на вроду, енергійний, бере за дружину фрейліну імператорського двору красуню Наталію Іванівну Загрязьку, володарку Ярополча. В січні 1807 року відбувся їх шлюб. Незабаром народилася Наталія Миколаївна - майбутня дружина О.С. Пушкіна.

А Наталія Іванівна померла під час богослужіння в Йосифо-Волоколамському монастирі, де і похована. Сталося це 2 серпня 1848 року. В книзі ієромонаха Нектарія "Историческое описание Иосифова Волоколамского второклассного монастыря" згадується могила Наталії Іванівни." Знаходиться вона біля Собору.

В 1903 році відомий журналіст В. Гіляровський, прочитавши листи О.С. Пушкіна до дружини, порівняв їх з висловлюваними деяких істориків Малоросії про те, ніби Дорошенко помер бездітним, і вирішив проконсультуватися у професора Д.І. Яворницького, знавця козаччини, котрий працював в Москві. Щоб підтвердити зв'язок О. Пушкіна з родом Дорошенка, історик запропонував журналісту разом поїхати до дочки покійного поета Марії Олександрівни Гартунг. Отримавши від неї необхідні відомості, вони в той же день виїхали в село Ярополець. Дочка О.С. Пушкіна передала ними листа в село до своєї племінниці Олени Борисівни Гончарової. Таким чином в Ярополці на початку ХХ ст. продовжували господарювати нащадки Наталії Іванівни (праправнучки гетьмана)

На сьогодні в різних країнах світу проживає 320 нащадків О. Пушкіна, з них 45 - у Москві (від академіків до робітників). По лінії Наталії Миколаївни в їх жилах тече кров Петра Дорошенка, як і в численних потомках від її другого шлюбу.

Садиба Гончарових фактично заснована родиною Загрязьких, тобто правнуками Петра Дорошенка. Від одного з них народилася мати дружини О.С. Пушкіна - Наталія Іванівна Загрязька (по чоловікові Гончарова), володарка села. Її нащадки, тобто вже Гончарови, не зробили ніякого внеску в розбудову садиби.

Вважають, що на базі володіння Петра Дорошенка сформувались садиби Чернишових та Гончарових. Таке твердження не зовсім правильне. Садиба Чернишових заснована, коли в селі забудовувалися Загрязькі. Щоб тісніше зв'язати історію села з іменем О.С. Пушкіна, який лише двічі на короткий час зупинявся в селі, подорожуючи по Росії, володіння Загрязьких отримало назву Гончарових.

О.С. Пушкін і Петро Дорошенко

У славнозвісній поемі "Полтава" О.С. Пушкіна є рядки:

Когда бы старый Дорошенко,

Иль Самойлович молодой,

Иль наш Палей, иль Гордиенко
Владели силой войсковою,
Тогда б в снегах чужбины дальней
Не погибали казаки
И Малоросии печальной
Освобождались уж полки.

Писання твору розпочато 5 квітня 1828 року, а опубліковано окремою книжкою в 1829 році. Задовго до цього молодий Пушкін уважно вивчав історію Росії в її оригінальних та драматичних проявах. Перебуваючи в південному засланні, він цікавився козаччиною. Деякий час поет жив у селі Кам'янці поблизу Чигирина. Йому вдалося достатньо познайомитися з народним побутом, ще живими спогадами про славне минуле, різними легендами, переказами про старовину. Відчув він, що свободолюбивий, гордий народ береже козацьку славу, пам'ятає своїх синів. У будь-який час може виявити непокірність, бойовий дух козацтва.

Історіографія, якою користувався О. Пушкін при вивченні зображених у "Полтаві" подій, була не лише скупою, але також однобокою, неглибокою і тенденційною. Явище козаччини ледве висвітлювалося, і, звичайно, з позицій Москви. Авторів, які писали на українські теми, хоч і російською мовою, було мало. Вже побачила світ "Історія Малої Росії" Д.М. Бантиш-Каменського, багато чого давали публікації молодого вченого М.А. Максимовича (саме він відповів критикою на вихід "Полтави"). Як живе продовження знайомства з історією України стала зустріч О.С. Пушкіна зі своєю майбутньою дружиною Наталією Миколаївною Гончаровою, вона з дітьми проводила літо у матері, сюди до неї чоловік надсилав листи. Теща в переписні з ріднею називала село "Ярополець", а О.С. Пушкін дав свою транскрипцію "Ярополець", яка збереглася і до сьогодні. Через те важливо вказувати, що Ярополчч існувало за часів Дорошенка, а зараз село має дещо змінену назву.

Про Наталію Іванівну, матір Наталії Миколаївни, йшла слава скупой, незносної господарки маєтку. Відвідавши Ярополець, О.С. Пушкін пише жінці в Петербург (в листі від 26 серпня 1833 року), що теща живе самотньо та тихо в опустілому палаці, а сам він ходить на поклін до праху її прадіда.

Тому й сьогодні багато авторів рахує Наталію Гончарову "правнучкою" гетьмана. В дійсності вона приходилася йому прапраправнучкою. Далі поет продовжує: "Семен Федорович (управитель маєтку - М. М.Ш.), с которым мы большие приятели, водил меня на его гробницу и показывал мне прочие достопримечательности Яропольца". Як бачимо, він вже знав раніше про могилу гетьмана, ще до її відвідин.

Через два роки в Ярополці побував друг поета М. Муравйов (26 серпня 1835 року) і зробив опис села, в тому числі і поховання Петра Дорошенка: "На уединенном кладбище, у берега Ламы, подле престола бывшей церкви стоит каменный памятник ...с воинственным гербом, изображающим меч и крест над луною.

В нарисі В.А. Пляровського "Ярополець" - вміщені спогади мешканця Смоліна, котрому йшов дев'ятий десяток літ. З них довідуємося, що старий в молодості служив ямщиком, часто возив Наталію Миколаївну до Клину, супроводжував О.С. Пушкіна, коли той відвідував гробницю Петра Дорошенка: "Мне тогда было около двадцати лет, как сейчас помню - идут наши господа, а с ними и Пушкин к памятнику. А памятник, плита та самая, лежал на земле, вокруг него были сделаны 4 столба на навесах и кругом стояли амбары, камни навалены были. Пушкин долго разбирал надпись и говорит нашему барину:

- Иван Николаевич, следовало бы почистить кругом, да часовенку сделать.

А барин, как сейчас помню, отвечает:

- Следовало бы сделать»

Важко сказати, де в цих словах правда.. Наприклад, О.С. Пушкіна супроводжував управитель маєтком Семен Федорович, а жінчиного брата Івана Миколайовича тоді в Ярополці не було. Розповідь про чотири стовпи на сваях навкруги кам'яної плити співпадає з малюнком гробниці, зробленим з натури художником Я. Аргуновим у 1824 році.

Сам О.С. Пушкін в переписці з жінкою нічого не пише про свою рекомендацію.

Але певні підставим так вважати, існують. В описі Ярополдця О.М. Муравйова є місце, де автор звертається до Івана Миколайовича Гончарова: "Я надеюсь, что вскоре по обещанию своей матушки новый приличный памятник будет возведен над Гетманом."

Яких небудь інших свідчень про побудову тещею пам'ятника у 1842 р., не має, знаємо, що не стало управителя маєтку, котрий водив О.С. Пушкіна на могилу Петра Дорошенка і погоджувався з поетом про необхідність побудови "часовеньки" над прахом покійного. В витратних/книгах за 1848 р. по будівельним роботам у маєтку зроблено запис про виплату грошей за впорядкування пам'ятника в розмірі 192 руб.50 коп.

Можна допустити, що його побудували діти Наталії Іванівни, як здійснення даної обіцянки. Але безпосередньою нагодою слід вважати Іншу: 9 листопада /по ст.стилю/ 1848 р. виповнювалось 150 років з

дня смерті першого власника села, родоначальника великої династії, втім числі і дітей О.С. Пушкіна по материнській лінії. Зв'язувати споруду з ним та з тещою необхідно, але приписувати це тільки їм немає потреби.

В літературі та в побуті новий пам'ятник називають по-різному: каплиця, мавзолей, часовня, усипальниця. В пропонованій роботі вживається термін "мавзолей". Він представляв із себе круглу споруду (розміри зсередини 3,75x3,8 м) з бляшаним куполом та шпилем на ньому, ажурними металічними дверима, характерними для архітектури XIX ст.

Українські Історики обходять мовчанкою побудову надмогильного Мавзолею. В різних варіаціях вони переспівують, Д.М. Бантиш-Каменського, а для ілюстрації могили Петра Дорошенка, про що вже говорилося, використовують приведений в "Истории Малой России" її малюнок, зроблений з натури живописцем Я. Аргуновим в 1824 р.

Свою книгу Д.М. Бантиш-Каменський видав раніше побудови мавзолею. Як видно, автор цю проблему не зачіпав. Його "История Малой России" зазнала певних змін лише у другому виданні /1830 р./.

Тарас Шевченко і Петро Дорошенко.

Варто зупинитися на інформації про Петра Дорошенка та його поховання в Ярополчі, що міститься в поемі Т.Г. Шевченка "Заступила чорна жара". Потрібно розглянути зміст твору в аспекті відомих історичних фактів. Наведемо спочатку рядки з поеми:

Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко
Сидячи в неволі,
І забули в Україні
Славногo гетьмана.
Тільки ти, святий Ростовський,
Згадав у темниці
Свого друга великого
І звелів каплицю
Над гетьманом змуровати
І богу молитись
За гетьмана панихиду
За Петра служити.
І досі ще що рік божий
Як день той настане,
Ідуть править панихиду
Над нашим гетьманом В Ярополчі.

В Коментарі до повного зібрання творів Т.Г. Шевченка подані відомості не тільки про першоджерела тієї чи іншої роботи, але і пояснення подій, що могли спонукати її написання. Стосується це, безумовно, і поеми "Заступила чорна хмара".

На погляд упорядників видання, в поемі відображена капітуляція Петра Дорошенка перед військами І.Самойловича та Г. Ромодановського. Вважається, що основою твору є Літопис Самійла Величка.

Не відповідає дійсності вжитий в коментарях термін "російські війська", в ті давні часи вони були "московськими". Допущені й інші помилки, неточності. Так, стверджується, що Петро Дорошенко був у 1679-1682 роках воєводою у В'ятці, а село Ярополче "подаровано" йому царем Федором Олексійовичем. Про ці факти вже йшла мова вище. Та ще раз нагадаємо, що Федора Олексійовича не було в живих (помер в 1682 р.), коли Петро Дорошенко отримав Ярополче у володіння (1684 р.).

Згідно з коментарями рядки про могилу гетьмана Т.Г. Шевченко написав під враженням "Истории Малороссии" М. Маркевича. Скажемо, що книга називається "История Малой России". Але основне в іншому: якщо уважно придивитися до тексту, то легко зрозуміти, що М. Маркевич без усяких посилань переповідає зміст книги Д.М. Бантиш-Каменського, наглядним свідченням чого є повторення одних і тих же помилок.

Твір написано в 1848 році, тобто в час побудови мавзолею. Не міг цього знати Т.Г. Шевченко, як і нової транскрипції села, хоча останні рядки, як стверджують фахівці, написані в 1857 р. в Новопетровському укріпленні під кінець заслання.

Т.Г. Шевченко називає святого Ростовського великим другом славногo гетьмана. Чи були для цього підстави?

У 1651 році в містечку Макарові, недалеко від Києва, в сім'ї Туптало народився син Данило. Батько, Сава Григорович, спочатку був простим козаком, а потім сотником. Проживши 103 роки, помер у 1703 році. Якщо з цього виходити, то Сава Григорович народився в 1600 році. А це означає, що козакував він ще

при Сагайдачному та Михайлі Дорошенку, не кажучи вже про участь у визвольній війні українського народу під проводом гетьмана України Богдана Хмельницького.

Прямої доказів про ставлення Сави до відомого військового союзу України з Москвою немає, але можна стверджувати, що він не був прихильником цієї акції. Його вчинки свідчать про підтримку ним Петра Дорошенка, який, як відомо, належав до партії невдоволених Переяславською радою. Сотникував Сава досить довго. В літературі говориться, що у віці 80 років його взято в польський полон і через три роки відпущено Яном Собеським з листом до Петра Дорошенка.

Тупталенка оприділили на навчання в училище при Богоявленському монастирі в Києві. Батько ніс тягар військової служби, рідко бував вдома, але, мабуть, передав синові вільнолюбивий дух козацтва. Майбутній митрополит Ростовський, яким став Данило, пишався, що він козацького роду. Мати, Марія Михайлівна, була набожною. Скоріш вона своїм впливом на виховання сина визначила його життєвий шлях.

Данило відзначався природнім даром до наук, старанністю, чим звернув до себе увагу вчителів. Захоплювався читанням релігійних книг, життів святих, молитвами в церкві. Навчання юнак не зміг закінчити, бо в результаті бурхливих військових подій училище було зовсім зруйновано в 1665 році.

Досягнувши 18 років, Данило поступає в Кирилівський Київський монастир, де ігуменом був ректор його колишнього училища Мелетій Дзик. На початку липня 1668 року він прийняв сан інока з іменем Дмитрій. Через рік після постригу висвячується митрополитом Тукальським на ієродиякона.

Зауважимо, що дійство проходило в Каневі, тобто на території гетьманування Петра Дорошенка. Чи не сприяв цьому батько?

Київ за Андрусівською угодою відходив до Лівобережжя і знаходився під зверхністю Москви. То чи не простіше було Дмитрію посвятитися у Чернігівського митрополита Лазаря Барановича, який був також блюстителем (тимчасовим) київської митрополії? Потрібно думати, що Дмитрій розділяв погляди Дзика та Тукальського.

Щоб зрозуміти позиції цих церковних ієрархів, слід звернутися до деяких історичних фактів.

В епоху Руїни духовенство відіграло активну роль у політичних і суспільних справах. Присяга розділила його на дві частини: нижче, біле, тягнулося до царя, а вище, чорне, цього не бажало. Здавня церковні ієрархи України не залежали ні від кого, крім далекого константинопільського патріарха, який не втручався у внутрішні події. В той час як Богдан Хмельницький прийняв руку Москви, київський митрополит Сильвестр Косів ніколи не просив її милості. В 1654 році він направив делегацію до царя з пропозицією залишити права українського духовенства без змін, визнати його залежність тільки від Константинополя, не посилати московських духовних на посади українських. Чернігівський митрополит Лазар Баранович на той період також був прихильником лише політичного, а не релігійного підпорядкування.

В Корсуні, на Правобережжі, в 1669 році духовенство вибрало єпископа білоруського Йосифа Нелюбовича-Тукальського київським митрополитом. Його поважав Петро Дорошенко. Через те що Тукальський ревно захищав православну віру, він користувався великим авторитетом по обидва боки Дніпра.

Константинопільський патріарх Мефодій затвердив вибір українського духовенства, дав єпископу грамоту на митрополита київського, галицького і всія Руси, єкзарха константинопільського престолу і ін. Не хотіли визнавати це в Москві та Польщі.

Український академік І.П.Крип'якевич цитує львівського єпископа Шумлянського, котрий попував у Чигирині: "Дорошенко дуже скріпився, панує вповні і абсолютно і має найвищу любов серед народу - злого не чував я про нього слова".

Найближчим дорадником гетьмана П. Дорошенка був київський митрополит Йосип Тукальський, "духом якого і гетьман живе, і вся Україна, Київський митрополит жив у Чигирині; цар його не визнавав, а довіряв лише архієпископу чернігівському Лазарю Барановичу, ввіривши йому блюстителство київської митрополії.

Патріот православ'я, Тукальський, з другої сторони, протівився союзу з турками.

Погляди нового митрополита розділяв Мелетій Дзик. Існують також припущення, що при Тукальському жив Димитрій. Можливо, через єпископа Петро Дорошенко мав вплив на Димитрія. Не виключені прямі контакти ієродиякона з гетьманом, враховуючи заслуги батька. Хоч вікова різниця становила 23 роки.

Тому Т. Г. Шевченко мав певну рацію.

На думку М. Костомарова, українське духовенство, перш за все чорне, називало все московське грубим, варварським. Цю неприязнь розділяв Димитрій. А що вже казати про Петра Дорошенка!

Наслухавшись про здібності, праведне життя Димитрія, Лазар Баранович запрошує його до себе, і в рік смерті Тукальського (1675) посвячує в пресвітера Густинського монастиря. Знаючи вченість, начитаність, уміння діяти словом Божим, чернігівський пастир благословляє Димитрія своїм проповідником.

Не обійшлись нові призначення без рекомендацій Дзика, бо цей мав добрі відношення з Лазарем Барановичем, як і з покійним Тукальським.

Характер у чернігівського церковного ієрарха був непростий: у стосунках з іншими брюзгливий, злопам'ятний, скупий. Милосердя не займало у нього багато місця. Гордовитий, самовпевнений лівобережний гетьман Іван Самойлович недолюблював митрополита. Але побажав мати при собі Димитрія в якості проповідника.

Запрошений призначається ігуменом Миколаївського Батуринаського монастиря. Гетьманський двір поступово впливає на Димитрія, тут він знайомиться з представниками вищого московського духовенства, царя.

Після Тукальського довгий час у Києві митрополита не було. Іван Самойлович, догоджаючи Москві, не хотів бачити на цій посаді Лазаря Барановича. Московський патріарх пообіцяв гетьману поклопотатися перед царем про необхідність мати київського митрополита.

Івану Самойловичу не терпілося приборкати українське духовенство, в якого було сильне соборне начало: обиралися навіть священики, а не тільки вищі церковні керівники.

Московський патріарх вчинив хитро - дозволив вибрати в Києві печорського архімандрита як раніше, але рукоположити його в Москві. Фактично це був перший крок до підкорення української православної церкви північному сусідові.

У Києві обрали архімандритом ігумена Варлаама Ясинського, а Лазар Баранович, не спитавши згоди ні Москви, ні Константинополя, висвятив його в кінці 1683 - на початку 1684 року. Ще не затверджений Московію, Варлаам Ясинський запрошує Димитрія переїхати до Печорської Лаври. Сам архімандрит був людиною високоосвіченою, а Київ - центром південно-руської культури, зосередженням вчених-монахів, релігійних творів. Димитрію доручають важливу справу - написати книгу про життя святих. Добре підготовлений, він з великим захопленням розпочинає працю над знаменитим "Четьї-Мінеї".

Іван Самойлович домагається в Москві згоди на вибори київським митрополитом свого зятя Гедеона Святополк-Четвертинського наперекір духовенству, яке готувало на цю посаду Варлаама Ясинського.

Лазар Баранович розіслав необхідні запрошення на собор, але сам на нього не прибув, нікого з єпархії не прислав. У Софії зібралися в більшості світські люди та прихильники гетьмана, серед них - військовий осавул Іван Мазепа. Незважаючи на протести, в тім числі Варлаама Ясинського, якого підтримував Димитрій, вдалося обрати київським митрополитом Гедеона. Це означало самовільне втручання московського патріарха в чужу єпархію. Коли справа була вже зроблена, лише тоді з Москви послали звістку в Константинопіль.

З моменту обрання Гедеона українська православна церква втратила самостійність. Нового митрополита обласкали в Москві. Йому дали багато цінних подарунків, також митру, вбрану рубінами та перлинами з синюватим діамантом і написом: "Митрополит всія Росії."

Архімандрит Варлаам Ясинський змушений був представитися Гедеону в Батурин, з собою він взяв і Димитрія.

Гетьман з Гедеоном переконали Димитрія знову прийняти ігуменство місцевого монастиря.

Незабаром Москва звинуватила Івана Самойловича в усіх невдачах спільного з військом князя Голіцина кримського походу. Гетьмана схопили, влаштували страшні допити, а потім заслали до Сибіру. На його місце вибрали Івана Мазепу.

Гедеон Четвертинський втрачає свого верховного благодійника, на нього посипалися скарги, особливо зі сторони Лазаря Барановича. У ці часи Димитрій переходить ігуменом в інший монастир. На прохання Івана Мазепи повертається знову до Батурина ігуменом, тут завершує першу частину своєї праці.

За розпорядженням князя Голіцина Мазепа їде до Москви з донесенням про завершення кримського походу, з собою бере Димитрія. Гетьман і раніше бував у царській столиці: Іван Самойлович посилав його з матеріалами Бахчисарайської угоди, з поздоровленнями до Федора Олексійовича з нагоди одруження.

Мазепа зав'язував потрібні йому знайомства з багатьма можновладцями, встановлював з ними приятельські стосунки, домігся прихильного до себе ставлення царевича Іоанна та його сестри Софії.

Димитрій привіз для показу першу частину написаної книги "Четьї-Мінеї". Після місячного перебування в Москві українська депутація на чолі з Мазепою відвідала обітницю Сергія Радонезького, в якій переховувався від недобрих вчинків стрільців і правительниці Софії майбутній імператор Петро I. У цей період тут знаходився московський патріарх. Без сумніву, за дорученням Мазепи Димитрій пишно привітав юного престолонаслідка.

Після повернення в Україну Димитрій змінює кілька монастирів, а в 1697 році отримує сан архімандрита.

В 1700 році помер тобольський митрополит. Іменним указом Петро I звелів київському митрополиту поставити в його розпорядження для виконання царської волі достойну особу, яка могла б зайняти посаду, що звільнилася. Вибір упав на Димитрія.

Приїхавши до Москви, посланець красномовно привітав Петра I, порівняв його з царем небесним, назвав великим борцем за православну Христову віру.

Через 1,5 місяця Дмитрія висвячують на митрополита сибірського. Але він занедужав, як пишуть, від печалі, що повинен відправитися в несприятливий для ослабленого організму Сибір, далеко від київського культурно-духовного осередку, від неспроможності продовжувати працю з священними книгами, рукописами.

Петро I скасував своє рішення і звелів митрополиту жити в Москві до нового призначення. Минув майже рік, і Дмитрія послали до Ростова.

Можна припустити, що Дмитрій в свій другий приїзд до Москви (а відбувся він через 2 роки після смерті гетьмана) міг відвідати Ярополче та "звеліти" (мабуть вдові) звести над прахом чоловіка намет. У цьому випадку мова повинна йти саме про надмогильну споруду, котра зображена з натури живописцем Я.Аргуновим, тому що в роки побудови мавзолею Дмитрій вже не жив.

Т.Г. Шевченко пише, ніби то святий Ростовський "звелів каплицю над гетьманом "мурувати". Але ж "змурованим" був мавзолей. Таким чином немає доетатніх підстав стверджувати історичну правоту поеми "Заступила чорна хмара" Очевидно, Т.Г. Шевченко опирався при її написанні на розповсюджену в народі легенду про вшанування пам'яті святим Дмитрієм Ростовським свого друга великого.

За Д.М. Бантиш-Каменським один раз в рік, а саме в день смерті честолюбця, служителі алтаря приходять на могилу молити Небо про упокій душі гетьмана. Скільки це продовжувалось - не знати. І знову ж таки Т.Г. Шевченко відображає дійсний факт, який мав певний час місце в поетичній формі.

Здається, що коментарі до повного зібрання творів Т.Г.Шевченка, котре здійснюватиметься за рішенням уряду України найближчим часом, повинні пояснити деякі питання змісту поеми "Заступила чорна хмара" щодо Петра Дорошенка в аспекті Історичних фактів.

Для нас певне значення мають не лише терміни перебування в Москві майбутнього святого Ростовського, але і місце проживання.

Не виключено, що в перший свій приїзд він мешкав у палатах Мазепи. Будівля збереглася досі, хоч всіляко замовчується, кому вона належала, Для доказу сказаного приведемо аргумент.

Недалеко стоїть церква Трійці, побудована в стилі українського бароко на кошти земляків, які селилися навколо, щоб доглядати за царськими садами. Поруч існував посольський двір, котрий дав назву сьгоднішній вулиці Маросейка. У церкві Трійці два вівтарі (придєлы) - один із них - Дмитрія Ростовського. Мабуть, не випадково.

У другий приїзд Дмитрій поселився в Чудовому монастирі Кремля, тут знаходилася сибірська архиерейська ризниця. Мешкаючи довгий час у Москві, чи звелів "святий Ростовський", як пише Т.Г. Шевченко, "змуровати" каплицю над могилою Петра Дорошенка в Ярополчі?

З численної літератури про життя Дмитрія, з Діаріуша (щоденника), який він вів з 1668 по 1709 рік цього не встановити. До речі, міг би що-небудь про цей факт сказати Д.М. Бантиш-Каменський. Історик уперше переклав писаного польською мовою Діаріуша і опублікував його. В кінці ще скажемо, що в згаданій церкві Трійці відспівували батька Д. М. Бантиш-Каменського; вона знаходиться поряд із будівлею, в якій розміщувався архів Колегії іноземних справ Росії, де обидва працювали.

Після Полтави все, що було пов'язане з перебуванням у Москві Мазепи, приховувалося. Як і зараз. Наприклад, у Москві стоїть як експонат під відкритим небом гармата з підписом на стенді: "Лев". Загальний вигляд й нагадує цього звіра. Сучасні довідники, екскурсиводи розкажуть про вагу гармати, де вона вилита (в Глухові), ким. Але не згадується про те, що – вона подарована Петру I Мазепою. На стволі словянською в'язю про цей факт вирізьблений текст. Піднятися та його прочитати не дозволяється охоронниками. За переказами, Мазепа отримав від Петра I разом з орденом Андрія Первозванного ділянку землі в Москві та розпочав зводити палати, які збереглися. Сьогодні знаходяться вони в жахливому стані.

Кілька років тому, коли надійшла вказівка місцевої влади привести фасади будівель у порядок, сторону палат, яка виходить на Колпачний провулок, заштукатурили, побілили та почепили вивіску, що це пам'ятка архітектури, яка охороняється державою. Але скоро її зняли, очевидно, через безвідповідальне ставлення до збереження будівлі дрібного промислового підприємства "Русский сувенир", котре давно в ньому розташувалось. Відвідувачів у приміщення не допускають. У 80-х роках українські громади Москви ставили неодноразово перед владою питання про передачу палат для організації бібліотеки, музею та ін. Довгий час були обіцянки вирішити справу позитивно. Далі їх справа не пішла. Палати передані общині лютерансько-євангелістської церкви святих Петра і Павла, комплекс приміщень якої виріс на колишніх землях Мазепи.

Могила.

1. Дякуючи зусиллям автора "Истории Малой России" широкій читацькій публіці стали відомими знаходження могили гетьмана з покладеною на ній камінною плитою (брилою) і вирізьбленим написом, вигляд першого зведеного над похованням намету /палатки/.

На думку Бантиш-Каменського її вперше віднайшов Костянтин Федорович Калабудович. Він був секретарем архіву Колегії Іноземних справ, де також працював відомий історик України - К.Калайдович /Г'792-183^/ - російський археограф та історик. В 1810 р. він закінчив Московський університет.

У 1817-18 роках працював в археографічній експедиції яка обстежувала бібліотеки й архіви підмосковних монастирів. Перебуваючи в Йосифо-Волоколамському Монастирі, К. Калайлович довідався про Дорюшенкову могилу в сусідньому селі Ярополче, відвідав та згодом повідомив про це. Бантиш-Каменського. В примітках до третьої частини "Истории Малой России" /1820/ автор книги пише: Константин Федорович Калайдович першим відкрив місце поховання Дорошенка і по дружбі своїй повідомив мені. Я послав маляра спеціально для того, щоб зробити з гробниці малюнок, який додається до цієї частини Історії Малоросійської" - Могилу змалював з натури художник Яків Аргунов /1784 - після 1830/.

Дуже важливим є те, що під малюнком зазначено дату його виконання - 30 серпня 1824 р., тобто через 126 років по смерті гетьмана. Складається малюнок з двох частин. У верхній бачимо надмогильну плиту, захищену дерев'яним дахом, що тримається на чотирьох прямокутних цегляних стовпах. Між ними вмонтовано деревину решітку. Поряд, зліва, видніється похилена брусчата споруда з хрестом на версі. Її вигляд відповідає опису лзвіниці в "Писцевих книгах" за 7184 і 7185 /1676-1677/ роки, що стояла при церкві: "Колокольня брусяная о семи углах шатровая, на ней четыре колокола медных, крест обит белым железом, покрыт тесом "

В другій, нижній, частині малюнку подано напис, вирізьблений слов'янською в'яззю в узголів'ї надмогильної плити: "Лета 7206 Ноября в 9 день преставился. раб Божий Гетман Войска Запороского Петро Дорофеев Дорошенко. а поживе от рожества своего 71 год и положен бысть на сем месте".

Навколо гробниці видно розкидані інші надмогильні плити, що вказує на існування в цьому місці сільського цвинтаря. відомо, що погости в ті часи розміщувалися при церквах.

В коментах до поміщених в "Истории Малой России" ілюстрацій, автор пише: весь пам'ятник зроблено з суцільного білого каменю, як і його підніжжя. Приводяться розміри встановленого над камінною плитою нямету: довжина ззовні 6 аршин без двох вершків. ширина чотири аршини без вершка, висота, крім даху, 8 вершків / 1 аршин дорівнює 71,12 см. а 1 вершок - 4,44 см/.

Тепер можна й. порахувати: народився гетьман в 1627 р., привезений до Москви на початку березня 1677 р., прослужив два роки воєводою, прожив в Ярополчі 14 років /71 -14 -2 -50/. В результаті на перебування в Москві прихилиться 5 років, як було показано раніше.

Історик Д.М. Бантиш-Каменський являється авторитетним дослідником української минувшини. Йому були доступні чимало різних актів, документів, поскільки він працював в архіві Колегії іноземних справ Росії. Але відносно поховання Петра. Дорошенка його відомості багато в чому базуються на недостовірних легендах, переказах, почутих К. Калайдовичем та Я. Аргуновим від мешканців Ярополча і сповіщених істориком^

Не підтверджена ніякими документами, інформація Д.М. Бантиш-Каменського про поховання Петра Дорошенка перетворена спочатку малоросійськими, а потім українськими (в тім числі сучасними) авторами в єдине і основне джерело відповідних знань.

Д.М.Бантиш-Каменський писав: "...тело его /Дорошенка. - М. Ш./ предано земле в тамошней церкви мученицы Параскевы в трапезе, где ныне только погост на правом берегу Ламы". "Ця думка повторюється пізнішими істориками, навіть сучасними, хоча не у всьому вірна. /І.Крип'якевич. Гетьман Петро Дорошенко."Руїна". - К.,1996; Історичні постаті України.Одеса, 1993/.

З давніх актів випливають два імені однієї й тієї ж сільської церкви. В "Писцових^книгах" під 7134 /1626/ роком значиться: "в селе Ярополк церковь Иоанна Предтечи. А в приходних окладних книгах Патріаршого Казанського приказу в 7136 /1628/ році говориться: "Ц.Николая чудотворца, государева дворцового села Єрополча дани 9 денег, заезда гривна". В 1646 р. в церкві було два .."приделы» (вівтарі, причети) - Миколи Чудотворця та св. мучениці Параскеви.

Скоріш всього церкву називали по імені одного з них. Щоб запобігти плутанині, згідно приходних окладних книг під 7161 /1653/роком вимагалось: "впредь писать церковь Рождества Иоанна Предтечи". В "Писцових книгах" зафіксовано в ній два "придела" – Миколи чудотворця і св.мучениці Параскеви. В і Г. Холмогорови сповіщають, що в 7206 р./в рік смерті Петра. Дорошенка - М. Ш./ в селі Єрополче знаходилась церква Іоанна Предтечі з "приделами" Миколи Чудотворця та св. мучениці Параскеви.

Згідно Д.М. Бантиш-Каменського тіло Петра Дорошенка віддано землі в трапезі церкви св. мучениці Параскеви. Помилка безсумнівна. Інколи йдеться про поховання гетьмана в "приделе" св. мучениці Параскеви або в правому клиросі церкви.

Що могила знаходилась всередині церкви, підтверджується інформацією братів Холмогорових: поряд з похованням стояв камінний стовп, який поступово руйнувався, а знаходився він на місці престолу.

За переказами місцевих жителів могилу довго оточував фундамент старої церкви.

В 1835 р. в Ярополчі побував Андрій Муравйов і зробив опис могили гетьмана, звідки слідує також. ніби вона була біля престолу колишньої церкви.

Нерідко пишеться про знаходження поховання Петра Дорошенка на сільському цвинтарі при церкві (в книзі "Історичні постаті України" пишеться про могилу гетьмана на цвинтарі біля церкви св. Параскеви; Одеса, 1993). Тільки не пояснюється, що споруди церкви Іоанна Предтечі були різними.

Першу, стару аварійну церкву замінили новою /теж дерев'яною/ через два роки після смерті Петра Дорошенка. Поховання тепер опинилося зовні, на цвинтарі. Десь тоді над прахом покійного покладено масивну плиту/брилу/ з білого каменю, зведено над нею захисний намет/палатку/ на чотирьох цегельних сваях і дерев'яною решіткою, з таким же дахом. Адже її неможливо було внести в середину приміщення. І для чого всередині зводити намет? Хто міг поставити могильний пам'ятник?

За Холмогоровими в 1698 - 70 роках Ярополчем володіла вдова гетьмана Єропкина Агафія разом з дітьми. Якраз на цей час почато будівництво нової дерев'яної церкви над Ламою. Крім того, здавна православні дотримувалися звичаю встановлювати на могилах в річницю смерті людини хрести, інші пам'ятники. Все свідчить про те, що пам'ятний камінь- покладено вдовою Петра Дорошенка. Діти були ще малі: тим більше, що молодші були відправлені на навчання за кордон. Ким - невідомо.

В 1707 р. другу церкву освятили. Вона простояла, до середини XVIII-го ст., коли правнуками гетьмана розпочалося сформування нової садиби. Тут виник розкішний палац. Поряд з ним з архітектурних міркувань та зручності для господарів збудували камінну церкву Іоанна Предтечі, а стару, дерев'яну знесли. Могила Петра Дорошенка опинилася в стороні від садиби, на сільському цвинтарі.

Аксіоматичним стало положення, що Петро Дорошенко був гетьманом Правобережної України. А на могильному камені вирізьблено "Гетман Войска Запороского". Дехто вважає це неправильним, кон'юктурним.

Нашу увагу у зв'язку з цим привернув такий факт. Д.М. Бантиш-Каменський приводить у додатках до своєї "Істории.." другого видання зроблені ним знімки підписів українських гетьманів з оригіналів. Без проблем можна встановити: "Петро Дорошенко, Гетьман Війська Запорозького".

Той же Д.М. Бантиш-Каменський і знавець козаччини Д.І. Яворницький у творах вміщують або цитують листи за таким підписом Петра Дорошенка: "Гетман-войска его Королевской милости запорожского".

Лівобережний Іван Самойлович у свою чергу в листах до московського царя писав: "Гетман войска Его Царского Величества запорожского" Такий же титул мав Іван Мазепа. В опублікованих актах-оригіналах, зібраних С. Величком, наприклад, читаємо: "Пакт Подгаецкий, составленный с его милостью Паном Дорошенко, гетманом Запорозским". На багатьох приведених документах, підписаних Петром Дорошенко, стоїть: "Гетьман войска Его Королевской Милости Запорозского". Чигиринський гетьман надіслав великого листа на Запоріжжя, в якому, оправдуючи свої дії, писав, що він прийняв турецьку протекцію не легковажно, а з нагальної потреби, адже вся Задніпровська Україна по Андрусівському договору опинилася знову в руках поляків, виторгувавши її у московського царя, як торгують німою, бездушною скотиною, та, на свою біду, отримали ще одного, третього гетьмана.

Як пише Д.І. Яворницький, читання викликало у запорізьких козаків неодинакову реакцію: одні плакали, другі ляпалися. Врешті кошовому не дозволено було відповісти. Петро Дорошенко вбачав у цьому зневагу до себе зі сторони запорожців, зневірився в них, пройнявся навіть злістю.

Все ж таки відповідь прийшла. У даному разі важливий її заголовок: "Мосць пане Дорошенку, не наш уже войска запорожского гетмане" На понизов'ї Дніпра, як бачимо, вважали його "гетьманом війська запорізького".

Для нас цікавий також підпис листа - звернення до кошового Івна Сірка, до всього козацького війська: "Петро Дорошенко, гетьман Український і всього війська Запорізького". У листі до московського царя кошовий Сірко писав: "Гетман войска запорожского Запорожекого Петро Дорошенко от давних лет..." Підписи різні, але скрізь у них присутнє "гетьман Війська Запорізького".

Щоб підтвердити справедливість написаного на могильному камені, звернемося до історії українського козацтва. Явище на сьогодні розкрито майже в деталях. Тезисно лише нагадаємо, що на Запоріжжя сходилися сміливі, мужні люди. На них чекали різні військові справи. Чимало прибувало сюди втікачів-селян, що вміли доглядати землю, але не могли терпіти панських знущань, здирств. Перед їх зором розкривалися простори родючої землі, незаймані степи з пишною рослинністю та всілякою звіриною, повноводні ріки, багаті рибою. В понизов'ї Дніпра засновували хутори й села, відновлювали зруйновані в результаті ворожих нападів міста, фортеці, будували нові. Серед утікачів були й такі, кого приваблювало вільне життя, влаштовувалися походи, грабунки.

З прибулих формувалися військові ватаги, загони (постійні або тимчасові - лише для виконання певних завдань), на чолі яких стояли вибрані керівники. Називалися вони по-різному: гетьмани, отамани, воєводи. В подальшому закріпилося слово "гетьман". Перейшло воно з польської мови, а до неї, в свою чергу, потрапило з німецької. Широко розповсюджено твердження, ніби "гетьман" - це дещо змінене німецьке "Hauptman", яке означає "капітан". В обох випадках в основі лежить термін "голова" (haupt - в німецькій, capit - в латинській мовах). Але в німецьких словниках знаходимо Hetman. тотожне Hauptman В нашому перекладі Hetman це військова посада (звання, ранг); в Польщі та Литві використовувалося з 1581 року по

1792 рік у якості означення головнокомандуючого, у козаків - вищого вождя у військових походах або отамана.

З канівсько-черкаської вольниці пішла Запорозька Січ. Звідси вийшли перші українські гетьмани Остап Дашкевич та Дмитро Вишневецький. Під їх проводом канівсько-черкаські козаки спускалися Дніпром у Чорне море на легких човнах - чайках, зненацька нападали на ворожі галери, визволяли з рабства земляків. Під час таких походів козаки облюбували острів Хортицю в понизов'ї Дніпра, вдало захищений від нападів самою природою. Він був ідеальним місцем для створення охоронного пункту на шляху татарських і турецьких орд у глиб України. На чолі з Дмитром Вишневецьким козаки з Канева та Черкас отаборилися на Хортиці, збудували укріплення, яке згодом перетворилося в осередок Запорозької Січі.

Звичайно, понизов'я Дніпра стало основним осідком козаків: вони охороняли південь України. При потребі до них зверталися за допомогою Польща, Росія, Турція, пускаючи в хід усякі посули.

Прикордонні воєводи, намісники старостів, заможні землевласники створювали власні козацькі ватаги, загони, вбачаючи в них силу, яка могла протистояти ворогові. Часто магнати самі очолювали походи, ставали вожаками. Тому в цей період могло бути декілька гетьманів, не тільки запорізьких.

Сформувався не зовсім правильна думка, ніби козацтво виникло в понизов'ї Дніпра, а його дії мали зовнішньополітичну спрямованість. Хіба за змістом і формою визвольні рухи під керівництвом Наливайка, Павлюка, Остряниці не були козацькими? Чи не Богдан Хмельницький був гетьманом усього українського війська, намагався створити єдину велику козацьку державу?

Цікаво, наприклад, писав у 1663 р. П'єр Шевальє в книзі "Історія війни козаків проти Польщі", перевиданій у 1993 р.: "Мешканці України, які і сьогодні називаються козаками і які з гордістю носять це ім'я, мають гарну постать, бадьорі, міцні, спритні до всякої роботи, щедрі і мало дбають про нагромадження майна...".

Дещо роз'яснює проблему М.А. Максимович: "Козаки об'єднувалися (виборні та реєстрові) в полки, сотні, з яких склалися збройні сили України. Крім запорізьких підрозділів, були ще "городові", яких називали за місцем формування". Тому М.А. Максимович вважає не зовсім правильним іменувати збройні сили України Запорізьким військом. Козацьке товариство Січі було хоч важливою, але лише окремою її складовою частиною. Мало воно своїх провідників, виступало на стороні того чи іншого городового, тобто всеукраїнського гетьмана, або ж самостійно - в залежності від ситуації.

Згадаємо, що Чигиринським гетьманом Петро Дорошенко став при активній допомозі запорожців: його обрали городовим головнокомандуючим запорізького війська на теренах Правобережжя. Не випадково, в далекій Московії загони гетьмана називали "черкасами".

Цілком вірогідно: вирізьблений на могильному камені напис взято або з сімейного архіву, або з інших документів Петра Дорошенка. Помилки в тексті епітафії не допущено.

Українці часто-густо називалися козакоруським народом. Хіба не про це свідчить полкова структура управління в краю?

Петро Дорошенко вважався гетьманом усього народу козакоруського на Правобережжі.

У минулому жителі села Ярополче мало цікавилися могилою козацького ватажка. Як писав В. Гіляровський, вони давали різні відповіді на питання, хто в ній похований: "донський козак", "якийсь пан із козаків", "таємний монах", запорізький гетьман".

В кінці 19 -го століття могилу намагались обікрасти якісь "шукачі скарбів" з надією знати в ній золоту булаву, що, за легендами, ніби то знаходилась при похованому. Журнал "Киевская старина"/1900, №7-8/ опублікував статтю Ч. Краснова. "Могила гетмана Дорошенка" /Из детских воспоминаний/. Автор пише, що був свідком, як взимку 1887-1888 рр. невідомо ким була зроблена спроба пограбування поховання. Про теж саме сповіщав пізніше Гіляровський в часописі "Столица й усадьба" /19.14, ""5/.

Не може не викликати здивування, коли майже всі автори подають дату смерті Петра Дорошенка по старому стилю, нічого не пояснюючи сучасному читачеві. Фактично у нього формується неправильне розуміння проблеми. Потрібно зробити деякі розрахунки. В 17 ст. різниця між старим та новим календарями становила 10 днів. Тоді виходить, що гетьман помер 19-го листопада /9-го листопада по старому стилю, як вирізьблено на камінній плиті/.

В 1911 р. з'явилося перше видання твору М.С. Грушевського "Ілюстрована Історія України". У ньому, шкода, допущена груба помилка відносно знаходження могили Петра Дорошенка. Приводиться її малюнок, зроблений художником Я. Аргуновим в 1824 р. з невірним підписом, ніби то гетьман похований в Волоколамському монастирі. Справедливості ради, в послідуючих виданнях твору цього вже немає.

Трапляються до сьогодні випадки, коли для ілюстрації могили Петра Дорошенка використовується малюнок Я. Аргунова /Історія запорізьких козаків. Львів, 1991. Інші/. Але при цьому не пояснюється, що намету давно вже немає, він замінений іншою спорудою.

Ще Д.М. Бантиш-Каменський повідомляв про руйнування влаштованої надмогильної цегельної палатки, навкруги якої росте кропива. А з малюнку Я. Аргунова, як вже говорилося, видно розкидані навколо пам'ятника безладно плити та похилену дерев'яну споруду (звіниця колишньої церкви). Тільки по

цих рештках можна здогадуватися, що в цьому місці існував раніше цвинтар. Його вже не було, коли влітку 1833 року в селі побував О.С. Пушкін. В листі до дружини в Петербург він повідомляв про життя її матері в Яропольці, котра “разводит огороди над прахом твого прадедушки Дорошенка”.

В 1903 році історик, професор Д.І. Яворницький та відомий тоді журналіст В.Гіляровський зробили знімки мавзолею. Через 11 років один з них опубліковано в журналі “Столиця и усадьба”. Тут дається також характеристика Ярополча на початку ХХ століття: “село велике, торгове, щоп'ятниці тут проходять базари, на які сходиться багато народу з сусідніх поселень. Та для нас важливим є слідуючий запис: “Часовенка, где похоронен Дорошенко, как раз посреди базара. Она обставлена кругом ларями торговцев”.

З приведених в публікації спогадів давнього жителя села Смоліна про відвідини могили О.С. Пушкіним випливає, що біля неї тоді стояли амбри, лежало навалене каміння.

30 жовтня 1941 року Ярополець зайняли німці. Після запеклих “волоколамських” боїв в ніч на 17 січня 1942 року вони його покинули. На фотографії мавзолею, зробленій зразу ж після відступу окупантів видно, що він дещо зруйнований, поряд знаходиться розбитий легковий трофейний автомобіль (фотографія зберігається в фондах московського архітектурного музею ім. Щусева).

Низці московських організацій доручили обстежити історичні пам'ятники Волоколамського району, котрі постраждали від дій німецьких військ в період окупації. Як установлено в результаті, мавзолей Петра Дорошенка фашисти перетворили в туалет.

Знімок 1949 року свідчить про аварійний стан пам'ятника, а по обидві сторони видніються дерев'яні будівлі (фотографія зберігається в фондах московського архітектурного музею Щусева. За спорудою ніхто не доглядав. Колишня базарна площа поросла травою, стала пустою в селі. Розташований в центрі Яропольця аварійний мавзолей справляв негативно враження. Місцева влада вирішила в 1953 році його зовсім знести. Опісля надмогильна плита опинилася під відкритим небом, руйнуючись більш інтенсивно в несприятливих кліматичних умовах.

Весною 1966 року майбутній член московського Товариства української культури “Славутич” Борис Іванович Козаренко у супроводі зацікавлених студентів побував у Яропольці. Поїздку в село обумовили листи О.С. Пушкіна до дружини та поема Т. Г. Шевченка “Заступила чорна хмара”.

Шукали могилу гетьмана, блукаючи зовсім близько біля неї. “Може, оце”, - зауважив один із сільських мешканців, бо нічого певного сказати не міг. А ще якийсь житель заявив, що прибулі знаходяться перед могилою графа Чернишова. Та зверху на кам'яній плиті чорною фарбою було написано, мабуть, після знесення мавзолею: “Гетьман Петро Дорошенко. 1627-1689”.

У червні 1971 року разом із Б. І. Козаренком приїхали в село Ярополче артисти Полтавського музично-драматичного театру, які тоді гастролювали в Москві. Навколо могили валялися залізобетонні плити, поруч мала постати торгівельна будівля. Вже організувався краєзнавчий музей. Його засновникам зупинити наміри гендлярів, зробити цегельно-металеву огорожу плити, організувати над нею нагляд. В такому стані поховання Петра Дорошенка перебувало аж майже півстоліття. На ньому були відсутні будь-які знаки вшанування пам'яті гетьмана зі сторони України /держави, уряду, народу/, хоч все своє життя гетьман боровся як міг у тих надзвичайно складних умовах за свою Батьківщину.

Рідко відвідували могилу різні гості, делегації, що приїздили до Москви у справах, не кажучи вже про високопоставлених діячів України. Не проявляло зацікавленості похованням Посольство України в Росії, за виключенням окремих осіб. Як казав Т.Г. Шевченко, “немов так і треба”.

Наближалось 300-ліття з дня смерті Петра Дорошенка. Український державний університет, Український Історичний Клуб міста Москви у 2000-2010 роках, зокрема їх засновник - ректор УУМ і голова УК, доктор історичних наук, професор, академік АНВШ України В.С. Ідзьо, підняли питання про необхідність увіковічнити пам'ять про гетьмана України Петра Дорошенка, але ніякої реакції ні від урядів України і Росії, не дочекались... Тоді вирішило діяти самостійно, виходячи із своїх незначних можливостей, починаючи з наукової конференції в 1998 році... По весні 2000 року розпочалося відновлення побудованого Гончаровими надмогильного мавзолею, яке завершилося осінню. Але повністю ідентичним “новий” старому назвати не можна. Тепер над мавзолеєм встановлено хреста, а раніше на цьому місці був шпиль. А закопаний черкашанами опинився всередині. Пам'ятка від земляків сховалася. Про неї можуть розповісти тільки працівники музею. І як звичайно, вони зосереджуватимуть увагу на тому, що реставровано мавзолей, збудований на прохання О.С. Пушкіна.

Стоїть споруда недалеко автобусної зупинки, до могили сьогодні прокладена доріжка. Навколо порослий травою степок, де сільські жителі випасають свою худобу. Внизу тече річка Лама.

В сучасному музеї в с.Ярополче є погруддя П.Дорошенка. Спочатку опублікував світліну погруддя (бюсту) Петра Дорошенка, встановленого в приватному парку розкішної садиби графів Чернишових у Яропольці, львівський тижневик “Неділя” від 4 березня 1911 року. Її оприлюднив В. Щурак, до якого вона потрапила з архівів Д.І. Яворницького. Дещо пізніше те ж саме зображення поміщено в московському часописі “Столиця и усадьба” від 1 березня 1914 року в нарисі В. Гіляровського.

Гетьмана зображено порівняно молодим, із скіперською борідкою та невеликими вусами, в

українському одязі. Авторство погруддя приписується німецькому скульпторові, у свій час маститій фігурі О. Тріппелю, який мав відношення до розбудови садиби Чернишових. Яким оригіналом користувався митець - невідомо.

О. Тріппель тримав приватну Академію в Римі, де вивчалися антикв, різні камені та композиції Рафаеля. Родився в Швейцарії, вчився в Лондоні, працював у Німеччині, Франції, Італії, Росії. У нього студював великий майстер скульптури І. Мартос, українець за походженням, автор знаного пам'ятника Мініну і Пожарському на Красній площі Москви. Можливо, не всі знають, що прообразами фігур послужили його сини.

Друга світова війна залишила кривавий слід у Яропольці, адже тут точилися запеклі "волоколамські бої". Постраждало також погруддя Петра Дорошенка. Довгий час доля скульптури була невідомою. Знайшла її організатор сільського краєзнавчого музею Антоніна Павлівна Кожем'яко серед мотлоху зруйнованого Йосифо-Волоколамського монастиря. Чому вона тут опинилася - невідомо. Скульптура була в жахливому стані. Куди тільки не зверталася жінка, щоб реставрувати роботу О. Тріппеля, в тому числі і до багатьох московських фахівців. Скрізь відмовлялися. Вдалося знайти у Волоколамському районі людину яка погодилася виконати необхідні роботи. Виплатила за них Антоніна Павлівна грошима з власних збережень. Яких, до речі, не вистачало на прожиття. Зараз відреставроване погруддя зберігається в сільському краєзнавчому музеї.

В середовищі науковців Українського державного університету та Українського Історичного Кулубу міста Москви побутує думка, ніби-то в Йосифо-Волоколамському монастирі, який знаходиться в 25 км від Яропольця, був портрет Петра Дорошенка. Вона обґрунтовується посиланнями на "Ілюстровану історію України" М.С. Грушевського.

Справа виглядає так. Справді, у всіх виданнях названої книги, в тому числі й перевиданій в 1992 році, поміщено портрет гетьмана з "Волоколамського" монастиря. Інформація не змогла нас не зацікавити. Розпочалися пошуки. Спочатку ще раз нагадаємо, що у тексті під портретом помилково вказано місце поховання Петра Дорошенка. Зауважимо, що монастиря з назвою "Волоколамський" не було. При Волоколамську були. тільки Возьмицький та Воздвиженський. До сьогодні зберігся і зараз функціонує реставрований після більшовицького погрому Йосифо-Волоколамський монастир у селі Теряєво, що на відстані 27 км від Волоколамська і 20 км від Яропольця. Очевидно, про нього веде мову М.С.Грушевський. Монастир у болотистій лісовій місцевості в 120 кілометрах на північний захід від Москви було закладено преподобним Йосифом Волоцьким в 1473 році. Спочатку, як повинно бути, скит називався іменем свого – засновника. Потім він перетворився в Йосифо-Волоколамський монастир.

З монастирем пов'язана одна важлива сторінка української Історії. Черкаський підвоявода князь Роман Ружинський зібрав козацьке ополчення і разом з польськими військами А. Вишневецького, С.Тишкевича і А.Сапеги пішов допомогти Лжедмитрію II в його поході на Москву.. Не дивлячись на молоді літа (йому було 33 роки), Роман користувався великою популярністю в армії як талановитий, здібний ватажок. Йому доручили загальне командування.

В літературі приводяться різні дані про кількість війська, котре вирушило на підтримку "самозванця".. Так Р.Г. Скринніков в роботі "Россия в начале XVII в. "Смута"/М. 1988/ цитує іезуїтів, котрі писали ніби "царевич" чекає прибуття одної тисячі козаків, званих запорожцями. Але вже через два дні зробили приписку до листа з повідомленням про прихід чотирьох тисяч козаків. По іншим даним в кінці грудня під Новгород Сіверський прийшло 12 тисяч запорожців. Згідно роботи Станіславського О.Л. "Гражданская война в России XVII в." (М.1990), який цитує автора "Истории Московской войны" польського шляхтича М. Мархоцького, що всього в війську Лжедмитрія II було 30 тис. українських козаків та 15 тис. донських.

Впливав князь не тільки на все військо, але і на самого Лжедмитрія II. Царик-самозванець його побоювався. З Романом безпосередньо вів переговори польський король Сігизмунд III. Все це добре знав московський цар.

Під Смоленськом військо під командуванням князя Романа перейшло в табір Сігизмунда. З'єднані сили влітку 1608 р. підступили до Москви, що б взяти її штурмом., але були відкинуті назад і змушені були розташуватися в Тушині. Сюди перекинулось чимало московських бояр, незадоволених правлінням Шуйського. Як вважається російськими істориками, перебіжчики склали зрадницький мирний договір з королем, по якому-його син Владислав повинен бути обраним на царський трон та управляти державою разом з боярами. Тоді Роман Ружинський вирішив повернутися назад. При відступі він зупинився в Йосифо-Волоколамському монастирі, захворів та 8 квітня 1610 року помер.

Російські автори, особливо церковники, люблять розповідати, ніби то Романа Ружинського, - тушинського гетьмана (або польського) поранено під Москвою, на сходах монастирського собору він спіткнувся, впав на бік, через декілька днів помер. Мовляв, це була кара Божя. Тіло Романа Ружинського перевіз до Києва Адам Ружинський і поховав в одному із костелів на Подолі (князь прийняв католицтво)..

Територію монастиря була оточена масивною цегляною стіною у формі неправильного чотирикутника з високими вежами, подвійними воротами з півдня (один вхід був для проїзду транспорту, другий -для

піших) та церквою зверху. В центрі збудовано головний собор Успіння Богородиці (1688-1692). Манастир заново постав у роки перебування Петра Дорошенка в сусідньому Ярополчі. Невідомо, чи гетьман жертвував кошти на відбудову монастиря, але можна припустити, що власник волості не стояв осторонь.

Виникає питання: чи міг би знаходитися в соборі портрет полоненого царським урядом запеклого ворога московської держави, великого друга невизнаного тутешньою патріархією митрополита Тукальського?

У деяких українських церквах дійсно були ікони з зображеннями серед святих Богдана Хмельницького, Івана Мазепи. Щоправда, завжди десь збоку, у вигляді невеличких ликів. Портретів же, як таких, не було ні в храмах, ні в монастирях. Нічого не чути про зображення відомих мирян на іконах у російських церквах, тим більше про портрети.

Історик М.С. Грушевський не інформує, де саме в монастирі знаходився портрет Петра Дорошенка. А тут, крім церков, стояли трапезна, келії для монахів, покої настоятеля, допоміжні будівлі.

У численній літературі, присвяченій Йосифо-Волоколамському монастирю, відсутні згадки про наявність у ньому портрета гетьмана. Нашу увагу привернула книга А.М. Муравйова "Путешествие по святым местам русским" (1846). Чому? Автор, як уже розповідалося, залишив опис гробниці Петра Дорошенка, а також звернення до брата жінки О.С. Пушкіна, де висловлюється надія, що над прахом гетьмана буде скоро збудовано "пристойный памятник". В одному з розділів книги А.М. Муравйов розповідає про свої відвідини Йосифо-Волоколамського монастиря. Але нічого не пише про наявність тут портрета гетьмана.

Цікаву інформацію подає П. Випоградов у "Летописях Иосифова монастыря" (1888). У книзі детально описано все майно обітниць, навіть столярні, приміщення з ковальськими та іншими інструментами і матеріалами. В келіях висіло різних картин, що відображали муки Христа, апостолів у рамах, за склом у рамах, паперових портретів царів у рамах за склом, портрет на клеєному полотні в рамі Єлизавети Петрівни в залі. Про портрет Петра Дорошенка нічого не говориться.

Не буде зайвим сказати, що мешканці Ярополча (Яропольця) бували в Йосифо-Волоколамському монастирі, але ніяких переказів про наявність у ньому портрета Петра Дорошенка не передали ні Я. Аргунову, ні М. Муравйову, ні О. Пушкіну. Часто їздила туди на богослужіння Н.І. Гончарова, вона також знала б про портрет свого прапрадіда. Нічого такого не повідомляють В. Пляровський та Д. Яворницький, які побували в селі на початку нашого століття.

Манастир закрили після революції 1917 року, перетворивши в дитячий будинок, пізніше - в школу. Майно та архіви були передані іншим церковним організаціям. На базі його фондів створено волоколамський музей, який дуже постраждав у війну. Сьогоднішній музейний фонд не має нічого спільного з довоєнним. Наукові працівники музею вперше чують про існування в скиту портрета Петра Дорошенка. Кілька років тому монастир став діючим, у ньому проводяться реставраційні роботи.

Яким джерелом користувався М.С. Грушевський та чому стверджує, що портрет Петра Дорошенка знаходився в "Волоколамськiм" монастирі? Очевидно, що малюнок взято з книги В. Антоновича та В. Беза "Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах" (К., 1883).

Історик академік М.С. Грушевський - учень та соратник проф. В. Антоновича, разом з ним він став провідним діячем української культури в Києві. Під його керівництвом майбутній славетний вчений написав реферат про південноруські замки. За порадою вчителя зайнявся дослідженням історії Київської землі, за що отримав золоту медаль. Професор порекомендував свого учня на керівника кафедри всесвітньої історії Львівського університету.

У передмові до згаданої книги, написаній В. Бецом (до речі, медиком), що жив у Чернігові, читаємо: "Петр Дорошенко снят с портрета, находившегося в Волоколамском монастыре, где он погребен. Он изображен уже пожилым (средних лет - М. Ш.) и писан не совсем искусною рукою, особенно это видно в изображении туловища, которое всегда изображается неверно на наших старинных портретах. Вероятность сходства этого портрета доказывается современной гравюрою, изданною в Антверпене в конце 17 столетия. Зту редкую гравюру, составляющую собственность любителя старини А. М. Лазаревского, мы тоже прилагаем" ..

Історики В. Антонович та В. Бец могли не знати, що в 1867 році в Петербурзі та у Львові друкувалась поезія Т. Г. Шевченка, серед інших і поема "Заступила чорна хмара" з інформацією про місце поховання гетьмана. Але професор-історик повинен був знати про фундаментальну на той час працю Д.М. Бантиш-Каменського, в якій детально описане місце поховання Петра Дорошенка в

В селі Яропольці і подано малюнок надмогильної споруди. Та для М.С. Грушевського його наставник був, очевидно, надто великим авторитетом. Правда, передмову до згаданої книги написав не В. Антонович, а В. Бец. Для в'яснення питання про "походження портрета" має суттєве значення її підзаголовок по колекції В. В. Тарновського. Ця особа заслуговує великої уваги і пошани. Невтомний збирач пам'яток української старовини багато літ та коштів віддав створенню своєї колекції. Розміщувалася вона в його садибі в селі Качанівці Чернігівської губернії, неодноразово виставлялася в Києві. В.В. Тарновський -

вихованець Київського університету. З ним підтримував добрі стосунки проф. В. Антонович. В. Тарновський порекомендував йому видати книгу за матеріалами зібраної колекції.

Пізніше, в 1898 році, сам В. Тарновський опублікував каталог зібраних старожитностей. Автор описав два художні зображення Петра Дорошенка: одне - це копія з літографії гравюри XVII сторіччя, яка, з його слів, додана до книги "Ужинок Рідного поля" (М., 1857), друге - копія з портрета, поміщеного в "Tygodnik ilustrowany" за 1882 рік під № 179. Про книгу "Ужинок Рідного поля", її автора та портрет гетьмана буде окрема розмова нижче. Обидва художні зображення Петра Дорошенка з колекції В. В. Тарновського опубліковані в книзі "Исторические деятели.". При цьому слід зауважити, що В. В. Тарновський нічого не пише про портрет Петра Дорошенка з "Волоколамського" монастиря.

По смерті збирача предметів української старовини, згідно з заповітом, колекція передана Чернігівському земству, а на її базі створено музей. Його організації сприяв проф. В. Антонович.

Чернігівське земство доручило секретареві міської управи Б. Д. Грінченку зробити перевірку колекції та її опис, бо вона поповнилася новими предметами. Разом з дружиною він виконав доручення безкоштовно, а в 1900 році надрукував новий "Каталог музея древностей В.В. Тарновского" (т. 2). У ньому вже описано чотири художні зображення Петра Дорошенка: одне виконано як копія з гравюри XVII сторіччя та три - одного й того ж портрета з різних публікацій (про те, що він є копією з портрета в "Волоколамському" монастирі, також нічого не говориться).

Між каталогами В.В. Тарновського та Б.Д. Грінченка в описі джерел художніх зображень Петра Дорошенка існує протиріччя. Перший вказує, що копія з гравюри XVII сторіччя взята з книги "Ужинок рідного поля", а портрета - з "Tygodnik ilustrowany". Б.Д. Грінченко називає джерелом публікації портрета (так званого "Волоколамського") книгу "Ужинок рідного поля".

Вдалося встановити, що в середині минулого століття творив письменник М.А. Гатцук, який публікувався під псевдонімом "Н. Куций" або "М. Г." Він якраз автор книги, про яку йде мова. За УРЕ Гатцук Микола (роки народження і смерті не відомі), - український фольклорист і мовознавець другої половини-19 ст. Видав збірник пісень і прислів'їв "Ужинок рідного поля" (1857) та збірник пісень з нотами "Дев'ять струн української бандури" (1863). Автор підручника "Українська абетка" (1861). У дослідженні Гатцука "Про правописи, заявлені українськими письменниками з 1834 по 1863 р." ("Основа", 1862, № 7) подано загальну характеристику орфографії російської мови та характеристику системи українського правопису, пропонувані М. Максимовичем, Л.Боровик овським, А. Метлинським, П. Кулішем та ін.

У пізнішому виданні, вже російською мовою (УСЗ) статті про М. Гатцука немає.

Доцільно зауважити, що М. Гатцук опублікував свою книжку "Ужинок рідного поля" у видавництві Каткова в Москві (1857). Через те що друкувати книжки українською мовою було строго заборонено, автор замінив суто українські літери на інші (майже російські). Збірник українських народних пісень та приспівок, серед яких є і пісня про Петра Дорошенка, відкривається портретом гетьмана, обрамленим таким текстом: "Перем: на кам. Скіно. Г. Житомир, 1857 року. Малювала панна Маруся Данел..." Прізвище художниці, очевидно, було нерозбірливим до кінця. А під портретом зазначено: "Петро Дорошенко. Преславного війська Запорозького і всього люду Козакоorusького Гетьман".

Скіно - відомий на той час гравер. У книзі міститься об'ємний нарис автора "Озірк на вісті мої люду козакоorusького і його Україн" з позначкою на завершення: Житомир, 20 квітня 1857 року. Як бачимо, автори портрета та книги жили в Житомирі.

Надрукований М. Гатцуком портрет Петра Дорошенка світло-сірого кольору. Мабуть, таким був граніт, яким славиться до цього часу Житомирщина. Добре видно фактуру головного убору, накидки - хутро.

Цікавою виглядає на портреті борода - вона хвилюподібна, цього, очевидно, вимагала фактура каменю, що має певне значення для подальшого дослідження походження схожого зображенні Петра Дорошенка, широко розповсюдженого в публікаціях, на поштівках та Ін.

Існують підстави вважати, що "житомирський" портрет гетьмана, мав своє першоджерело. Скоріш всього, він змальований з колекції портретів українських гетьманів, яка знаходилась у Батурицькому маєтку - Кирила Розумовського. Після смерті останнього українського гетьмана, селяни стали використовувати його велику бібліотеку на розпал дров, а шинкар повісив у корчмі для прикраси портрети українських гетьманів з - картинної галереї. Крайнім в їх ряду, або першим зворотньо, висів на стіні портрет Петра Дорошенка. Тому його найбільше затерли і зайозили відвідувачі закладу.

Приводимо фотографію з портрету Петра Дорошенка, котрий висів у корчмі. Можна розгледіти обличчя гетьмана, яке майже співпадає з "житомирським малюнком, та пізнішими його варіантами.

Слід уважно придивитися до намалювання бороди на шії - вона звичайно притаманна особі гетьмана, не є хвилюподібною, типу мониста, як це зроблено в житомирському варіанті.

Портрет, надрукований у книжці "Ужинок Рідного поля", знаходився в колекції В. Тарновського. Саме його використали в своїй праці В. Антонович і В. Боц. З портрета зроблена досить невдала копія. Змінена тональність зображення, вираз обличчя, невиразна фактура головного убору та накидки. Так що слухним і

справедливим є зауваження В. Беца в передмові до книжки "Исторические деятели...", що портрет мальований не досить вправною рукою.

Таким цей портрет опубліковано М.С. Грушевським. Його переносять в різні видання і сьогодні з помилковим підписом про походження з "Волоколамського" монастиря. Хто допустився цієї помилки - чи співавтор книжки "Исторические деятели...". В. Бец, чи маляр, який перемальовував портрет з оригіналу, що знаходився в колекції В. В. Тарновського?.

У 1991 році у Львові видано працю Д.І. Яворницького "Історія запорозьких козаків". У другому томі вміщено портрет П. Дорошенка, про який іде мова, з підписом: "Олійний портрет" XVII ст. з Волоколамського монастиря". Ще раз зауважимо, що немає і не було Волоколамського монастиря. Поблизу Волоколамська є Йосифо-Волоколамський монастир, але в ньому ніколи не було портрета гетьмана України Петра Дорошенка.

В колекції Василя Тарновського олійними фарбами були намальовані портрети-оригінали, а про техніку виконання копій мова йде в передмові до опублікованого самим Тарновським каталогу. Там значиться, що вони, копії, є фототипіями.. Відмітимо ще й те, що у праці, виданій за життя автора, та у київському виданні "Історії запорозьких козаків" 1991 року портрета Петра Дорошенка немає.

Чому вважають, що портрет з "Волоколамського" монастиря належить до XVII ст.? А у книзі П'єра Шевальє "Історія війни козаків проти Польщі" (Київ, 1993; переклад з французького видання 1663 р.) під таким же портретом написано: "Олія. XVIII ст." та ще й підкреслено "Прилуцький полковник". Помилки очевидні. Тож треба нагадати, що зображення гетьмана, про яке йде мова, виконано у Житомирі в 1857 році. Портрет П. Дорошенка, що нібито походить з "Волоколамського" монастиря, поданий не вірно в різних варіантах у інших виданнях.

Ми зібрали разом з різних публікацій портрети та гравюри гетьмана. Про деякі з них уже йшла мова в попередніх розділах. Подаються вони здебільшого за першими публікаціями. Зроблено також ксерокопії портретів гетьмана з поштівки колекції члена ради Українського Історичного Клубу, професора Українського державного університету міста Москви Михайла Забоченя.

Перелік художніх зображень Петра Дорошенка, прикладених до роботи:

1.3 книги Д. М. Бантиш-Каменського "История Малой России" (М., 1830),- В поясненнях до твору сказано, що портрет Петра Дорошенка виповнено з гравірованого старовинного естампу, який належав Петру Петровичу Бекетову.

2.3 книги "Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах" (К., 1883). В передмові до твору, складеній В. Бецом, говориться, що це сучасна гравюра, яка була видана в Антверпені в кінці 17 ст., знаходиться у власності любителя старовини . М. Лазаревського.

3.3 книги М. С. Грушевського "Ілюстрована історія України" (Київ, Львів, 1911), с. 111.

4.3 книги М. С. Грушевського "Ілюстрована історія України" (Київ, Львів, 1911), с. П2

5.3 книги М. С. Грушевського "Ілюстрована історія України" (Київ, Львів, 1911)

6.3 книги "Украинский народ в прошлом и настоящем" (К., 1914). Під портретом стоїть штамп "Министерство иностранных дел." Той же портрет з Літопису Самійла Величка (К., 1991), книги В. Антоновича "Коротка історія козаччини" (К., 1991),

Про портрет на –на малюнку 40 потрібно сказати більш детально. У 1840 році відомий російський історик М. Погодін придбав на аукціоні рукопис "Летопись событий в югозападной России в XVII веке" Самійла Величка. Він віддав його врешті решт Київській археографічній комісії, яка видала твір у чотирьох томах (відповідно в 1848, 1851, 1855, 1864 рр.). У передмові до першого тому сказано, що рукопис вміщує 10 портретів українських гетьманів, серед них Петра Дорошенка: "Портреты вставлены в самый текст, рисованные тушью, и довольно неискусной работы".. Вони не були надруковані.

У 1991 році видано в Києві сучасною українською мовою "Літопис" С. Величка. Упорядники також повідомляють про наявність у рукописі 10 портретів гетьманів: "Техніка виконання - туш з сепією." Але публікують, наприклад, портрет Петра Дорошенка іншого походження. Портрет гетьмана з рукопису Величка з'являється в "Ілюстрованій історії України" М. С. Грушевського (Київ, Львів, 1913), переходить у всі наступні неодноразові видання книги, в тому числі 1992 року.

7.3 художнього календаря на 1992 рік "Гетьмани України".

8.3 колекції поштівки члена ради Українського Історичного Клубу, професора Українського державного університету м. Москви М.С. Забоченя. Ним зібрано поштівки, які видавалися переважно в Полтаві та Києві за царизму, в Австро-Угорській імперії, яка розпалася в 1918, в УНР. В Україні радянських часів.. їх не випускалося, лише художні зображення Петра Дорошенка з'явилися -в- календарі "Гетьмани України" та в комплекті "Гетьмани України" після того, як держава стала незалежною..

9. Ілюстрація до перевиданої книги Г. Коваленка "Українська історія" (Київ, 1993)

10. Ілюстрація до перевиданої книги А. Лотоцького "Історія України для дітей" (Івано Франківськ, 1991)

Слід наголосити, що член ради Українського Історичного Клубу м. Москви, професор Українського державного університету міста Москви М.С. Забочень теж зробив своє дослідження "До історії могили

гетьмана Дорошенка" яке виголосив на Міжнародній науковій конференції, організованій у 1998 році Українським державним університетом та Українським Історичним Клубом Москви, Була тако ж зроблена доповідь: "Сучасні проблеми гробниці Петра Дорошенка".

Висновки:

Щоб уникнути помилок, запобігти неправильним тлумаченням життя Петра Дорошенка після зречення його від гетьманства, виходячи з проведеного нами дослідження, вважаємо потрібним як висновки запропонувати текст для тих, хто працює над історією України.

Лівобережний гетьман Іван Самойлович упрохав царя поселити переможеного Петра

Дорошенка в Сосниці поблизу Батурина під своїм наглядом, не відсилати його на Московщину, бо це, на його думку, могло б спричинитися до невдоволення серед широких верств козацтва, населення і завдати непоправимої шкоди авторитету обох господарів.

Колишній чигиринський гетьман змушений був відмовитися від політичної діяльності і пообіцяв не втручатися в суспільні справи, а зайнятися виключно господарством. Але через кілька місяців він отримує виклик із Москви ніби для консультацій з приводу турецько-кримських відносин. В супроводі московського думного дяка гетьмана доставили в Москву, де у "малоросійському приказі" його допитували про стан озброєння султано-ханських військ, їх кількість, шляхи наступів і відступів, переправи через ріки.

Гетьман України Петро Дорошенко находився під строгим наглядом, до нього не допускали приїжджих у якихосьб справах до Москви земляків. Неодноразові прохання відпустити додому залишалися без уваги. Було при цьому говорено, що можливість настане лише тоді, коли турки з татарами перестануть турбувати Московське царство. Стало зрозумілим, що шлях до повернення на батьківщину закритий назавжди.

Вжиті наступні заходи яскраво це підтвердили.

Протримавши якийсь час у Москві, колишнього гетьмана відправляють воєводою в містечко Хлинов, розташоване в середній течії річки В'ятки. В далекому глухому закутку північно-східного краю царства виключалися будь-які стосунки з батьківщиною.

Лише через століття Хлинов отримує царським указом назву Вятка, перетворюється в центр намісництва, а пізніше - губернії.

Доля гетьмана Петра Дорошенка полегшується в 1684 році після переводу під Волоколамськ, ближче до Москви. 57-річний колишній гетьман отримує у вотчину Ярополчеську волость, втретє жениться. Після смерті в 1698 році залишив трьох малолітніх синів. Похований на крутому березі річки Лами на сільському цвинтарі. Над могилою покладено масивну плиту із суцільного білого каменя, на боковій стороні якого слов'янською в'яззю вирізьблено: "Лета 7206 Ноября в 9 день преставился раб Божий Гетман Войска Запороского Петр Дорофеев Дорошенко, а поживе от рожества своего 71 год и положен бисть на сем месте".

Село Ярополче з похованням Петра Дорошенка перейшло у спадщину його нащадкам, вони спорудили над могильним каменем спочатку дашок, а потім мавзолей (або усипальницю чи капличку), знесена в 1953 році із-за аварійного стану.

Зараз на місціколишнього цвинтаря Тсільськогочвинтаря степок, де випасають домашню худобу навколишні мешканці. Тут довгий час находився огорожений камінь, який руйнувався під відкритим небом

Ніяких пам'ятних знаків від України не було, аж поки на відзначення 300-річчя з дня смерті - гетьмана не прибула представницька делегація вемляків з Черкас та Чигирини і не встановила майстерно виконаного величного дубового хреста з відповідним вирізьбленим написом на ньому.

Через два роки Міністерство культури Росії разом з Посольством України в Росії спромоглися спільними зусиллями відновити мавзолей, котрий був зведений над прахом гетьмана його нащадками.

Сьогодні догляд за похованням здійснює на громадських засадах сільський: народний краєзнавчий музей, в якому також організовано куточок, присвячений першому володарю Яропольця.

Список використаних джерел та літератури:

1. Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею. СПб, 1842, т. 5. Дополнения. - СПб, 1875, т. 9.
2. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. - К., 1991.
3. Антонович В. и Бец В. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. - К., 1883.
4. Аркас Микола. Історія України-Русі. - Одеса, 1994.
5. Бантъш-Каменский Д. Н. История Малой России. - М., 1822; - М., 1830; - К., 1993.
6. Барсуков А. Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII столетия по напечатанным правительственным актам. - СПб., 1902.
7. Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения. - М., 1879

8. Васильчиков А. А. Семейство Разумовских. Исторический очерк. - М., 1869.
9. Велика історія України від найдавніших часів. - К., 1993
10. Величко С. Летопись событий в Юго-западной России в XVII веке. - К., 1851.
11. Величко С. Літопис. - К., 1991.
12. Верещагин А. С. Город Хлышов в 1676, г. Вятка, 1906.
13. Верещагин А. С. Расходная книга земского старосты города Хлышова 1678-1680. - Вятка, 1906.
14. Виноградова В. Л. Словарь-справочник "Слова о полку Игореве". - М., 1965.
15. Воскресенский А. И. "Полтава" А. С. Пушкина. - М., 1888.
16. Вятка. Материалы для истории города XVII и XVIII столетий. - М., 1887.
17. Гатцук М. А. Укинок рідного поля. - М., 1857.
18. Грабянка Г. Й. Летопись... - К., 1854.
19. Грушевский Мих. Очерк истории украинского народа. - СПб., 1906.
20. Грушевский М. С. Иллюстрированная история украинского народа. - СПб., 1913.
21. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. - К., 1991, т. 1.
22. Даль Вл. Толковый словарь живого великорусского языка. - М., 1978.
23. Дашкевич Н. П. "Полтава" Пушкина. - К., 1908.
24. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. - Львів, 1991.
25. Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины. - К., 1895.
26. Житие святого Димитрия митрополита Ростовского. - М., 1866.
27. Житие св. Димитрия, митрополита Ростовского и Ярославского. - М., 1891.
28. Исторические записки. - М., 1952, т. 39.
29. Історія міст і сіл України. Чернігівська обл. - К., 1972.
30. Історія України в особах IX-XVIII ст. - К., 1993.
31. Історія України. Підручник для 8 класу. - К., 1996.
32. Історичні постаті України. Одеса, 1993.
33. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыпп-Каменским и опубликованные О. Бодянским. - М., 1858-1859.
34. Коваленко Грицько. Українська історія. - К., 1983.
35. Король Нестор. Українське козацтво - родоначальник кінного війська Московії-Росії. - Нью-Йорк, 1963.
36. Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновского. - Чернигов, 1990, т. 2.
37. Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. - К., 1898.
38. Крип'якевич І. П. Історія України. - Львів, 1990.
39. Костомаров М. І. Твори в двох томах. - К., 1990.
40. Крутилин С. Город на Вятке-реке. - М., 1959
41. Культурные сокровища России. - М., 1912, выш. 3.
42. Летописи Волоколамского Иосифова монастыря. - М., 1888.
43. Літопис Самовидця. - К., 1971.
44. Лобанов-Ростовский А. Б. Русская родословная книга. - СПб., 1895.
45. Луппов П. Н. История города на Вятке. - Киров, 1958.
46. Максимович М. А. Собрание сочинений. - К., 1876, т. 1.
47. Маркевич Н. А. История Малой России. - М., 1842-1843.
48. Meyers leksikon. - Leipzig 1974.
49. Музей украинских древностей. - К., 1895. - Чернигов, 1900. - Чернигов, 1912.
50. Муравйов А. Н. Путешествие по святым местам русским. - М., - СПб, 1990.
51. Нектарий, иеромонах. Историческое описание Иосифова волокояамского второклассного монастыря. - М., 1887.
52. "Новое время". Приложение. - М., 1907. - №11406.
53. Памятники Отечества. - М., 1995, № 1
54. Підкова І. З., Шуст Р. М. Довідник з історії України. - К., 1993.
55. Полонська-Василенко Наталія. Історія України. - К., 1995.
56. По Москве. - М., 1917.
57. Прометей. - М., 1969, т. 7.
58. Пушкин А. С. Собр. соч. в 10 томах. - М., 1981, т. 3, т. 10.
59. Родословная роспись, составленная Г. Я. Дорошенко, дополненная В. Л. Модзолевским. - К., 1908.
60. М. Е. (Н. Щедрин) ПСС. - СПб, 1894, т. 1.
61. Святитель Димитрий митрополит Ростовский чудотворец. - Ярославль, 1809.
62. Севортян З. В. Этимологический словарь тюркских языков. - М., 1974.
63. Седов А. П. Ярополец. - М., 1980.
64. Скубилин Г. Любимая женщина Пушкина. - Калуга, 1994.

65. Советская историческая энциклопедия. - М., 1963, т.3, т.15.
 66. Сочинения св. Димитрия митрополита Ростовского. - М., 1827-1835.
 67. "Столица и усадьба". - М., 1914, № 5.
 68. Татарско-русский словарь. - М., 1996.
 69. Токмаков И. Город Волоколамск Московской губернии и его уезд. - М., 1906.
 70. Украинский народ в его прошлом и настоящем. - СПб., 1914, т.1.
 71. Унбегаун Б. О. Русские фамилии. - М., 1995.
 72. УРЕ. - К., 1960, т. 3.
 73. А.Х. 500 русских фамилии булгаро-татарского происхождения. - Казань, 1992.
 74. Холмогоровы В. и Г. Исторические материалы о церквях и селах XVI-XVIII ст. - М., 1896, вып. 9.
 75. Шляпкин И. А. Святой Димитрий Ростовский и его время. - СПб., 1891.
 76. Щепетов К. Н. Волоколамский музей. - М., 1928.
 77. Зварницкий Д. И. История запорожских козаков. - СПб., 1892-1897, т. 1-3.
 78. Зйлер А. Исторический очерк г. Волоколамска и настоящее положение города и уезда. - М., 1891.
 79. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. - К., 1990.
 80. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. - Львів, 1991.
 81. Ярополец. - СПб. статей. - М., 1930.

Николай Шыкир

Гетман України Пётр Дорошенко.

Анотація: В статті досліджується діяльність гетьмана України Петра Дорошенка.

Ключові слова: Гетьман України Петро Дорошенко, історія життя та діяльності.

Mykola Shykir

Annotation: The article examines the activity of the Ukraine Hetman Petro Doroshenko.

Key-words: Ukraine Hetman Petro Doroshenko, the life cycle and activities

УДК 930(477)

Юрій Шилов

Історична постать Богдана Хмельницького на тлі етнокультурних основ України й козацтва

Анотація: У статті розглядається історична постать Богдана Хмельницького на тлі етнокультурних основ.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, історична постать, Україна, козацтво.

1. Україна та пракозацтво індоєвропейських народів

Назви *Україна* та *українці* пройшли довге становлення. Наша історична пам'ять сягає 198-вікової глибини часів мамонтів й Льодовика (за міфом Київщини та стоянкою на Кирилівській вулиці Києва)/ Жодне місто, тим паче столиця світу не має 65 років переказів і свят цивілізованої історії (за київським святилищем «Смородинсько-Змієва печера» трипільців, рукотворність якої є найдавнішою в світі). Початок розбудови нашої столиці вживлено пращурами (не тільки будівлями й *майданом*, святилищем-обсерваторією «Казарович», – а й епічно-обрядовими піснями найпершої в світі Священної Книги «Веда словена») в початок формування т. з. індоєвропейської мовної спільноти – зародження й становлення якої відобразив перший (ще від Льодовика) на Землі, протошумерський літопис XII-III тисячоліть до Різдва Христова (до нашої ери, до н. е.) Кам'яної Могили на Запорозжжі. Тут і у «Веді словена» простежується виникнення в VII тис. до н. е. *калам/каліц Край-земле*[1]. Її затвердження сягає «Скупський переказ» Болоховщини, підлісся Київщини, – збережений хранителями Козацького Звичаю:

Наша держава називалась Скупою Краю, пов'язаних Словом, літ тому 5190, як вона постала. Населяли чорнухи деревляні (опалені дерева), кіми, анти, рокси, беренди, татрани, ольбери, топчаки, ревуги, шельбири – рій родів козацьких, а разом – вкраїнці, бо в Краю предків жили, опороженому Могилами Святими. Тисячі років проіснувала Скупа Вкраїнська, і нікому не було вільного ходу через родові землі її, поки Слова, Звичаю та Землі своєї тримались. Селились "од воза" однією вулицею крученою, кожна станиця була як столиця, ніхто не грабував і за те собі кращої не будував, усі жили сильно і щасливо, пісень плакальних не було, смерті не боялись...

Переказ близький до давньоруського «Слова о полку і гореві Ігоря Святославлича» 1185 р. з його «могути, татрани [...]» – і тому «державна [...] літ тому 5190» відповідає 4005 р. до н. е. найдавнішої держави Аратта (від 6680 р. до н. е.), апофеоз якої відображує трипільська а/к 5400-2750 рр. з її 'недогарками дерев'яними' калиць-«станиць», що періодично спалювалися-й-відбудовувалися відповідно до особливостей їхнього хліборобства. А 'Скупчення'-Скупа знаходилося у дунайсько-дніпровській Край-зем(л)є юрців-орців-орачів «Веди словена» й сусидило тут із землею Харанска (> хорпе = курвала «Велесової книги») 'Курганів'-Могил арнієв-аріїв[2]. Індоевропейсько спорідненні, але різні за рівнем хлібороби-державники Аратти й скотарі-кочовики Аріану мали спільного БОГА-Творця-мандрівника Вішну (Вішні, Вишній українських колядок). Державотворчий міфоритуал Родздва брата Вішну – БОГА-Спаса-царя Коледи «Веди словена» – став основою для формування арійської спільноти під проводом міфоритуалу Героя-змієборця Індри «Ріг-Веди».

[Підкреслемо (sic! nota bene): термін VII-III тис. до н. е. літопису Кам'яної Могили та пісень «Веди словена» *kalam/калиця став основою латинського k/civilis для означення Римської (від кінця II тис. – 783 р. до н. е.) й наступних цивілізацій-держав. Подібним чином державницький міфоритуал Родздва ведичного Спаса Коледи став, через країни й тисячоліття, основою для Різдва біблійного Христа-Спасителя].

Надалі Трійця братів (Вішну, Сіва, Коледа – Третій, младий Браха) першою з «Вед» стала знаменом переселення частини араттів-«трипільців» до Бгарати-Індії середини III тис. до н. е., де втілилася в Тримурті (Брахма, Вішну, Шіва з Калі) «Рамаїяні» пенджабської держави Аратта, – а Індра, Вішну та інші Боги «Ріг-Веди» стали знаменом другої, арійсько-«зрубної» хвилі переселенців туди ж із Наддніпрянщини та ін. середини II тис. до н. е. Тож М. Драгоманов не випадково звернув увагу на близькість українських колядок до індійських гімнів Індри. До цього слід додати спільний виток святих чуприн-,оселедців” козаків та раджпутів. За «Ведою словена»:

<i>Сама си Злата Майка</i>	<i>коса му е позлатена,</i>
<i>та си родила млада Бога,</i>	<i>на лику му ясну Сланце.</i>
<i>млада Бога и Коледа:</i>	<i>Фъ рука му Златна книга,</i>
<i>чудну ми дете нишенлие –</i>	<i>на Книга ясни звезди...</i>

Пу Земи му доста фала:

хай ни! хай ни!

БОГА са родиль!

А серед інших заповітних карбів Козацького Звичаю є такі, що уточнюють наведені вище тексти й пояснюють дохристиянські, православні (< 'славити Прав(ду)' Небес, за «Влес-книгою») основи Спасу селян під проводом Коледи та козаків під проводом Мамає (< 'Матінка'-Майка ведичного Коледи, що стала предтечею Праматері ведичних же Індри, Гандхарви та ін.). Ось деякі з тих карбів:

Мазепство: один на один, на шаблю – руку, на пояс – другу, надріз та змішують мазку; на світанні на Святій могилі біля Матері чи Родителя, повертаючись на вісім сторін та приказуючи: «Свідок Бог наш батько та степ гайний» (Роджиття час). Після кроплять в келих з вином та одноразово випивають. Коли просто братчик, то випиває сам суперед товариства.

На Святій могилі, біля Матері чи Радетеля, як сходить Батько Коло Ярило, один до одного, один на шаблю руку, на пояс другий, надрізають коло кістяшок кулака і змішують мазку (кров) – повертаючись на вісім сторін та приказуючи: «Бережем Край звичаєм, одне одного обичаєм, свідок Бог наш батько та степ гайний». Після кроплять у келих з вином та одноразово випивають.

Не бийтесь поміж собою. До тих пір, доки молодь з молоком матері та від старшини буде всотувати несприйняття зверхності над собою і в собі, в роду, до тих пір Рій родів Скупи Вкраїнської буде в змозі мазкою братчиковою захистити землі свої на користь свою [...] помираючи, заповідаю: постійно народжуючи звичаєві мазки, будете вічно і сильно панувати.

Звичай мазепства, козацького побратимства мазкою крові, зберіг дуже давню традицію. Давньогрецький історик Геродот приписав її скіфам, що має відповідні зображення на тогочасних виробках. Набагато давніших, «індоевропейсько-арійських» часів сягає згадка Роджиття. Ще й у сучасній Індії Раджпутана – 'Країна царів', населена відважними, благородними воїнами. «У запорожців багато спільного з раджпутами, починаючи з прізвищ і кінчаючи воїнськими ритуалами. Наприклад, коли раджпут чи козак вирушав у похід, то шаблю йому вручала жінка – мати або дружина», – зазначає провідний український індолог С. Наливайко. Подібні спільності засвідчують не тільки етноісторичну спорідненість індоевропейських народів, а й їхні розселення від Дніпра до Інда та ін.[3].

*

Отже, розглянуті джерела вказують на походження Вкраїни від краю, що первинно означав заселену плем'ям 'обжиту місцину'. За висновками видатного археолога-мовознавця В. Даниленка, дві вищевказані а/к мали місцеве населення Дунайсько-Дніпровського регіону, яке десь у 6400 р. до н. е. почало родичатися з малоазійськими переселенцями. Подібну, причому незалежну гіпотезу напрацював А. Кифішин.

Шумеролог не тільки розшифрував архів Кам'яної Могили, але й відкрив копіювання його основи прийшлими жерцями – що, повернувшись близько 6680 р. до н. е. на малоазійську свою батьківщину, відтворили ту копію в одному із храмів праміста біля сучасного Чатал-Гуюка (Туреччина). Десь там знаходилася й первинна – тепла, безсніжна – *Край-зсмс* «Веди словена». Проте (як показує теорія Ю. Шилова про виникнення «спільноти індоєвропейців» та її державотворчого ядра, *Аратти*-«Трипілля») переселенці утворили на своєму шляху до Дніпра ще дві *Країни* перед і за Дунаєм. Третя з них, *болоховська Україна*, натякає (у Звичасвому переказі) на попередню своїм терміном *Скупа* – яким *балканські* слов'яни донині позначають 'державність'. З іншого боку, стає зрозумілим, чому в фольклорі українців прарікою виступає не Дніпро, а Дунай.

Тут слід підкреслити, що основу малоазійських переселенців до Наддніпрянщини склали переселенці із Надкарпаття – що у X-VII тис. до н. е. двома потоками охопили північний (з Кам'яною Могилою) та південний (де згодом виник Чатал-Гуюк) регіони Причорномор'я. Обидва потоки мігрантів змішувалися з аборигенами. Тому, кінець-кінцем, просування *араттів* – носіїв буго-дністерської, а потім спорідненої з нею трипільської а/к 6400-5400-2750 рр. до н. е. – до *аборигенів* Українського Правобережжя можна розглядати як повернення прародичів із Карпатського регіону, збагачених етнокультурою *малоазійців*. У змішаній вже тахунійській а/к «поверненців» з Єрихона і Чатал-Гуюка археологи В.Сафронов і Н.Николаєва виявили появу *дідухів* – характерних для міфоритуалів *індоєвропейських*, особливо ж слов'янських народів.

Елліни-греки ж, наприклад, зберегли пракорінь індоєвропейства і гірше, і далі від центрального стрижня формування прадержави Аратти (ведична Аріта, грецька Ароя). Її малоазійську прабатьківщину засвідчують міфічні титан *Крий* (син Землі-праматері Геї) та *крані* II тис. до н. е., легендарні засновники Афіні. Щодо першопращура греків, Пеласга – то він, «коли став царем, придумав будувати хижі [натомість печер], винайшов накидки зі шкур овець [...] як їжу людям дав (замість листя, трави та коренів) плоди дубів, що зветься тепер жолудями» («Описання Еллади» Павсанія). Тож не творці грецьких Криту, Мікен, Трої-Іліону, Афіні розпочали – як відтоді вважається – історію європейської цивілізації. Праві, виходить, болгарські Хранителі «Веди словена»: «греки, був час, нічого не мали, одну траву їли; від нас (слов'ян) вони і плуга отримали, навчилися і ремеслам та читанню й письму»[4].

[Sic! nota bene: слава Еллади-Греції – не у заснуванні Європейської цивілізації загалом (така, притому Планетарна й обцинна основа створена в Україні: див. вище про *калам/калицю*), а започаткуванням у Європі вторинної – не обцинної вже, а тоталітарно-рабовласницької (а грецькою Візантією ще й -феодальної) державності-цивілізації... Вище ми зазначили наявність у цих двох етапах спірального розвитку цивілізації «+» та «-», а нижче зосередимся на їхній взаємодії].

Етнонімів, подібних афінським *кранаям*, було серед нащадків «індоєвропейців» чимало: *країни*, *країни*, *карни*. До середньовіччя побутували у Європі перекази, що «справжньою вітчизною слов'ян» є *Акарнанія* (нині Чорногорська *Країна*) між північним узбережжям Адріатичного моря й Дунаєм. Довгий час італійці розуміли *Карніолу* як 'корінну', 'справжню' або 'малу' *Країну* – відмінну від *окраїнної* чи *великої*. Таке ж саме значення надавалося донедавна Україні як Малоросії, а Московії як Великоросії. Проте у давнину сенси слів, особливо для означення величких явищ, були набагато місткіші від сучасних. Тому глибинне значення терміну *Малоросія* зводиться (за С. Наливайком) до індоєвропейських *mal+taurus* 'чорний бик', «земна Країна під опікою небесного Тельця» або *Чорна Русь* (була ще й Червона, досі є БілаРусь). Іншого значення набули назви приморських Україн:

Наприкінці II тис. до н. е., у період Троянської війни, Адріатика тісно пов'язалася з Прибалтикою – що теж мала давні, з фіналу трипільської а/к середини III тис. до н. е., тісні зв'язки з середньодніпровською а/к. Вздовж південного узбережжя Балтійського (Венедського, Варяжського, Руського) моря, між пониззями Вісли та Одера, є річки *Укра* та *Вкра*, була Пруська *Країна* й існували племена з етнонімами *укра* тощо. Засновник сучасного слов'янознавства Ю. Венелін у 1846 році писав, що вся країна, «лежачая между реками Лабюю и Одерою, к югу от Великогородской области, называлась славянами вообще *Украиною*; с тех же пор, как попалась во власть немцам, стали называть ее Мархией Украинскою, *Marchia Ucrana*, *Marchionatus Ucranaensis*; немцы с этого сделали одно слово: *Ucker-Marc*». Кількома роками пізніше подібного висновку дійшов також О. Чертков: «Потомки древних крайнов и до наших дней сохранили имя, переданное им праотцами: страна их и теперь называется Крайна (Украина). Подобные местные названия встречаем во всех странах, населенных славянами»[5].

А понад берегами *Керченської* протоки – *карку*-'горловини' між Чорним (також Руським та ін.) й Азовським морями – стояли в античні часи містечки *Кокур* та *Укрух*. З цим краєм пов'язується плем'я *керкетів*. Їхній етнонім перегукується з богинями-жрицями: дунайсько-дніпровськими *керками* «Веди словена», *керченською Кіркою* грецької «Одіссеї» й *Каринею* «Велесової книги». Остання виступає богинею, яка діє у *Караніу*, місті на березі Руського моря середини I тис. н. е.

Спираючись на вищенаведені дані, можна погодитися з В. Морозом: первинні «*укра* (українці) були спеціальною групою» у слов'янській етнокультурі. Це були жерці, здатні проникати у найглибші таємниці й тим рятували народ від загибелі у екстремальних ситуаціях. Надалі *укра(інця)ми* почали називати й ті

племена та країни, які очолювалися такими жерцями – більш відомими як (б)рахмани, волхви, характериники...

* *

Отже, спочатку Країна-Вкраїна/Україна була не одна і не пов'язана з однією територією та єдиним народом; навіть значення подібних назв могли відрізнитися одне від одного. Подібним чином ми вже побачили дві-три Русі; були також північнопричорноморські Аратта-Арта/Арсанія й дві Сіндики-Індики біля гирл Дніпра та Кубані – та південноазійські Аратта/Бхарата й Сіндху-Індія. Останні писемні згадки таманської *Арсанії* зі столицею *Артою* пов'язані з 'Тисяччю потоків' (понижзя Кубані) Тмутороканського князівства Русі. У 250 р. тут, на Тамані, згадуються *gosaki (*косаки* > козаки з ножами-косачами та *косами*-«оселедцями»), чи не нащадки легендарного *Киська* (див. нижче)? До того ж місцеві арси-руси нагадують, за описами їх звичаїв та одягу арабськими мандрівниками, не тільки князя Святослава – а й козаків-запорожців[6].

Можна навести й інші приклади множення назв й інших країн та народів величезного індоєвропейського та інших світів. Обмежимося прикладом, спорідненим як з вищенаведеним, так і з проблемою виникнення козацтва.

Десь із VIII ст. до н. е. біля Кісейських гір (нині П'ятигорськ) автори «Велесової книги» згадують плем'я на чолі з вождем-династом *Киськом*, союзником Праотця *Іра/Орія* (< 'Орач' та/чи 'Арій' < *Орля/Уфрен* «Веди словена») – що разом із синами Києм, Щеком, Хоривом повернувся було із тривалого арійсько-оріанського походу (до Бгарату/Індії) й заснував обабіч Дніпра правобережний ІндоКиїв/Київ та лівобережну Колунь/Голунь (> Гелон давньогрецької «Історії» Геродота). Подібну легенду повідомили вірменам переселенці (вже I ст. н. е.) з тієї ж Індії, у вірменську «Хроніку Тарона» легенда потрапила у VIII ст., а в «Повість врем'яних літ» подібну вписав Нестор-літописець (?-1113).

Вищесказане мало на меті показати індоєвропейське коріння не тільки України, але й її народних звичаїв. І як було кілька областей – навіть у межах сучасної України – зародження сучасної держави від прапращурської Аратти (> укр. Оратів, орачі), так і виникнення козацтва простежується у кількох центрах Аріану та ін. Головними з них були (принаймні, за свідченнями греків і римлян VI ст. до н. е. – IV ст.) 'Жезлоносні' ДандАрії (> Тендрівська коса навпроти гирла Дніпро-Бугського лиману) й таврійська Дандака (біля Севастополя), а також давньоруська Берлядь у дельті Дунаю.

2. Формування України й козацтва V–XX століть

Вище ми з'ясували, що зародження сучасної України – як держави з епонімним населенням – почалося задовго до виникнення Київської та й будь-якої Русі. Початок цього зародження пов'язався із започаткуванням (близько 6680 р. до н. е.) **первинної, общинної держави-цивілізації Аратти** з її «Ведою словена» (від *калиці* якої пішли римське *kivilić/civilis* та загальноєвропейське *цивілізація*). Її апофеоз відображує т. з. трипільська археологічна культура 5400-2750 рр. до н. е. Зародок то розвивався, то скнів – ніби сакральню дублюючи у собі більш-менш виразні постараттські держави первинно-общинного типу, які формально поступалися тоталітарним Ольвії, Херсонесу, Боспорському царству тощо. А ті ледь простежуються в історії як Оріяна й Борусія, Таруса-Таврія, Сколотія й Кіммерія, Скіфія й Сарматія, Роксоланія й Русь. Та сакральність найбільш проявилася в святилищах і храмах таманських Укруха й Матархи та прибалтійської *Ucker-Marc* (Мархії укрів); надалі вона ніби всотувала у себе ще й сакральність 'Жезлоносних' Данд (санскрит. ≈ укр. Київ) й потрапила під втаємничену опіку Хранителів Звичаю. Його суть полягала у певному збереженні державницько-общинної традиції Аратти–Арти–Арсанії в умовах закономірного наступу на неї тоталітарної традиції рабовласницьких Еллади, Боспору, Скіфії, Рима, а потім феодальної вже Візантії. Вторина, тоталітарна цивілізація пройшла першу й ступила в другу епоху свого розвитку[6].

Ведичний поділ суспільства на *варни*-'кольори' (аури й одягу) за здібностями общинників й належності їх до природної ієрархії жерців-правителів (брахманів > укр. рахмани/характериники), селян, воїнів-захисників (раджанья-расья > русь), неповноцінних шудрів (> укр. Шудря) трансформувалася надалі у замкненні від народження *касти*, а ті – у *класи*, характерні для тоталітарних формацій. Їх воїнська верства служила державам – маючи при цьому й власні більш-менш виразні традиції бойових мистецтв і здобування засобів існування, опору експлуататорам і зовнішнім ворогам, захисту свого народу та території; широкого поширення набуло наймання воїнських загонів (дружин тощо) охоронцями чужих держав, міст, купців. Такою ж була й **аратто-арійська основа козацтва**, українську специфіку якого ми вже почали отут розкривати.

*

22.08.476 командир найманців Одоакр очолив повалення останнього традиційного імператора Риму – чим було закрито історію античного рабовласництва з її негативами та позитивами; почалася історія середньовічного феодалізму, очолена Візантією – східною половиною колишньої Римської імперії.

Історики відносять Одоакра (431 – 493) до *герулів, ругів, русів*. Цей *Одокрех*(імоу) «Велесової книги» був родом, мабуть, із *укрів* – і гетьман Богдан Хмельницький небезпідставно вважав його своїм козацьким прашуром.

На той час найбільш потужним серед слов'янських племен були *варії/варяги* прибалтійського союзу на чолі зі співвітчизниками своїми *венетами*, яких візантійський історик Йордан вважав родоначальниками ще двох спільнот: *антів* та *склавінів*. «Велесова книга» свідчить про існування тоді *Скуфі Києва* та *Краю Антів*. Останні два терміни, на думку мовознавця О. Трубочова і археолога М. Брайчевського – були близькими за значеннями у різних союзних племен і вказували на формування *українців*. Міський статус Києва зі скупчення поселень носіїв зарубинецької та київської а/к біля зручної переправи простежується від 334-430 років. Скіфська спадщина дісталася столичному місту, напевно, від землеробів *сколотів* (> *склавіни* > *слов'яни*, за Б. Рибаківим) – яких давньогрецький історик Геродот ототожнював, із політичних міркувань, зі скіфами-кочовиками.

Від 518 р. Візантійська імперія встановила владу над Херсонесом і залишками Боспорського царства греків-колоністів. Утворився торгово-військовий шлях «із Варяг в Греки», що став каталізатором творення феодальної Русі з центром у Києві. Нашестя заволзьких аварів-обрів сплюндрувало у 560 році приазовський Край Антів. А новий, Дулебський союз слов'ян розпався тут у 670 р. під тиском Хазарії, створеної тюрками за участю нащадків сармат та прийшлих євреїв. Київ теж потрапив було під владу Хазарського каганату. Знаменною віхою вивільнення стали описані «Влес-книгою» події 787-788 рр., які можна вважати сторінкою історії тьмутороканьської (від *Киська й тосаків*) або черкаської лінії українського *козацтва*. Тоді частина київських та ін. русів відігнала хазар завдяки помочі кінноти іронців (осетин) під командуванням боярина Скотеня.

Між тим київський князь Бравлін второвував шлях «із Варяг в Греки»: не без допомоги венедів відвоював у візантійців *руський Новгород* (колишній *Неаполь скіфів* Тавриди) і спорядив звідтіля два морських походи на «Амстриду мерзену» біля Константинополя. А там у 820 році Фома-слов'янин, командир імперського корпусу, підняв повстання під гаслом «Хто не працює – нехай не їсть!»... Так закладалася основа майбутніх походів козаків на Туреччину. Тим паче, що одна із запорозьких легенд називає найперших козаків *киянами*, бо вийшли ті з лісів Київщини й бились киями. У цій легенді бринить відлуння історичних подій: загибель князя Боревлана (який волів поглибити діяння свого діда Бравліна) та доля Болоховщини.

У IX ст. зазначений шлях через Київ на узбережжя Чорного моря заповнили прибалти. За «Влес-книгою», *йшли до Києва варяги з купцями й побили хазар*. Сталося це, напевно, у 852 році – від якого, за офіційною «Повістю врем'яних літ», *стала називатися Руская земля*. «Велесова книга» більш об'єктивна (на що вказує, зокрема, розглянена вище історія Кия та його братів). За свідченнями її авторів, варяги-зайди *угнездились* було в ремісничо-торгівельному Києві не миролюбніше від вигнаних ними хазар. Особливо допікав загін Аскольда, який *не гребував і купців грабувати, котрі йому довірялися* – тобто найняли охоронцем.

Не визнаний спочатку за князя киянами, повів Аскольд свою дружину на столицю Візантії – де хрестився, що відкрило йому поміч на певних умовах. А були вони, мабуть, такі: вбити князя Боревлана й посадити на Київський престол хрещеного візантійця Діроса (Діра «Повісті» монаха Нестора-літописця), а також сприяти місії Кирила й Мефодія у християнізації слов'ян. У 862 році Аскольд ці умови виконав і став воєводою при Діросі – якого невдовзі убив та став князем-узурпатором.

Із загибеллю князя Боревлана, законного для слов'ян Болоховщини й Причорномор'я представника щонайменше 16-(а то й 55)-столітньої династії Киян, *закінчилася общинна – й розпочалась феодальна Русь*. Це перша з надважливих таїн Київської Русі, досі належним чином не розкритих академічною наукою. А друга – яка стоїть за науковим доведенням слов'янської належності прибалтійських варягів та Рюриковичей – це таїна того, що їхнє вокняжіння стало драмою не випадкової боротьби етносів, а закономірної зміни соціально-історичних епох: *влада жерців з традицією общинної Аратти–Арты–Арсанії пішла під владу воїв тоталітарно-феодальної Русі*. Від прийняття державою у 988 році *православного християнства* розпочалося напівуказане, відоме історикам «двоєвладдя-і-двоєвір'я»: селянство й козацтво спиралося на традиції Звичаєвого Права і вірувань – а можновладці-державники тяглися до візантійства... Не знаючи цих нюансів, неможливо вірно розуміти Україну й керувати нею аж посьогодні (коли народ і держава існують за різними традиціями: общинності й тоталітаризму, а національна еліта слабка через своє традиційне – щонайкоротше з часів Хмельниччини – намагання „всидіти на двох стільцях”).

* *

Отже, розглянуті вище жрецькі розуміння *України як Священного Краю* почали змінюватися у IX столітті – причому у напрямку воїнського розуміння. Почала переважати думка про «*україне* (від сусідньої країни) пограниччя», близьке за значенням до «*края-окраїни*» (що стане характерним для імперської Росії).

Останні, досі переважаючі розуміння спираються на літописні свідчення 1187, 1189, 1213 років між розпадом Київської Русі та нашествям Золотої Орди:

По смерті переяславського князя Володимира Глібовича *плакашася по немъ вси Переяславци (...) о нем же Украина много постана.*

Посідаючи галицький престол, князь Ростислав Берладнич *приехавишу же ему ко украинь Галичькой и взя два города Галичькій и отталь поиде к Галичю.*

Князь Данило Галицький, засновник королівства Русь, підкорив *Берестий, и Угровескъ, и Верецинъ, и Столопье, Комовъ, и всю Украину.*

Значення «окраїни» (одвічне, на хибну думку академіка П. Толочка) запанувало надалі, під ординським ярмом. У літописах Литви мовиться про *вси краины Руские* и *всь краині полские*. Проте зберігалася й полісемантика, тобто багатозначність назви. Так, під 1280 р. у «Іпатівському літописному списку» стоїть: *Посемъ же Лев восхоть собъ части в землю Лядской, города на вькраини.* У «Хлібниківському списку» останнє слово замінено на оукраине, а в хроніці Ф. Сафоновича значиться Украинь. Тоді ж, у 1240 р., ординські документи середньовіччя вперше згадують **козаків** у значенні «вільного звитяжця». Дослідники вважають, здебільшого, слово це тюркським, – проте, як показано у попередньому розділі, первинне походження й значення *тосака*-козака проявлено у індоевропейській традиції античних часів...

На 1503-1569 роки землі Русі (у доординських межах) було без останку поділено між Польщею, Литвою, Московією, Туреччиною й Кримом. Але на тих територіях, які зберігали або ж набували хоча б відносну незалежність, почали виникати України. Такими час від часу ставали Білгородчина (у пониззі Дністра), Сіверщина, Полтавщина. «Баркулабівський літопис», розповідаючи про голод у Литві 1585 р. повідомляє, що від того чимало переселенців *на Русь и на Украину понаходило*. Бачимо тут традиційну роз'єднаність назв і понять. Але там же під 1601 р. поряд з численними окраїнами довколо Вітебська, Полоцька, Мінська мовиться й про людей *и інших многих Украин.*

Невипадково, що разом із множенням Україн почала збиратися народна сила, ладна об'єднати ті країни в одну. Втіленням тієї сили стала Козацька Січ 1552-1556 рр. на дніпровському острові Мала Хортиця, що за Порогами. Всупереч пануючій думці, ці козаки-січовики були далеко не першими. Достатньо вказати на те, що підмурком дерев'яної засіки-фортеці Бади-Вишнівецького стали руїни, випадково чи ні, кам'яної споруди войовничих русів/гіттів арійської спільноти початку II тис. до н. е. Та й зібрав козацьку ватагу князь Дмитро Вишневецький не вперше; він лише вперше спробував поставити вільних, Січових козаків на службу тоталітарної державності. Таке відбулося вже після загибелі Вишневецького-Байди, – із виникненням у 1572 р. так званого *реєстрового козацтва*.

На 1648-1654 роки Визвольної війни козаків і селян корінної/малої Русі (див. у попередньому розділі) проти Речі Посполитої припало дві найбільш визначні України: *Малоросійська* на пограниччях володінь Криму й Туреччини (пониззя Дніпра й Дике Поле), а також *государевы Украины* лівобережної Слобожанщини. Кордони цих територіально-етнічних утворень були непевні. Притаманна середньовіччю феодално-тоталітарна державність була тут слабкою, панували Звичасві Права самоврядованих козацтва й селянства. Ці Права, особливо у Запорозьких Січах, почасти зберігали общинно-громадську державність Аратти-Арти-Арсанії дототалітарного походження.

Наймилішою, пісенною Вкраїною стала *Слобожанщина* XVI-XVII століть. На тій одвічній Сіверщині, що включала колись і пракозацьку Тьмуторокань, московський царь давав *слободу-свободу* тим селянам, які тікали з Правобережжя від польсько-каталицького поневолення. Переселенці не тільки на роки звільнялися від податків, але й надалі заохочувалися до козакування – для захисту Лівобережного кордону Московії від нашествия поляків, турків та ін. Чимало тутешніх Україн-окраїн, що тяглися до Дніпра від самої Москви, немовби відроджувалися у історичній пам'яті народу як Свята Країна щасливого люду-українціє:

На Україні всього много: і наші, і брaги;

Не стоять там вражі ляхи, козацькіі враги.

.....

Покинь батька, покинь мати, покинь і худобу;

Йди з нами, козаками, на Україну, на слободу.

[Sic! nota bene: сучасним патріотам не слід цензурувати історичну правду «Тараса Бульби» геніального М. Гоголя! – талановито екранізованого українсько-російським режисером В. Бортком... Не слід цілком нищити «-», бо без нього «+» не працює, вироджується...].

Дійшло до того, що після тимчасової поразки у 1651 р., коли до Слобожанщини стали переходити з Правобережжя полками і селами, вождь-гетьман Визвольної війни 1648-1654 рр. звернувся до царя з проханням переселитися туди всім *малоросам* Речі Посполитої. Розказували, наче малолітній «Білий Цар-батюшка» зрадив, але бояри Державної Думи йому відрадилі: щоб не стала Слобожанщина сповна Україною. В таких умовах придніпровські землі Київщини й Чернігівщини – що склали основу Козацької держави 1649-1764 рр. – отримали від народу назву Україна. А самоназва Русь – що вкоренилась було із

закріпленням прибалтійськими слов'янами-варягами феодальної держави на землях наддніпрянських слов'ян – закономірно перекинулася на Московію, де традиція жорсткої держави Рюриковичів-варягів найбільш прижилася... Тут слід не забувати, що Богдан Хмельницький діяв не тільки як звичайний воїн у межах лицарства, але й як талановитий дипломат – обмежений рамками тодішнього Європейського права. За ним князівства Русі – що після Ярослава Мудрого перестала бути єдиною державою – дісталися (опріч Московії, периферійно Великої, за рахунок Сибіру, Росії) польсько-литовській *Речі Посполитій* як безправний трофей від Золотої Орди. І тому вихід корінної Мало-Росії «православних язичників», що виводили за собою ще й Червону та Білу Русь, зі складу законної – за хартіями державними та міжнародними, міждинастійними шлюбами, благословенням католицького Папи як «намісника Бога на землі» – ‘*Угоди Народної*’ було можливим за однієї умови: повстанці мали стати під руку законної для Європи держави, створити разом із нею традиційний тандем сюзерена-вассала. Тоді ота держава – і аж ніяк не повстанці й вассал! – ставала відповідачем перед Європейсько-Всесвітнім загалом.

Так, козацький полководець Богдан Хмель мав неодноразову змогу взяти у полон короля, захопити Варшаву, руйнівню помститися Речі Посполитій й здійняти шаблі на Лівобережних сусідів Півдня та Півночі... накликавши на свій народ і країну всеєвропейський Хрестовий похід та загибель незаконної тоді ще МалоРосії/України. Але державорець-політик Богдан Хмельницький вірно обрав сюзерена (вправно лавіруючи між Польщею, Туреччиною та Московією) і примусив його виступити супротив спільного ворога... який зумів (перед смертю Богдана Хмельницького) домовитися з отим великоруським сюзереном про порятунок Варшави й усієї держави від окупації з боку законної Швеції. Московія повелась на обіцянку брехливих католиків (як писав гетьман царю) розрахуватися короною *Речі Посполитої* – і самодержавний уряд ВеликоРосії вирішив брати її всю цілком, залишивши русам-українцям самотужки домовлятися з пануючими у ‘*Народній Угоді*’ подібними ж слов'янами, тобто поляками. Не так сталося, як гадалось: обдурили-таки й не домовились.

Так було за тоталітарно-державницьким сценарієм «–». Проте природньо діяв ще й громадський, общинно-народницький «+». За ним *Государевы Украины* лівобережної Слобожанщини стали безпосередньою основою сьогоденної назви нашої країни. У 1651 році французький інженер Г. де Боплан опублікував «Опис України». Звертаючись до короля Польщі, князя Литви та царя Московії, автор писав про велике пограниччя «Україні, розташованій між Московією і Трансільванією». У поясненні 1712 р. Петру I щодо договору між Росією й Туреччиною значиться: «Хотя турки сначала претендовали всей Украины обеих сторон Днепра [...] Киев с принадлежностями и с древними рубежами также и заднепровская Украина подтверждена быть во владении Царского Величества». Заплативши варшавському королю та патріарху Константинополя-Стамбула, імператор викупив у поляків правобережний Київ з його православно-християнськими святинами – і таким чином узаконив наймення свого *Государства Российского*.

Бачимо, що протягом XVII-XX століть стався народно-державний обмін назв і суті, доль і прагнень українців та росіян. Спрацювали «+» і «–» генератора всеслов'янства.

Напруженість між цима суспільно-економічними, етнокультурно-міжнародними полюсами посилювалася – і навіть геніальним полководцям та дипломатам (Володимиру Хрестителю, Ярославу Мудрому; потім Івану Сірку, Петру Сагайдачному, Богдану Хмельницькому, останньому отаману-запорожцю Батькові Махно) далеко не завжди вдавалось дотримуватися «режиму генератора». Бо історично посилювалися братовбивчі «короткі замкнення» повстань та війн, закономірно видучи Європу до апофеозу тоталітарного «–» з його Світовими й Громадянськими війнами, Голодоморами й Холокостами, Гулагами й концтаборами. Полководець-політик Богдан Хмельницький спромігся загальмувати цей самовбивчий процес – примусивши можновладців (І. Мазепу і П. Орлика, Петра I і Катерину II, державників США й Франції із запозиченими від українських козаків Конституціями, Маркса-Енгельса з їхнім визнанням первинності у тоталітарній Європі республікансва Січі) все більше рахуватися з традиціями громадського «+»; згодом це закономірне повернення його зверхності згадані та ін. країни назвуть «процесом демократизації»... Але то буде потім. А принагідно до становлення навіть максимально демократичної тоді Козацької держави (козацької «+», але ж держави «–») така полярність, як слушно зауважує В. Мороз, очевидно відображена у *народній* пісні 1653 року. Вона звернена до гетьмана-державотворця Богдана Хмельницького з нагоди Жванецької битви козаків з військом Речі Посполитої:

Виходь, виходь, пане гетьмане, у Жванецьке поле:

Чи то наша буде Україна, чи твоє Подоле?

.....

Повій, повій, пане гетьмане, як той вітер віс:

Чи то наша буде Україна, чи твоя Хотия?

Наголошення розгрому Запорозької Січі імперським військом має обмежуватися історичною правдою не менше, аніж намагання переписати «Тараса Бульбу» [sic! nota bene: слід дбати про «генераторну» взаємодію природних «+» і «-»], а не потурати нерозумним патріотам чи/та злонависним ворогам у їхніх прагненнях нищити якийсь із полюсів або у підбурюваннях «коротких замкень». Невипадково цей напівреальний, геніально узагальнений образ українського Козака-Запорожця бронзовіє нині у полтавській Келеберді, де мріяв дожити свого буремного віку найславетніший *киятрій*-кошовий, *(б)рахман*-характерник Іван Сірко. Бо тут, біля Кременчука, зароджувались Дніпровські Пороги; тут же археологи виявили появу курганів й «Ріг-Веди», а значить і аріїв. Тут проходила *північна межа Запорозьких земель Січових козаків* – що саме тут умовили імператрицю Катерину II, яку везли кораблем до Тавриди, залишити Келебердянській волості козачі права. І вони, засвідчені документами й надгробками села, діяли тут аж до 1929 року. Тому не Калнишевський у 1775 р., а Нестор Махно – що привів із Гуляй-Поля через Келеберду своє військо – став останнім отаманом козаків-запорожців 1917-1921 рр. Тоді наймення *Україна* вже стало державницьким[8].

До кінця Першої світової війни 1914-1918 рр. землі нинішньої України входили до складу різних держав, які не надавали українцям хоч би прав автономії. Затвердження нашої держави з відповідною назвою відбулося протягом 1917-1920 рр. на основі чотирьох універсалів *Української Центральної Ради* та *Української Народної Республіки*, очоленої М. Грушевським – автором багатотомної «Історії України-Руси». Остаточним затвердженням назви слід вважати **Злуку УНР і ЗУНР 6 січня 1919 р.** Проте воно знало ще кілька змін за радянських часів (УСРР і УРСР від 1919-1937 рр.) та після розпаду СРСР у 1991 році.

3. Про вивчення становлення України й козацтва

Питання даного розділу виникали й частково вирішувалися вище. Читачі можуть самостійно їх простежити й обміркувати. Проте нижче поглиблю деякі з них та окреслю вирішення додаткових питань щодо закономірностей становлення України й козацтва. Зосередимся на сучасному стані їх розуміння.

Полярні та інші розбіжності у наукових дослідженнях та політичних підходах, у культуротворчих процесах загалом часто-густо зумовлюються непродуманістю простих речей. Наприклад, народ слід розуміти як подобу людині чи роду? Якщо відштовхнешся від першого, то будеш шукати народження й смерть чистокровного, як то кажуть, арійця чи там слов'янина. І ніколи не знайдеш. Бо у кожної людини (і роду, й народу) є доволі різні батько та мати, а у тих – свої, і так без меж і початку-кінця. Тож не слід прагнути однозначних теоретизувань – а слід акцентувати накопичення і систематизацію фактів, спиратися на емпіричні висновки, які витікають із того.

Кожен народ творить власне ім'я й дає та змінює назву своїй Батьківщині; інколи навіть приймаються назви, створені чужинцями. Вище ми це побачили – зокрема на розвитку понять Край>Вкрай(на)>Україна та коса>косач/госак>козак. Самозмінення народами та ін. назв відповідають якимось історичним подіям. Розкривши друге, зрозуміємо й перше, – і навпаки. Тут як у родині. Співіснують не тільки родичі й покоління, а й прогресисти і консерватори; ніхто не обмежується одніським ім'ям. Побувають різні (як правило!) імена, співіснують прізвища (бабусів і дідусів, батька й матері), є ще й прізвиська, вікові змінення імен тощо. Тож і у визначенні народів, у розкритті їхньої історії не слід обмежуватися одніським чи подібними етнонімами. Наше сучасне ПІБ: *Слов'яни-Українці-Русичі* з додатками етнонімів існуючих та неіснуючих вже відгалужень. Так от, індолог С. Наливайко аргументовано розкриває семантичну тотожність “Бичо-Тельцевих” назв Таврида, Русь, Україна. А етимолог О. М. Трубачов вказує на успадкованість *Україною* значення назви не так ‘Білої’ (на його думку) Русі, як ‘Країни’-Антії.

*

За визначенням археолога й етнолога Б. Рибаківа, історична пам'ять *слов'ян* набагато старша від 1,5-тисячолітньої давнини перших згадок про них візантійськими хроніками (які є для П. Толочка та інших офіційних вчених, а також церковників та політиків, основою для розумувань про витоки слов'янства). Які там 15 століть! – якщо орнаментика й фольклор народу знає *яшурів*-мамонтів, що вимерли в українській Наддніпрянщині щонайменше 11 тисячоліть назад. Отже маємо говорити про до-прото-пра-слов'ян і шукати їхніх батьків й тодішні самоназви, розкривати відповідні етапи етногенези. Сам Рибаків встиг опрацювати лише три її ланки довжиною близько 3,5 тисячоліть: *слов'яни* < *склавіни* (*ставани*) < *сколоти*, – про яких згадують літератори Візантії, Риму та Греції. Часів Трипілля давниною до 7,5 тисячоліть дослідник сягнув лише гіпотетично. У цьому ж напрямку працював лінгвіст-етимолог О. Трубачов. Нещодавно він виявив одночасність формування й «праіндоєвропейців», і праслов'ян з їхньою лексикою праміст – тоді як більшість істориків досьогодні вважає, що наші пращури вийшли з «індоєвропейської спільноти» пізніше за її інші народи. Дослідник показав також, що формування українців, білорусів, інших слов'янських та загалом індоєвропейських народів йшло здебільше одночасно (як покоління), а не послідовно (як покоління). Продовжувачем цього напрямку досліджень, започаткованого відкривачем

Трипільля краєзнавцем В. Хвойкою на рубежі XIX-XX ст., є також культуролог Ю.Шилов – відкривач Аратти-і-Аріану, автор цієї статті... Наші досягнення хоча й визнаються світовою славістикою, проте не набули ще офіційного та загальнокультурного визнання. Так, із нашими дослідженнями перегукуються публікації 2000-2007 років непересічних науковців С. І. та С. С. Наливайка, – проте їхні вагомні книги ховаються від дискусій за поміркованим грифом «науково-популярне видання».

Показово-протилежною є спроба В. Отроценка й усієї академічної автури «Етнічної історії Давньої України» дискредитувати досягнення колег – власного співробітника київського ІА АН УРСР В.Даниленка й директора московського ІА АН СРСР Б.Рибакова – на ниві виявлення коренів слов'янства у трипільській а/к та індоєвропейській спільноті. Перша з якої „здається” семітам (Л. Залізняк, Н. Бурдо, В.Отроченко та ін.). Так блокується й викривляється традиція найпершої на теренах України та й світу держави Аратти (апофеоз якої відображують археологічні пам'ятки під умовною назвою «Трипільська культура») – що почалася десь на 75 століть раніше від Русі й прийняття християнства варязько-руськими князями Аскольдом, Ольгою, Володимиром... А без врахування «трипільсько»-араттської традиції адекватно зрозуміти історію та перспективи України, Європи і світу неможливо. І це чи не найголовніша причина політичних та ін. негараздів сьогодення.

Відповідно започаткованому Аскольдом літописанню та прийнятій ним візантійської ідеології, саме від діянь цього вбивці Боревлана прийнято (пересортицею церковно-християнськими літописцями тощо «плюсів» і «мінусів») розпочинати офіційну історію державності-цивілізації східних слов'ян. За гаслом Д. Лихачова (авторитетного дослідника літописів, академічної «совісті російської інтелігенції»), все дохристиянське минуле слов'янства – то дикість, не варта уваги.

Так, (пра)слов'янську належність згаданих вище *венедів* прийнято визнавати від I ст. до н. е. – а їхніх пращурів (*е)енетів* XVIII-II ст. до н. е. науковці зобов'язані вважати етрусками – походження, писемність, мову, етнічну належність яких буцімто “з'ясувати неможливо”. Бо цю тему науковцям ще в середині XIX ст. закрили політики й церква. Тому офіційні історики у цьому напрямку не працюють, замовчуючи навіть свідчення Стефанія Візантійського VI ст.: «*етруски* – народ слов'янський», – якому відповідає самоназва етрусків: *расени/русени*. Це їхнє військо (г)енетів під проводом Енея приймало участь у битві греків за Трою. На цьому – а ще на відповідній історії Європи, написаній італійським священником М. Орбіні (1601; Санкт-Петербурзьке, повелінням Петра I, видання 1722 р. російського перекладу відомо під назвою «О славе и расширении народа славянского [...]») – стоїть українсько-козацька правдивість гумористичної поеми І. Котляревського «Енеїда».

Системне українознавство почало формуватися Науковим товариством імені Тараса Шевченка (НТШ) у Львові з 1873 р., але й досі спирається на джерела «Київсько-руського періоду і [...] “батька історії” Геродота», – відзначає «Українознавство» П.Кононенко і А.Пономаренка (Київ, 2005). Автори цієї збірки лекцій для вишів намагаються критикувати офіційну позицію провідного історика України академіка П.Толочка. Будучи директором Інституту археології Національної Академії наук України, він очолив згадану вище колективну монографію «Етнічна історія Давньої України» (К., 2000) провідних фахівців своєї установи. «Для розуміння проблеми етногенезу слов'ян надзвичайно цінним є повідомлення історика VI ст. Йордана про те, що групи слов'янського народу, відомі в його час під різними іменами, в давнину називалися одним спільним іменем – *венеди*», – пише Д. Козак, один зі співавторів. Тож «історію давніх слов'ян, на відміну від їхніх предків, праслов'ян, треба розпочинати з рубежу [нашої] ери, з часу появи достовірних писемних даних про них». – Тут панує застаріла схема розпаду «індоєвропейської спільноти» як пранароду, буцімто з германо-балто-слов'янського залишку якого праслов'яни виокремилися пізніше від інших.

Так вважають ті вчені, які стоять на позиції скорочення родоводу: мовляв, є дитина {слов'яни} померлої породіллі {праслов'яни}, а її колись “у капусті знайшли, бо батьків у неї не було”. Під таку наукоподібну “методу” замовчуються або ж оголошуються фальшивими такі надважливі джерела як фігурні міста і кургани Трипілья, «Веда словена» й «Велесова книга» та ін. Навіть академік Б. Рибаков, чия монографія «Язычество древних славян» (М., 1981) занурена до фольклорно-орнаментальних спогадів слов'янства про мамонтів часів Льодовика, не наважився залучити дані тих двох книг – що містять перші згадки V-I тис. до н. е. про БОГА Вішну-Славу, Праматір Славуно та нарід *слов'ян/славян*, що *славословлять* власним Богом добіблийного походження.

Така самоцензура робиться не задля пошуку Істини, а на угоду можновладній політиці, релігії тощо (див. у розділі 2 про слабкість української еліти). Простежується обрізання тих наукових джерел, що належать не до біблійно-іудейського та візантійсько-християнського офіціозу (концентрат тоталітарної ідеології «—») – а до історичної пам'яті індоєвропейців-слов'ян (корінь «+» світової цивілізації). Із неї опрацьовується лише “вершечок древа”, від хрещення Русі. За приклад слід навести розгляд образу *Козака Мамая* у капітальній праці В. Недеяка «Україна – козацька держава» (Київ, 2004). Тут наведено десятки репродукцій «народної ікони» і проаналізовано усі її обов'язкові деталі (герой, кінь, дерево, шабля, бандура та ін.)... крім однієї: на жодній з ікон *Козак* не має хреста, лише ладанку. Бо це канон дохристиянського

Спас(ительств)а, втіленням якого було характерництво. І упорядник книги (або, принаймні, автор статті про Козака Мамаю) знає про це – але чомусь замовчує. На 1216 сторінках прекрасно виданого великоформатного компендіуму про українське козацтво (але здебільше про реєстрове) не знайшлося місця для розгляду зібраних М. Драгомановим, Д. Яворницьким та ін. козацьких легенд – що розкривають неймовірно глибочинь їхніх уявлень та звичаїв.

Визнаючи слідом за радянськими істориками «утворення політичної народності» племенами східних слов'ян IX-XIII століть, П. Толочко відзначає: в історіографії незалежної України «цей висновок зазнає неабиякого випробування» з боку непрофесійних, проте громадянсько активних патріотів. Сам дослідник (див. у розділі 1) залишається при думці про територіально-окраїнне походження назви *Україна* та похідних від неї *українці*, про початок цього обопільного процесу в XII ст. після розпаду Київської Русі та незавершеність його навіть у XIX ст. Це та позиція, яка протягом XIX – середини XX ст. була напрацьована імперськими істориками від М.Карамзіна до М.Погодіна включно: вона суголосна не тільки біблійній та марксистській концепціям, але й неглибокій історії Московії й Росії. В межах цієї парадигми козаки вважаються біглими селянами, які гуртувалися в загони для здобування засобів існування та помсти загарбникам і експлуататорам... Бувало, ясна річ, і таке. Але звідкіля (як не з характерництва ведичного походження) взялося у тієї сіроми бойове мистецтво, спроможне перемагати найкращі тоді війська поляків і турків? звідколи (як не з аратто-арійської традиції) пішов республіканський, найпередовіший у тодішній Європі, устрій Січі? хто (як не законодавці ведичних Аратти і Аріана) подарував українцям таке Звичаєве Право, що надоумило козаків-мазепинців написати у 1710 році *Пакти і Конституцію прав і вольностей Запорізького війська* – взірць наступних «Конституцій» США, Франції і т. д.? ...

[Sic! nota bene: Найбільша біда від погодіних-толочків та всіх ісматівців у тому, що вони стоять на обрізаному “вершечку древа” – на «півправді, яка гірше брехні». Тобто вони дотримуються світогляду тоталітарного «←» спірального розвитку цивілізації, всіляко кріплять отой відрізок – зневажаючи виростання його із попереднього етапа общинного «+1» і знесилоючи переростання його ж у демократичний етап «+2»].

* *

Слід підкреслити, що залежність істориків від політичного офіціозу (з 1991 р. начебто вже не марксистсько-істматівського, а знову біблійного), від його намагання обмежити, а то й закрити добіблійні та ін. відкриття фахівців – явище міжнародне, а не лише українське. От що пише (1998), наприклад, про своїх колег англійський дослідник основ цивілізації Д. Рол: «Такий жорсткий і дивний етикет ясно показує рівень спеціалізації й кастової вузькості мислення, які панують в наші дні на ниві досліджень культур давнього світу. Дуже жаль, що найдосвідченіші археологи не бажають визнати, що саме цей консервативний підхід до історії, скутий всілякими обмеженнями, продиктований обережністю й спеціалізацією, і є головною причиною повільного розвитку (як у фінансовому, так і в інтелектуальному відношенні) цієї дисципліни». Особлива «методологія історичного матеріалізму» тощо тут не обов'язкова: достатньо мати за взірць роботу слідчих-криміналістів. Фахівці – які сполучають у собі потрібні для цього хист, вишкіл, знання – трапляються рідкіш ніж талант. Таким дослідником в Україні був доктор історичних наук В. Даниленко (1913-1982), провідний співробітник ІА АН УРСР – де міжнародний рівень цього унікального фахівця всіляко принижувався. А під час тривалої хвороби його рукопис монографії «Етногенез славян» було викрадено колегами разом із безцінним зібранням писемних пам'яток, що починалося з Трипілля і шумерських табличок України та закінчувалося доцерковними й наступними автографами князів Київської Русі. Подібна доля спіткала й «Космогонію первобытного общества» (завершено в 1965 р.), але цей рукопис Даниленка вдалося врятувати та видати (Москва–Екатеринбург, 1999). Подібна доля спіткала монографію його учня Ю.Шилова «Прабатьківщина аріїв» – україномовний набір якої законсервував недолугий патріот В. Довгич, а російськомовне видання (К., 1995) було конфісковано під проводом видавців Л. Залізняка; престиж книги порятували позитивні рецензії, опубліковані О. Трубачовим та Б. Рибаківим. Тож закономірно, що друге видання «Прародины ариев» (2013) здійснено у столиці РФ – хоча й під грифами *Москва–Київ–Мінск та Рекомендовано для изучения студентами лучших вузов России, Украины и Республики Беларусь*. Подібним чином авторів вдалося видати книгу «ПРА-Пращуры: Сказания первых славян» (М.-К.-Мн., 2016), спрямовану проти московської подоби київській «Етнічній історії». Маю на увазі збірку «Фальсификация исторических источников и конструирование этнократических мифов», видану (М., 2011) Інститутом археології зі статтями й інших гуманітарних установ Російської Академії наук. Автура, керована *Общественной палатой Российской Федерации* та провідним редагуванням В.Шнірельмана, вже «до появилення указу президента РФ о создании Комиссии по противодействию попыткам фальсификации истории» зосередилася на нищенні основ української етнокультури: літопису Кам'яної Могили, артефактів Трипілля, автентичності «Вересової книги», а також іміджу їхніх дослідників.

Отже, нині навіть в академічній історіографії співіснують – нерідко переплітаючись – *дві традиції, які умовно можна назвати народницькою та офіціозною*. Це як полюси «+» і «←» у будь-якому явищі.

Особливу увагу [sic! nota bene] слід звернути на те, що досягнення історичної Істини потребує – перш за все! – глибокого професіоналізму, підсилено високою людяністю фахівця та його чесністю, мужністю, наполегливістю; патріотизм і національність дослідника, тим паче його ідейність – це вже за тима якостями, і аж ніяк не передують професіоналізмові! Тому часто-густо трапляється, наприклад, що праці росіянина Рибакова важать для нашої країни набагато більше, аніж українця Толочки; що професіоналі-патріоти Росії (друкуючи, наприклад, у 2016 книгу киянина з українськомовним «Скупським переказом» Козацького Звичаю) допомагають Україні – патріоти-ідеологи якої шкодять своїй країні, ту ж таки книгу не видаючи («бо нехай *студенты лучших вузов России* вивчать спершу українську мову; не будемо для них російською ПРА-Пращуров твоїх друкувати!»). Ще приклад, за передмовою до Петербурзького перевидання (2010 р.) вцілілого в Нью-Йоркській бібліотеці примірника знищеної під проводом Ватикану книги (1853) поляка Т.Воланського з доказами слов'янської належності русенів-етрусків/(г)енетів. У цій передмові наведено гірке визнання професора Тель-Авівського університету Ш. Занда, що у авторів підручників з історії немає жодних морально-етичних перепон у чорній справі перекручування дійсності, «если это восребовано политиками современного государства».

Те ж саме говорить про історіографію кімерійців, скіфів, готів, гуннів, тюрків, болгар, хозар, татар сучасний український етнолог-історик С. С. Наливайко. І слушно зауважує (2007 р.): традиційне уявлення про минувшину часто-густо «суперечить і джерельному матеріалу, і науковій методології, й історичній логіці, а підґрунтям багатьох “незаперечних” історичних істин є не факти, а імена прославлених учених. За останні кілька століть історична наука так і не змогла переконливо відповісти бодай на частину найбільш важливих і принципових питань вітчизняної історії, сформувавши натомість низку бездоказових теорій і концепцій, які затято обстоює. Тож і критика її – річ закономірна й необхідна. З іншого боку, людське знання не терпить порожнечі, і кожна версія вітчизняної історії, навіть хибна, існуватиме доти, доки їй не постане комплексна альтернатива, не лише історично більш коректна й здатна перебороти багатовікову історіографічну інерцію, а й змістовна настільки, аби заповнити вакуум, що неодмінно виникає при відході від традицій».

Разом із тим, яскравим проявом демократизації й самоврядування культури (і світової, і вітчизняної) стає з кінця ХХ ст. наукова творчість аматорів – інколи навіть без вищої освіти, але зі значним талантом й високими людськими якостями. Такими є топограф К. Шишкін та геофізик В. Дудкін, яким належить (1964-1973) честь відкриття міст, а значить і цивілізації трипільської а/к. Таким є В. Войтович, інженер водного господарства – і автор капітальної праці «Українська міфологія». Серед історик-самоук Ю. Миролубов, який залишив значну спадщину (вдова опублікувала 20 томів) та заклик «прислухуватися к народной мысли, а не к умствованиям учёных». Можна погоджуватися чи ні з тим, що записані ним твори сивої давнини («Велесова книга», «Скази Захарихи») мають ознаки фальсифікації, – проте у будь якому разі перший з них слід відносити до *одкровенній*, які являються суспільству через обранців із Божественного світу Енерго-Інформаційного ПОЛЯ в людський світ панування речовинного „матеріалізму”. У публікаціях і рукописах Миролубова чимало такого, що починає відкриватися академічній науці лише тепер, через десятиліття після його смерті.

* * *

Вище неодноразово зверталась увага на закономірне (а вже потім зловмисне тощо) протистояння полярних «+» і «-», на можливості їхньої як позитивної, так і негативної взаємодії. Такі обставини необхідно враховувати при розгляді відношення імперій царату й радянщини до селянсько-козацьких традицій народу, до творення Козацької держави Богданом Хмельницьким, до української етнокультури загалом. Не зайвим буде акцентувати це положення на завершення нашої статті – щоб закріпити розуміння суті України та її взаємовідносин з Європою, Росією, США ... зі світом.

Пам'ятаючи про найглибшу в світі, 198-вікову основу української етнокультури й столиці, зосередимось тут на останніх 12 століттях (від 862-988 років хрещення Русі) вітчизняної історії – знаменних своїм «двоєвір'ям-і-двоєвладдям». Глибокі історики вважають таким впроваджений Володимиром-Хрестителем лад співіснування народних традицій з державними законами, увінчане ідеологією «православного християнства». Вийшов непогано працювавший (до 1917-1918 рр.) державницький генератор на досить регульованих суспільством «+» і «-», що взаємодіяли в межах співіснування режимів обштинного «автономію» й тоталітарного «штурвалу». Цим досягалась адекватність підключення етнокультури й держави до **Енерго-Інформаційного ПОЛЯ Всесвіту**, що традиційно зветься (релігією, не наукою) Всемогутньо-Всевідаючим БОГОМ (див. вище: православіє < ‘славити Прав(ду)’ Небес, за «Влес-книгою»).

Гетьман Богдан Хмельницький зумів зупинити руйнацію цієї адекватності в Україні 1648 і подальших років, тому він і геній – й не тільки національний. Генієм стане і той, хто повторить і поглибить цей подвиг – по-новому, в новітніх умовах[8].

Список використаних джерел та літератури:

1. Веда славян / Соб. и ком. Веркович С. И.; перевод. Барсуков В. Г.; коммент. Шилов Ю. А. – Москва: «Амрита – Русь», 2013-2014. – Кн. 1-2. – 240 и 464 с.
2. Велесова книга / Пер. і ком. Лозко Г. С. – Київ: «Такі справи», 2002. – 368 с.
3. Косуха О. Вільний спосіб життя. – Ескада-К.: На правах рукопису, 2005. – 192 с.
4. Недяк В. Україна – козацька держава. – К.: «Емма», 2004. – 1216 с.
5. Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці / Упорядник Чабаненко В. А. – К.: «Дніпро», 1990. – 262 с.
6. Україна – Європа: хронологія розвитку / Автори, кер. проекту Толстоухов А. В., Зубанов В. О. – К.: КРІОН, 2008. – Т. 1-2. – 576 с.
7. Шилов Ю. О. Україна у контексті світової цивілізації. – К.: «Аратта», 2012. – 220 с.
8. Yuri Shilov. Ancient History of Aratta – Ukraine / Tim and Lee Hooker. Prefaces from the Translators. – London – New York: Amazon, 2015. – 469 p.

Юрій Шилов

Историческая личность Богдана Хмельницкого на тле этнокультурных основ Украины и казачества.

Аннотация: В статье изучается историческая личность Богдана Хмельницкого на тле этнокультурных основ Украины и казачества

Ключевые слова: Богдан Хмельницкий, историческая личность, Украина, казачество.

Yurij Shilov

Historical figure of Bohdan Khmelnytsky against the background of ethnocultural bases of Ukraine and kozatstvo.

Annotation: Historical figure of Bohdan Khmelnytsky is considered against the background of ethnocultural bases of Ukraine is considered in the article.

Key-words: Bohdan Khmelnytsky, Historical figure, Ukraine, kozatstvo.

Рецензії.

УДК 101

Віктор Ідзьо

Рецензія на монографію доцента Кафедри Українознавства Інституту Східної Європи Каляндрука Тараса Богдановича «Козаки. Слов'яни проти орди». - Львів «Піраміда», 2017. - 496с.».

В своїй монографії кандидат економічних наук, доцент Кафедри Українознавства Інституту Східної Європи Тарас Каляндрук «Козаки. Слов'яни проти орди». Львів «Піраміда», 2017. - 496с.», досліджує історію України в контексті вивчення проблеми історичного розвитку української козацької державності, культури, козацького бойового мистецтва, духовності та традиції, які відіграли велику роль в еволюційному розвитку українського народу.

Автор праці «Козаки. Слов'яни проти орди» на основі аналізу джерел, наукових праць, передусім стародавніх українських козацьких літописів, наукових праць, українського епосу, міфології, прослідковує розвиток козацтва від венецько-антських козацьких часів, з'ясовує досі слабо апробовану тему в контексті вивчення козацької історії, філософії, стародавньої культури, бойового мистецтва козаків-українців.

Дослідник, на широкій джерельній базі, полемізує і вірно та аргументовано критикує, як давніх так і сучасних «адептів російської великодержавної та шовіністичної історіографії», сучасних українських і російських адептів «руського міра» на великому історичному і ілюстративному матеріалі висвітлює в хронологічному порядку історичні козацькі джерела, аналізує козацькі історичні, літописні, літературні, бойові, художні матеріали через призму розвитку з сивої давнини української козацької державності, культури, української мови, української літератури, українського кобзарсько-козацького пісенного епосу, дум, балад, українського бойового мистецтва, якими володіли і які застосовували з найдавніших часів у своєму козацько-бойовому побуті козаки-українці. В такому контексті, вчений Тарас Каляндрук у

монографії «Козаки. Слов'яни проти орди» наголошує, що сьогодні Українська держава знаходиться в надзвичайно важких умовах протистояння з підступним ворогом, агресивною путінською Росією, тому він фахово викриває історичні фальсифікації російських адептів минулого і сьогодення, щодо ролі козацтва в історії України з найдавніших часів до сьогодення. Для підтвердження висновків своєї наукової концепції доцент Тарас Каляндрук акумулює весь застосований апробований ним як історичний так і ілюстративний матеріал, який підтверджує висновки його праці, що: «козаки-українці в усі віки боролися за Українську національну державу».

Своєю монографією «Козаки. Слов'яни проти орди» доцент Тарас Каляндрук адресує новому поколінню українських громадян і патріотів сучасну козацьку бойову ідею, яка піднімає український бойовий дух не тільки нинішнім бійцям-козакам на українсько-російському фронті, але й українським вченим, та шанувальникам вивчення історії українського козацтва, як наголошує сам автор: «всім тим, хто цікавиться розвитком українського козацтва, бойовими мистецтвами українського козацтва, українською козацькою літературою і культурою, яка живе і розвивається і бореться з епохи козацьких традицій Антсько-української держави до сьогоднішнього козацько-фронтowego українсько-російського сьогодення...».

Слід наголосити, що основні матеріали даної праці були почерпнуті як з літописних, літературних, як українських так з іноземних джерел, які представляють різні мовні та літературні епохи та культури, передусім слов'янських народів, які у продовж віків у різних культурах, віддзеркалювали велич української козацької культури та велич бойового мистецтва козаків-українців.

Слід наголосити, що рецензована праця в концептуальному науковому вимірі, праця доцента Тараса Каляндрука «Козаки. Слов'яни проти орди» видалися сьогодні дуже актуальною, оскільки в ній розглядаються українська козацька історія, яка вивчається вченим на протязі тисячоліть, фактично з того часу, коли козацька бойова культура в українців сформувалася в стародавні і стала дієвою в антські часи і яка на протязі довгого часу була недосліджена як українськими так і іноземними вченими. Власне під таким кутом зору праця доцента Тараса Каляндрука «Козаки. Слов'яни проти орди» сьогодні є актуальною для подальших наукових досліджень історії бойових мистецтв козаків-українців... Слід наголосити, що праця Тараса Каляндрука «Козаки. Слов'яни проти орди» насичена джерелами, які в контексті кристалізації концептуальних засад «Козаки. Слов'яни проти орди» мають точну і конкретну епохальну історичну послідовність, яка розгорнула картину розвитку української козацької культури, військового бойового мистецтва від Антської держави II-VII ст. н. е., козацької бойової культури епохи Української держави IX-XIV століть, Запорожської Січі та Української козацької держави XV-XIII століть, Коліївщини - XVIII-XIX століть, Українських Січових Стрільців, Українського Гетьманату - XX століття та сучасних воїнів-козаків, які борються і перемагають в українсько-російській війні у XXI столітті...

За таких обставин праця Тараса Каляндрука «Козаки. Слов'яни проти орди» постає пересічним українськими читачами, перед фахівцями істориками, шанувальниками української козацької культури, українського козацького бойового мистецтва, української козацької літератури та українського козацького епосу, як обізнаними так і не обізнаними, надзвичайно цікавою, епохально-потрібною...

Слід також відзначити, що доцент Тарас Каляндрук своєю працею «Козаки. Слов'яни проти орди» досить фахово на основі ілюстративного козацького матеріалу деталізує козацькі проблеми, розвиває ілюстраціями козацьку хронологію, подає події так, що вони демонструють, розвиток українського козацтва поступово в різних козацьких епохах, в контексті дослідження історичного розвитку української козацької культури та українського козацького бойового мистецтва...

За таких обставин, за науковими висновками рецензента, можна наголосити, що праця доцента Тараса Каляндрука «Козаки. Слов'яни проти орди» не залишить байдужим кожного українця, сучасного українського козака, українського юнака, який прагне познайомитися з розвитком української козацтва його історією, козацькими бойовими традиціями, козацькою бойовою духовністю та козацькою бойовою культурою.

У недоліку праці «Козаки. Слов'яни проти орди» є те, що автор не синхронізував подачу джерел та використаної літератури чітко по розділах своєї праці, однак, в цілому, рецензент робить висновок, що праця вченого, кандидата економічних наук, доцента Кафедри Українознавства Інституту Східної Європи Тараса Богдановича Каляндрука «Козаки. Слов'яни проти орди. Львів «Піраміда», 2017. - 496с.» відповідає всім основним вимогам, самостійного наукового дослідження і заслуговує на позитивну оцінку світовою українською як науковою так і громадською думкою.

Viktor Idzo

Review on the monograpy “Cossacks. The Slavs against the Horde” by the candidate of economic sciences, assistant professor of the Ukrainian Study Department of the Eastern Europe Institute Taras Kalyandruk.

**“Україна козацька” В. Северинюка: зародження нового літературного жанру.
Рецензія на монографію Северинюка Валентина. “Україна козацька : історична поема.
- К. : Видавництво Ліра-К, 2017. - 386 с.**

Епопея, або героїчна чи епічна (на відміну від пізнішої романтичної чи ліро-епічної) поема (грец. *εποποιία* від *επος* – слово, оповідь і *ποιέω* – творю), – значний за обсягом монументальний багатсюжетний твір епічного змісту, в якому широко й усебічно відтворено епохальний перелом у житті цілого народу (часом багатьох народів), відображені події, що мають вирішальне значення для багатьох поколінь, зображено героїв у діалектичному розвитку.

Епопея виникає із фольклору як відображення духу та поглядів широких народних мас на найважливіші історичні події минулого, як колективна пам'ять народу, втілена в монументальній естетичній формі. Легендарні перекази, пісні творилися протягом століть безіменними поетами (точніше, людство втратило їхні імена), що склали їх у цикли, поєднані спільною історичною тематикою, єдиним великим епічним стилем. До таких епопей належать стародавня “Махабхарата”, скандинавська “Едда”, германська “Пісня про Нібелунгів”, шумерський епос про Гільгамеша та інші. Пізніше всенародний, колективний тип героїчної епопей поступається місцем індивідуальній, авторській його формі, перші зразки якої – поеми “Іліада” та “Одіссея” – явив Гомер. Національним героїчним епосом (епопеєю) давніх римлян стала поема Вергілія “Енеїда”, українців – “Слово о полку Ігоревім”. Епоха передвідродження та Відродження ознаменувалася появою низки схожих за типом поем: “Звільнений Єрусалим” Т. Тассо, “Лузіада” Л. де Камоенса, “Франсіада” П. де Ронсара, “Витязь у тигровій шкурі” Ш. Руставелі, які, втім, програвали класичним жанровим типам епопей, наслідуючи лише форму, але не сягаючи вже її суті.

Формальні та змістові ознаки жанру епопей здавна були предметом теоретичних узагальнень дослідників літератури. Велику увагу вивченню феномена епічної поеми приділяли філологи Києво-Могилянської академії. Ф. Прокопович ототожнював поняття “епічна поезія” з поняттям “епопея”; її предметом цей видатний український вчений вважав подвиги царів, вождів і скорботні війни.

Високу оцінку жанрові епопей вже в ХІХ столітті давали дослідники, що перебували на позиціях романтичного світосприйняття. У своїй “Навчальній книзі словесності для російського юнацтва” М. Гоголь так, наприклад, визначає цей жанр: “Найвеличніше, найповніше і найрізноманітніше з усіх творів драматично-оповідних є епопея. Вона вибирає в герої завжди особу значну, яка була б у зв'язках, відношеннях і стосунках з великою кількістю людей, подій і явищ, навколо якої неодмінно мали поставати вся тогочасна епоха і увесь той час, протягом якого вона жила. Епопея обіймає не вибрані риси, а всю ту епоху, в якій діяв герой зі складом думок, вірувань і навіть знань, що їх набуло на той час людство. Увесь світ на неосяжну далечінь висвітлюється навколо самого героя, і не лише окремі особи, але й увесь народ, а частіше – багато народів, увійшовши в епопею, оживають на мить і постають перед читачем у вигляді точнісінько такому, на який лише натякає історія... Увесь згаслий прадавній світ постає... в такому осяянні, освітлений таким сонцем, як ніби і не згасав узагалі, щоб бути збереженим навіки живим у пам'яті усього людства” [2, с. 381–382].

Чіткі ознаки жанрової специфіки епопей окреслені вже у ХХ столітті відомим російським дослідником радянської пори М. Бахтіним, який синтезував досвід багатьох своїх попередників: “...епопея як конкретний жанр характеризується трьома конститутивними рисами: 1) предметом епопей виступає національне епічне минуле, “абсолютно минуле”, за висловами Гете та Шіллера; 2) джерелом епопей слугує національне сказання (а не особистий досвід і мотивований ним вільний вимисел); 3) епічний світ віддалений від сучасності, тобто від часу його оспівувача (автора і його слухачів), абсолютною епічною дистанцією. <...> Світ епопей, – конкретизує ці положення М. Бахтін, – національне героїчне минуле, світ “початків” і “вершин” національної історії, світ батьків і родозачинателів, світ “перших” та “кращих”. Справа не в тому, що це минуле служить змістом епопей. Віднесеність зображуваного світу в минуле, належність його до минулого – ... формальна ознака епопей як жанру. Епопея ніколи не була поемою про сучасність (перетворившись лише для нащадків у поему про минуле). Епопея як відомий нам певний жанр з самого початку була поемою про минуле..., а авторська настанова (тобто настанова промовця епічного слова) є настановою людини, що говорить про недосяжне для неї минуле, благоговійна настанова нащадка. Епічне слово за своїм стилем, тоном, характером образності принципово несумісне зі словом сучасника про сучасника, звернутим до сучасників (“Онегин, добрый мой приятель, родился на берегах Невы, где, может быть, родились вы, или блистали, мой читатель...”). І співак, і слухач... знаходяться в одному часі і на однаковому ціннісному (ієрархічному) рівні, але зображуваний світ героїв знаходиться зовсім на іншому, в недосяжному ціннісно-часовому рівні, відокремленому епічною дистанцією. Посередником між ними є національне сказання. Зображувати подію на одному ціннісно-часовому рівні з самим собою і з своїми

сучасниками (а отже, й на основі особистого досвіду та вимислу) – означає зробити радикальний переворот, переступити з епічного світу в романний” [1, с. 401].

Жанрові характеристики епопеї у ХХ столітті досліджували О. Чичерін, В. Самарін, М. Утехін, Л. Кисельова, Р. Горюнова та ін. Домінантними ознаками епопеї О. Чичерін вважав складну взаємодію в ній особистого й загального, філософії й історії, внутрішню об’ємність. М. Утехін наголошував на розвитку характерів героїв епопеї у нерозривному зв’язку з подіями загальнонаціонального й світового масштабу. Р. Горюнова до жанрових ознак епопеї відносила наявність народно-міфологічного пласту, що поєднував новітню епопею з античністю.

Сучасна епопея суттєво відрізняється від епопеї античності. Вона з’являється в ХІХ столітті й розвивається в літературі ХХ століття як вияв глибокого осмислення письменником долі окремої людини, взятої в контексті розвитку цілого народу в героїчні та трагічні моменти його історії (“Війна і мир” Л. Толстого, “Сага про Форсайтів” Дж. Голсуорсі, “Жан-Крістоф” Р. Роллана, “Тихий Дон” М. Шолохова). Українська література досі не має зразків, які повністю відповідали б усім особливостям цього жанру. Окремі дослідники свого часу називали епопеєю “Прапорonoсці” О. Гончара, цикл творів М. Стельмаха (“На нашій землі”, “Великі перелоги”, “Кров людська – не водиця”, “Велика рідня”), “Сестри Річинські” І. Вільде, “Волинь” У. Самчука, “Листя землі” В. Дрозда. Однак ретельний аналіз згаданих творів свідчить, що тут ми маємо справу з романом, як головним, домінуючим жанром сучасного епічного роду літератури.

Проте в українській літературі, починаючи з середини ХІХ ст., спостерігалися спроби реанімувати епопею як жанр. Про це свідчить намагання П. Куліша створити масштабний твір, у якому розкрити величні події національної історії (поема у віршах “Україна”). Пізніше, майже через століття, таку ж спробу здійснив О. Олесь (“Княжа Україна”).

Останнім часом також спостерігаються спроби відновити жанр епопеї в українській літературі. Прикладом цьому є великий віршовий твір яскраво вираженого епічного звучання Валентина Северинюка “Україна козацька”. З епопеєю його зближує те, що цей монументальний твір має багатосюжетний зміст, епічний за сутністю. “Україна козацька” широко й усебічно відтворює епохальні події в житті нашого народу, пов’язані зі століттями боротьби за незалежність своєї держави, що мають героїчне й трагічне значення для багатьох поколінь українців і прозора екстраполюються на новітню національну історію.

Ім’я автора як поета не так добре відоме широкому загалу читачів, як його наукові праці. В. Северинюк – учений, кандидат історичних наук, доктор політичних наук, професор Класичного приватного університету в м. Запоріжжі. Він – Лауреат Міжнародної літературно-мистецької премії ім. Григорія Сковороди (2013).

Твір В. Северинюка будується з чотирьох частин та епілогу. Всі частини (за винятком другої) складаються з чотирьох розділів, у другій – їх лише три. Розпочинається “Україна козацька” зачином, у якому автор наголошує на тому, що він нічого не придумав, а весь його текст спирається на реальні документи та факти: “Сюжет поеми повністю побудований на історичних фактах. Усі дійові особи і події реальні. Використано понад 60 джерел: наукові історичні та філософські праці українських і зарубіжних авторів, документальні та довідково-біографічні матеріали, літературно-художні твори. Відповідні посилання наведено у примітках” [3, с. 9].

Чи ви чули оповідки
про життя козацьке?
Про козацьку волю-долю,
що сміється й плаче?
Я нічого не придумав –
розказали люди.
А збрехали – то й я з ними...
Дяки чи огуди,
чи того й того діждуся –
значення немає:
хто як схоче, хто як зможе,
так і прочитає [3, с. 9].

В. Северинюк широко використовує у творі українські прислів’я та приказки, тексти народних дум та історичних пісень, звертається до цитат і переспівів віршів знаних українських поетів, наприклад, Т. Шевченка. Звичайно ж, він робить це в тих місцях тексту, де вони виправдані логікою розвитку сюжету.

Літ шістсот чи навіть більшез тих давен минуло,
як Європа про вкраїнських козаків почула [3, с. 17].

Частина перша складається з чотирьох розділів: “Роздоріжжя”, “Січ”. “Пробудження”, “Сагайдачний”. Частина друга має три розділи: “Передгроззя”, “Хмельницький”, “Переяслав”. У третій частині – чотири розділи: “Руїна”, “Мазепа”, “Полтава”, “Конституція”. Остання частина поділяється на такі розділи: “Защморг”, “Колі”, “Калнишевський”, “Перекотиполе”. Характерно, що як професійний історик, В.

Северинюк дає назви значної частини розділів такі, якими вони увійшли до історії України: “Січ”, “Руїна”. Інша частина розділів має прив’язку до топонімів, які також є важливими в перебігу подій вітчизняної історії: “Переяслав”, “Полтава”. Ще одна частина названа іменами видатних діячів українського історичного процесу: “Сагайдачний”, “Хмельницький”, “Мазепа”, “Калнишевський”. Окремі розділи мають метафоричну назву: “Роздоріжжя”, “Пробудження”, “Передгроззя”, “Зашморг”, “Перекотиполе”.

Сам поетичний текст помережений посиланнями на імена людей, причетних до вітчизняної історії, часто перераховуються події, до яких автор дає фахові пояснення тощо. Скажімо, починаючи розмову про Хмельницького, В. Северинюк коментує у виносці походження його імені: ... *“Богом даний”*... – Майбутнього очільника Визвольної війни – Богдана Михайловича Хмельницького при народженні було названо Зіновієм. Той день (27 грудня 1595 р.) за церковним календарем був днем православного святого Федора Начертаного, тому, згідно із “святцями”, Зіновій отримав ще й друге ім’я – Богдан – на честь свого святого, оскільки в грецькій мові ім’я Теодор (українізований варіант – Федір) означає “Богом даний”, “Богодар” [3, с. 101]. Говорячи про Мазепу, автор твору наводить історичну довідку про цього діяча української історії: *“Мазепа-Колединський (Колодинський) Іван Степанович (1639 – 1709) – гетьман Лівобережної України (1687–1708). Походив з української православної шляхти Білоцерківського повіту (с. Мазепинці). У молоді роки служив покоєвим (кімнатним дворянином, пажем) при польському королі Яну-Казимирі. З 1663 р. перебував у війську гетьмана П. Тетері, потім був генеральним писарем при П. Дорошенкові, а в 1682–1687 рр. – генеральним осавулом в уряді гетьмана І. Самойловича. Обраний гетьманом наприкінці липня 1687 р. на козацькій раді в Коломаку (нині смт. Харківської обл.). При цьому уклав новий договір з Росією – “Коломацькі статті”, які забороняли гетьманові без царського дозволу позбавляти старшину посад, а старшина не мала права самостійно переобирати гетьмана. У жовтні 1708 р. виступив проти російського царя Петра I та з частиною козацького війська перейшов на бік ворога Росії – шведського короля Карла XII. Після поразки шведських військ під Полтавою (червень 1709) разом з Карлом XII утік до Молдавії під турецьку протекцію. Помер наприкінці серпня 1709 р. поблизу м. Бендери у с. Варниця, де був відспіваний, а потім похований у м. Галац (біля впадіння Пруту в Дунай, на сході нинішньої Румунії) у церкві Св. Юрія (Георгія)”* [3, с. 204].

Так само докладно автор “України козацької” коментує історичні події, про які йдеться в поетичному тексті (*“Шведське військо... повернуло на Гетьманщину!.. – Шведи вступили в Україну 21 вересня 1708 р. Для І. Мазепи це стало тривожною несподіванкою, сплутало його розрахунки на те, що доля російсько-шведської війни буде вирішена за межами Гетьманщини”* [3, с. 225]; *“...поквитатися з Москвою за її зухвалість... – Січовики були незадоволені російським наступом на їхні землі, зокрема будівництвом фортець поблизу Запорожжя на Дніпрі та по річці Самарі. Особливо обурювало козаків зневажливе ставлення до них (“з паскудними словами”) воеводи Шеншина, який командував фортецею Кам’яний Затон, що була зведена коло самої Січі”* [3, с. 238]), пояснює географічні назви, пов’язані з цими подіями (*“...у Батуринському замку... – У м. Батурин (на сході нинішньої Чернігівської обл.) була гетьманська резиденція І. Мазепи”* [3, с. 204]; *“Цар навідався у Київ! – Петро I приїхав до Києва в липні 1706 р. для інспекції будівництва Київської фортеці”* [3, с. 217]).

Провідним наскрізним мотивом твору, як це ми бачили вже в “Слові о полку Ігоревім”, у В. Северинюк є заклик до єднання українського народу, бо ніхто, окрім українців, об’єднаних єдиною національною ідеєю, сам не створить власної держави:

*...Єднаймося, браття!
Припинімо чвари!
Бо не стануть московити,
ляхи чи татари
нас по щирості любити –
в них свої турботи,
і ніхто за нас не зробить
нашої роботи:
не зоре дбайливо землю,
не засіє ниву,
не складе крилату пісню,
ніжну та журливу.
І не вишиє сорочки
тими кольорами,
що квітують в наших душах
веснами-садами* [3, с.190 – 191].

В епілозі (“Нащадки”), що нагадує заключні строфи Шевченкової поеми “Тайдамаки”, В. Северинюк гостро й безкомпромісно виступає за єдність народу перед загрозами зовні й із середини. Як поет-

громадянин він закликає нинішнє покоління українців не втратити в черговий раз шанс збудувати незалежну демократичну державу:

Не фарбуймо “білі плями”
в кольори партійні,
не зчиняймо на могилах
політичні війни.
І не чубмося, хто більше
покладе в кишені,
не ганяймося за вітром,
наче навіжені.
Дорожімо кожним словом!
Слово – не полова:
і добро, і лиходійство
проростають з слова.
І тоді пророцтво давнє
збудеться напевно!
Бо що давнє – те правдиве,
склалось недаремно:
*Буде слава славна поміж козаками,
поміж друзями,
поміж рицарями,
поміж добрими молодцями*[3,с.384-385].

“Україна козацька” В. Северинюка має величезну кількість героїв, багато сюжетних ліній, з яких лише одна – власне історії України є наскрізною, всі інші обмежені в часі – подією, про яку розповідається, чи постаттю реальної історичної особи, часові рамки життя якої обмежені датами народження та смерті. Це також одна із причин, чому твір запорізького автора не вписується в жанрову схему ні класичної епопеї античності, ні епопеї XIX – XX ст.

Таким чином, твір Валентина Северинюка “Україна козацька” тяжіє до епопеї, хоча, насправді нею не є. З епопеєю його зближує багатосюжетний зміст, епічний за сутністю. “Україна козацька” достатньо широко й усебічно відображає епохальні події в житті українців. Великий часовий проміжок, що його обрав автор, дає можливість відтворити кілька століть боротьби українського народу за незалежність своєї держави. Невдачі й поразки на цьому шляху прозоро екстраполюються на історію України на рубежі XX – XXI ст. Фактично, ми маємо справу із зародженням нового жанру, в основі якого лежить епопейне мислення, вагомо підтвержене фаховими посиланнями на історичні джерела, які подекуди затіняють поетичний пафос віршового тексту.

Список використаних джерел та літератури:

- 1.Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / М. М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1986. – 543 с.
- 2.Гоголь Н. В. Собрание сочинений: в 7 т. / Н. В. Гоголь. – М.: Художественная литература, 1986.– Т. 6. – 544 с.
- 3.Северинюк Валентин. Україна козацька : історична поема / Валентин Северинюк. – К. : Видавництво Ліра-К, 2017. – 386 с.

Oleksandr Halych

“Ukraine Cossack” of V. Severynyuk: the birth of a new literary genre. Review on the monograph of Valentyn Severynyuk. “Ukraine Cossack: Historical Poem. - Kyiv: Publishing House Lira-K, 2017. - 386 p.”

Наші автори:

Галич Олександр – доктор філологічних наук, професор Інституту Водного господарства (Рівне).

Горенко Лариса – доктор філологічних наук, історичних наук, провідний науковий співробітник відділу культури Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України (Київ).

Задунайський Вадим – доктор історичних наук, професор Українського Католицького університету (Львів).

Ідзьо Віктор – доктор історичних наук, професор, академік АНВШ України, завідувач Кафедри Українознавства, директор Інституту Східної Європи (Львів).

Огірко Олег – доктор філософії, професор Кафедри Українознавства, завідувач Відділу «Християнська філософія» Інституту Східної Європи (Львів).

Олійник Юлія – науковий співробітник Львівського історичного музею (Львів).

Омельченко Володимир – доктор історичних наук, завідувач історико-релігійного відділу Національного заповідника «Печерська лавра»(Київ).

Пасічник Галина – кандидат філологічних наук, професор, завідувач Відділу «Прикладна лінгвістика» Інституту Східної Європи (Львів).

Храбан Олег – кандидат технічних наук, професор, Вчений секретар Українського державного університету міста Москви (Москва).

Чікалін Руслан – аспірант Українського Католицького університету (Львів).

Шикір Микола – кандидат історичних наук, доцент Кафедри Українознавства Українського державного університету міста Москви (Москва).

Шилов Юрій – доктор історичних наук, професор, академік України, Росії та США, завідувач Кафедри Українознавства МАУП (Київ).

Наукове видання

Українознавець

Connoisseur of Ukraine

Випуск - Issue XIX

**Технічне забезпечення та комп'ютерний набір під керівництвом
доктора технічних наук, професора Львівської Академії Друкарства Огірка І.В.**

Наукова редакція:

**доктор історичних наук, професор Калакура Я.С.
доктор історичних наук, професор Васюта С.І.**

Літературна редакція:

**доктор філологічних наук, професор Кононенко П.П.
доктор філологічних наук, професор Мосенкіс Ю.Л.**

Переклад англійською мовою:

**Завідувач Відділу «Прикладна лінгвістика» Інституту Східної Європи,
кандидат філологічних наук, професор Пасічник Г.П., доктор історії
Вроцлавського Університету, завідувач Відділу «Польсько-української історії
та історії України» Інституту Східної Європи, Хоронжук К.О.**

**За редакцією доктора історичних наук, професора УУМ,
директор Інституту Східної Європи, завідувача Кафедри Українознавства
професора УЛС, професора ЛНАУ, Віце-президента Академії Наук
«Трипільська Цивілізація», академіка МАНЕ, академіка АН ВШ України,
лауреата премії ім. академіка І.П.Крип'якевича,
лауреата премії ім. Короля Данила Галицького,
члена президії Світової Наукової Ради при СКУ - Ідзьо В.С.**

**Підписано до друку 02.01.2019р. Формат 60x84/а
Друк резोगраф. Папір офсетний. Гарнітура-pragmatika.
Ум. Друк. Арк. 32, 81. Обкл. - вид. Арк 23, 48.
Наклад 300 прим. Зам. № 125-865.**

Видавництво «Українознавця».

**Адреса редакції: «Українознавець»
Україна, 79008, м. Львів, вул. Кривоноса 10,
тел: (097) 496 - 22 - 40, факс:(0322) 97-10-38.**

**E-mail:ukrainoznavezz@ukr.net
www. easterneurope.nethouse.ua**